

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

STANISLOVAS STASIULIS

HOLOKAUSTO LIETUVOJE ISTORIOGRAFIJA: TRADICIJOS IR
PROBLEMOS

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2018

Disertacija rengta 2013-2018 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas – prof. dr. Alfredas Bumblauskas (Vilniaus universitetas,
humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

TURINYS

IVADAS	5
1. HOLOKAUSTAS SOVIETINIAME IDEALOGINIAME PASAKOJIME	32
1. 1. Holokaustas „Didžiojo Tėvynės karo“ mito parašėse: oficialiojo pasakojimo pagrindai ir kontekstai.....	32
1. 2. Holokaustas Lietuvoje sovietinės istoriografijos kontekste:.....	42
1. 2. 1. Oficialiojo pasakojimo integravimas sovietų okupuotoje Lietuvoje	43
1. 2. 2. „Buržuaziniai nacionalistai“ tarp Klėjos ir Temidės: oficialiojo pasakojimo plėtra sovietų Lietuvoje	58
1. 2. 3. Sovietinis pasakojimas ir visuomenė	66
1. 3. „Mito atkūrimas“: sovietinis pasakojimas ir šiandieninė Rusija.....	70
2. HOLOKAUSTAS VAKARŲ ISTORIOGRAFIJOS DISKURSE.....	77
2. 1. Nusikaltimas ir bausmė: holokausto dokumentavimas pokario nacių nusikaltėlių teisiniuose procesuose	77
2. 2. Šaltojo karo laikotarpio istoriografija apie holokaustą Lietuvoje.....	85
2. 3. Nuo „blogio banalumo“ iki „eilinių lietuvių“: Vakarų istoriografijos diskurso pokyčiai XX a. pab. – XXI a. pr.....	98
3. HOLOKAUSTAS LIETUVOJE IZRAELIO ISTORIOGRAFIJOS DISKURSE	111
3. 1. „Ne visi baltaraiščiai buvo žydšaudžiai, bet visi žydšaudžiai ryšėjo baltus raiščius“: holokausto vaizdinys aukų dienoraščiuose ir atsiminimuose	112
3. 2. Tarp mokslinio objektyvumo ir autentiškos patirties: Izraelio istoriografija apie holokaustą Lietuvoje.....	116
4. HOLOKAUSTAS LIETUVIŲ ISTORIOGRAFIJOS KONTEKSTE	125

4. 1. Holokausto akivaizdoje: masinių žudynių dokumentavimas amžininkų liudijimuose.....	125
4. 2. Holokausto refleksija lietuvių išeivijos tarpe:.....	130
4. 2. 1. Defenzyvinis pasakojimas.....	131
4. 2. 2. „Mūsų kaltes reikia aiškintis ir apgailėti mums”: holokausto suvokimas liberaliajame išeivijos sparne.....	140
4. 3. Holokaustas nepriklausomos Lietuvos istoriografijos diskurse: tarp etnocentrizmo ir pilietinio nacionalizmo	149
IŠVADOS	160
SANTRUMPOS.....	164
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	166

IVADAS

Darbo aktualumas

Istorikai siekia, kad kiekvienas istorijos įvykis, reiškinys ar epocha turėtų savo kroniką, kuri būtų bendra, apjungianti, pagrįsta sutarimu ir konsensusu. Bendros istorijos buvimas yra istorikų siekiamybė, tačiau tokio pasakojimo atsiradimą apsunkina skirtingų patirčių sąlygotos atmintys ir pasakojimai. Ne išimtis ir holokaustas Lietuvoje, kuriame pirmiausia susikerta žydų ir lietuvių patirtys ir iš jų kylantys konfliktai. Trečiąjį sluoksnį sudaro sovietinis pasakojimas, sovietų okupuotos Lietuvos visuomenėje diegęs ideologinę Antrojo pasaulinio karo interpretaciją, nutylėjusią holokausto ir jo aukų išskirtinumą ir unikalumą. Ketvirtąjį sluoksnį sudaro Vakarų pasakojimas, sąlygotas Tarptautinio karo nusikaltėlių tribunolo Niurnberge suformuotais pagrindais ir principais, pažyminčiais holokausto, kaip unikalaus ir išskirtinio nusikaltimo teisinę, istorinę ir moralinę atsakomybę.

Galima teigti, kad per beveik trisdešimt atkurtos nepriklausomos valstybės egzistavimo metų, Lietuvos istorikų vykdomi moksliniai tyrimai pasiekė proveržį ir brandą: daugelis masinių žydų žudynių aspektų yra empiriškai ištirti, o naujausi darbai jau pradėjo orientuotis į biografinius-antropologinius holokausto dalyvių Lietuvoje tyrimus ar holokausto atminties problematiką. Nepaisant akivaizdaus įdirbio, lietuvių ir užsienio istorikai dažnai pažymi, kad holokaustas Lietuvoje ir toliau išlieka neįsisąmoninta, iki galo nesuvokta praeities tikrovė¹. Šią tezę, galima papildyti ir dažnu istorikų priekaištu holokausto istoriografijai, dėl per didelio dėmesio sufokusavimo tik į konkrečios vietos aukų ar nusikaltėlių tyrimą, taip už tyrimo lauko paliekant daugelį kitų vokiečių okupacijos metais visuomenėje veikusių grupių ar reiškinių². Minėtą spragą imta taisyti tik pastarojo meto istoriografijoje,

¹ van Voren, R. *Neįsisąmoninta praeitis: Holokaustas Lietuvoje*. Kaunas, 2011; Sužiedėlis, S.; Liekis, Š. *Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania*, in: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. J. P. Himka, J. B. Michlic. Lincoln, 2013, p. 344.

² Plg.: Snyder, T. Ką reikia žinoti apie Holokaustą, in: *Knygų aidai*, 2010, nr. 2, p. 30; Bumblauskas, A. Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigimų kontekste, in: *Lietuvių katalikų*

pabrėžiančioje daugiaperspektyvumo holokausto tyrimuose svarbą, o Lietuvos atveju, ji plačiausiai buvo pasitelkta Christopho Dieckmanno studijoje, kurioje autorius pabrėžia tokios prieigos svarbą nagrinėjant 1941-1944 m. Lietuvoje vykusią procesų dinamiką³.

Būtent pastarasis aspektas apibrėžia ir šio tyrimo perspektyvą, kurioje bandoma į holokaustą Lietuvoje pažvelgti ne tik per lietuviškąjį dėmenį, bet per keturis vienas su kitu susijusius laukus: sovietinį, vakarietiškojį, Izraelio ir lietuviškąjį. Galima daryti prielaidą, kad visi šie istoriografiniai pasakojimai formuoja ne tik savus holokausto Lietuvoje suvokimo elementus ir vaizdinius, bet ir vienas kitą įtakoja bei papildo.

Tyrimo problema

1941 m. prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, nacionalsocialistų siekis sunaikinti Europos žydų bendruomenę pasiekė kraštutinę ribą, o okupuota Lietuva, tapo vienu pirmųjų vykdomų masinių žydų žudynių poligonu. Būtent masinių žudynių greitis ir mastas, tapo tomis specifinėmis aplinkybėmis, kurios išskiria holokaustą Lietuvoje ir daro jį tamsiausiu istorijos puslapiu šalies istorijoje. Galima teigti, kad holokaustas Lietuvoje pakeitė ne tik socialinį, visuomeninį audinį, bet ir iš dalies kraštovaizdį, jame palikdamas virš du šimtus masinių žudynių vietų. Būtent miškai, apleistos vietovės tapo tyliomis masinių žudynių liudytojomis, kurias lietuviškų šaknų turintis britų istorikas Simonas Schama apibūdina taip: „kažkada Lietuva buvo be žydų ir be krikščionių. Vėliau apsigyveno žydai ir dalis jų gyveno aplink mišką, jo medieną plukdydami upėmis ir miestais pardavimui, bet dabar žydų vėl nėra, o miškas toliau tebestovi“⁴.

Įvardintos aplinkybės ir šiame regione vykusią masinių žudynių mastas lėmė, kad nuo pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos holokaustas Lietuvoje, kaip

mokslo akademijos metraštis, t. 14, 1999, p. 254-256; Berenis, V. Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 2, p. 117; Šutinienė, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas, in: *Filosofija. Sociologia*, 2002, nr. 1, p. 59.

³ Dieckmann, Ch. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*. Göttingen, 2011, s. 10.

⁴ Schama, S. *Landscape and Memory*. New York, 1996, p. 36.

ir kitose prieš tai sovietų okupuotose ar pačios Sovietų Sąjungos teritorijose, susilaukė didelio istorikų dėmesio. Kartu šis dėmesys kilo ne tik istorikų tarpe, bet ir tarp holokaustą išgyvenusių aukų, teisinių, nevyriausybinių, tarptautinių, nacių ir su jais kolaboravusių nusikaltėlių paieškos organizacijų, institucijų, puoselėjančių holokausto ir jo aukų atminimą, todėl vertinant visą istoriografijos visumą, galima išskirti dvi aplinkybes, kurios veikė ir turi įtakos masinių žydų žudynių Antrojo pasaulinio karo metais suvokimui ir tyrimams.

Pirma, vidinės įtampas kelia istorikų objektyvumo siekis ir tiriamų įvykių amžininkų, liudininkų patyrimo ir atsiminimo santykis. Šis aspektas buvo itin ryškus visuose pokaryje Vakarų Vokietijoje vykusiųose teisiniuose procesuose, kuriuose viena iš teisiamųjų gynybos strategijų buvo paremta kaltės už padarytus nusikaltimus perkėlimu pačioms aukoms ar vietos gyventojams. Panašias įtampas kėlė ir holokaustą išgyvenusių aukų patirtys ir liudijimai, kuriuose moralinis aprašomų įvykių dėmuo yra daug ryškesnis, nei šaltas ir objektyvus istoriko žvilgsnis. Nors pastaraisiais dešimtmečiais holokausto aukų dienoraščiai ar atsiminimai tapo integralia holokausto tyrimų dalimi, o kartais ir atskiru tyrimo objektu⁵, tačiau minėta takoskyra buvo ypač ryški ir akcentuojama Šaltojo karo metais, kuomet istorijos tyrimuose buvo dažnai ignoruojamas aukų balsas, jų argumentus atremiant subjektyvumo, ne istoriškumo kriterijais. Antra, išorinės įtampas kelia tendencijos, ypač išryškėjusios po Šaltojo karo pabaigos, kuomet holokaustas tapo ne tik istorijos, bet ir atskiru politikos, ideologijos, medijų objektu, kartais besikėsinančiu užimti istorijos tyrėjų vietą, ar siekiančiu istorikams diktuoti vykdomų tyrimų prieigas ir taisykles, dažnai ignoruojančias už tiriamų įvykių pasislėpusius konkrečius faktus, asmenis ar kontekstą.

Šios dvi aplinkybės Lietuvos viešojoje erdvėje labiausiai išryškėjo 2012 m., Sigitui Parulskiui parašius romaną „Tamsa ir partneriai“, o savo apogėjų pasiekė 2016 m., Rūtai Vanagaitei išleidus knygą „Mūsiškiai“. Jeigu pirmu atveju rašytojas dalies skaitytojų ir literatūros kritikų buvo kaltinamas dėl

⁵ Plg. Garbarini, A. *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2006.

romano siužete esančių atvirų sadistinių ar erotizuotų scenų⁶, tai antruoju atveju pati autorė nepagrįstai apkaltino Lietuvos istorikus neveiklumu, maža tyrimų sklaida, prasta švietimo apie holokaustą kokybe, visuomenės abejingumu ir užmaršumu nagrinėjamai temai. Nors dalis šių teiginių buvo knygos viešinimo kampanijos dalis, tačiau ir pats jos turinys yra labiau nukreiptas ne į, anot autorės, visos tiesos atskleidimą apie lietuvių dalyvavimą holokauste, bet daugiau į įvardintas dabartyje esančias holokausto atminimo problemas Lietuvoje, kurios iš dalies yra vis dar neišspręstos.

Panašių pavyzdžių galima aptikti ne tik šalies viduje, bet ir pasižvalgius išorėje. Viena didžiausių pastarojo meto diskusijų vyko 2008 m. birželio 3 d. pasirašius Prahos deklaraciją „Dėl Europos sąžinės ir komunizmo“, kuri sugretino ir pabrėžė dviejų totalitarinių režimų – nacizmo ir komunizmo – nusikalstamą pobūdį ir jų įvykdytus nusikaltimus žmogiškumui. Tokia deklaracijos formuluotė iššaukė dalies intelektualų nepasitenkinimą, kurie įžvelgė istorinį revizionizmą, ar bandymą sumenkinti holokausto ir jo aukų unikalumą ir atminimą. Dėl šios priežasties 2012 m. sausio 20 d. buvo pasirašyta 70-ies metų deklaracija (tarp pasirašiusių ir aštuoni Lietuvos socialdemokratai), kurios pasirašymo data, pavadinimas ir turinys referuoja į 1942 m. sausio 20 d. Berlyne (Wannsee) vykusią konferenciją, kurioje nacių partijos ir saugumo vadovybė svarstė Europos žydų likimą, todėl ji dar kartą pabrėžė holokausto ir jo aukų išskirtinumą kitų XX a. vykusių masinių žudynių, genocidų kontekste⁷.

Visi šie pavyzdžiai leidžia teigti, kad šiandien ne tik pati holokausto istorija gali tapti skirtingų atminčių konflikto dalimi, bet ir pačių istorikų atliekamų tyrimų, pozicijų išsiskyrimo prielaidos. Šios priežastys kelia klausimą ir formuoja atskirą tyrimo lauką, kuriame vertinant vokiečių okupacijos Lietuvoje, masinių žydų žudynių tyrimus, būtina atsižvelgti ne tik į turinį, bet ir

⁶ Kvietkauskas, M. Sąžinės balsas ar holokausto industrija?, in: *Literatūra ir menas*, [prieiga internetu], in: <http://literaturairmenas.lt/2013-02-22-nr-3415/580-knygos/885-mindaugas-kvietkauskas-sazines-balsas-ar-holokausto-industrija>, [2018-06-05].

⁷ 2012 m. sausio 20 d. pasirašytos 70-ies metų deklaracijos vienas iš iniciatorių ir rengėjų buvo Dovidas Katz'as, žr.: <http://www.seventyyearsdeclaration.org/the-declaration/>.

į autorių poziciją, tikslus ir ką jais bandoma pasakyti ar pasiekti. Visa tai reikalauja ne tik empirinio pamato, padedančio rekonstruoti pačią holokausto Lietuvoje eigą, bet ir atskirų istoriografijoje egzistuojančių pasakojimų susikūrimo genezės pagrindo, atskleidžiančio atskirų autorių ir istoriografijoje egzistuojančių pozicijų ištakas, kontekstą ir galimas jų tarpusavio sąveikas.

Tyrimo objektas

Aptarta holokausto tyrimų problematika sąlygoja ir šio darbo objektą – istoriografiją apie holokaustą Lietuvoje, kuri pasitelkiant naratyvistinę prieigą yra skaidoma į keturis pasakojimus: sovietinį, Vakarų, Izraelio ir lietuviškąjį.

Pirmasis, sovietinis ideologinis pasakojimas, pradėjo formotis dar tebevykstant Antrajam pasauliniam karui ir Sovietų Sąjungos-nacistinės Vokietijos kovoms. Šis pasakojimas neigė holokausto unikalumą, slėpė jo aukų tapatybę, o pačią masinių žydų žudynių istoriją išnaudojo ideologiniais ir propagandiniais tikslais. Sovietinio pasakojimo šaltinių pagrindą sudaro antisovietinio pogrindžio dokumentai, holokausto aukų liudijimai ir NKVD-KGB sulaikytų asmenų tardymo protokolai. Šių šaltinių pagrindu ir buvo formuojamas ideologinis pasakojimas, kurio tikslas buvo sudaryti sovietų okupacijos Lietuvoje teisėtumo regimybę, sukompromituoti nepriklausomos Lietuvos idėją ir jai atstovaujančius lietuvių išeivius, kaip nusikaltėlius, dalyvavusius masinėse žydų žudynėse vokiečių okupacijos metais. Siekiant šio tikslo buvo pasitelkiami saviti šaltinių atrankos, jų kupiūravimo, pristatymo ir aptarimo mechanizmai, kurie nuo 7-ojo dešimtmečio buvo aktyviai pradėti taikyti ir nukreipti ne tik į pačią sovietų okupuotos Lietuvos visuomenę, bet ir į Vakarų. Ši priežastis lėmė ne tik įtaką Vakarų tyrėjams ir jų požiūrio formavimui, bet ir tiesioginį dalies jų įsitraukimą ir dalyvavimą sovietų vykdytoje ideologinėje ir propagandinėje kovoje (pvz. Charles R. Allen), bendradarbiaujant su okupuotoje Lietuvoje veikusia Archyviniais dokumentams skelbti redakcija.

Antrasis, Vakarų istoriografijos pasakojimas pradėjo formotis pokaryje vykusių buvusių nacių nusikaltėlių teisinių procesų pagrindu, todėl iškelia teisinį

dėmenį. Pastaroji priežastis lėmė, kad šio pasakojimo šaltinių pagrindą ilgą laiką sudarė teisinių procesų, vykusių pokaryje, surinkti įkalčiai ir įrodymai, o pagrindinis dėmesys yra skiriamas žudynių organizatorių ir vykdytojų, jų motyvų, kvalifikuojamų per racionalizuojamų nusikaltimo motyvų prizmę ir pačių žudynių, kaip unikalaus ir ypatingo nusikaltimo, nustatymui. Šis pasakojimas Šaltojo karo metais apėmė Vakarų Vokietijoje ir anglosaksų šalyse vykdomus tyrimus, kurių istorikai, nepaisant savo tautybės, savo akademinę priklausomybę siejo su Vakarų akademinėmis institucijomis. Galima teigti, kad po Šaltojo karo pabaigos, būtent šis pasakojimas tapo universalus ir įtakojantis holokausto tyrimų plėtrą Rytų Europoje, tame tarpe ir Lietuvoje.

Trečiasis, Izraelio istoriografijos pasakojimas, rekonstruodamas holokausto eigą, remiasi holokausto aukų dienoraščiuose ir išgyvenusiųjų liudijimuose, pasakojimuose, atsiminimuose fiksuojamu pirmųjų karo ir vokiečių okupacijos savaitių ir mėnesių suformuotu vaizdiniu, todėl čia didžiausias dėmesys skiriamas ne tik vokiečių okupacinių struktūrų, bet ir lietuvių veikimo motyvų nustatymui, kaip ir pačioms aukoms, pažymint jų patirtus išgyvenimus, patirtis bei unikalumą. Ši priežastis įtakoja, kad kitaip nei Vakarų pasakojimui, kuriam būdingas šaltas objektyvumas ar didelis dėmesys nusikaltėlių veikimo motyvams, Izraelio istoriografijoje šie aspektai papildomi moraliniu dėmeniu, dažnai keliančiu filosofinį, teologinį klausimą, kodėl *Tai* atsitiko.

Vertinant šio pasakojimo susiformavimo prielaidas ir specifiką, kartu būtina aptarti ir nužymėti keletą aspektų. Pirma, šis pasakojimas yra tiesiogiai susijęs su Lietuva ir kilęs iš čia karo metais patirtų išgyvenimų. Galima teigti, kad vokiečių okupacijos metais žuvusių Lietuvos žydų palikti dienoraščiai ir holokaustą išgyvenusiųjų atsiminimai paklojo pamatą, kuriuo remiantis masinės žudynės buvo rekonstruojamos jau nepriklausomos Izraelio Valstybės istorikų. Antra, vertinant holokaustą išgyvenusių pasakojimus ir liudijimus būtina daryti skirtį, tarp tų, kurie pasitraukė iš Lietuvos vokiečių okupacijos pabaigoje ar sovietmečiu, ir tų, kurie tolesnį savo gyvenimą susiejo su Lietuva. Pirmuoju atveju, pasakojimo chronologija nutrūksta ties vokiečių okupacijos Lietuvoje

pabaiga, todėl čia akcentuojamas prarastos, sugriautos Šiaurės Jeruzalės motyvas. Antruoju atveju, pasakojimo chronologija apima ne tik vokiečių, bet ir sovietų okupacijos sukeltas patirtis, todėl šiuose atsiminimuose akcentuojamas nuosaikesnis požiūris į lietuvių ir žydų santykius, pabrėžiama dviejų tautų dialogo, vienas kito supratimo, santarvės atkūrimo ir puoselėjimo svarba. Ši priežastis lemia, kad šiame darbe rekonstruojant Izraelio istoriografijos susiformavimą, remiamasi ne tik tais holokaustą išgyvenusiujų atsiminimais, kurių autoriai po karo apsigyveno Izraelyje, bet ir tais, kurie pasitraukė į JAV, Kanadą ar Vakarų Europos valstybes. Tokią pasirinktą prieigą lemia, jau minėtas bendras šiuos atsiminimus jungiantis vardiklis: chronologija susieta su vokiečių okupacijos pabaiga.

Trečia, lemiama vaidmenį Izraelio pasakojimo apie holokaustą Lietuvoje susiformavimui ir jo plėtrai suvaidino 1961 m. vykęs Adolfo Eichmanno teismas Jeruzalėje, pirmą kartą iškėlęs ne partizanų, holokausto aukų pasipriešinimo ir heroizmo akcentą, bet pagarbą tyliųjų ir silpnųjų žuvusių aukų atminimui. Būtent šio proceso pasekoje tiek Vakarų, tiek Izraelio visuomenės akyse dėmesys ėmė krypti į aukų patirtus išgyvenimus, kurių lydėjo vis gausėsnis naujų studijų kiekis, parašytas pirmiausia pačių holokaustą išgyvenusiujų tyrėjų. Būtent ši priežastis – autentiška patirtis ir istorinio objektyvumo siekis, sudaro prielaidas kalbėti apie atskirą Izraelio istoriografijos pasakojimą. Ta pati priežastis lemia, kad Lietuvoje gimę, čia vokiečių okupaciją ir holokaustą išgyvenę, po karo į Izraelį pasitraukę ir čia savo akademinę karjerą pradėję tyrėjai (Dovas Levinas, Yitzhakas Aradas), šiame darbe yra priskiriami prie Izraelio istoriografijos atstovų.

Galiausiai, darbe nagrinėjama ketvirtąjį pasakojimo tipą, sudaro lietuvių istoriografija, kuri formavosi tiek karo sukeltų ir suformuotų vaizdinių, patirčių fone, tiek ir ją veikiant trims prieš tai pristatytiems pasakojimams. Ši priežastis lemia, kad vertinant lietuviško pasakojimo specifiškumą, jį būtina aptarti išskiriant išeivijoje ir nepriklausomoje Lietuvoje atliktus tyrimus ir juose perteikiamus vaizdinius.

Holokausto vaizdinys lietuvių išeivių tarpe, daugiausia buvo suformuotas asmenine patirtimi ir pirmosios sovietų, vokiečių okupacijų sukeltų traumų, patirčių bagažu. Šios patirtys buvo papildomos ir provokuojamos sovietų Vakaruose vykdytos propagandinės kampanijos ar holokaustą išgyvenusiujų aukų kolektyvinės kaltės kaltinimais. Toks laukas, daugelį lietuvių išeivių skatino vadovautis defenzyvine reakcija, paremta karo metais susiformavusia „dviejų genocidų“ teorija, ar lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse fakto ir masto minimizavimu. Galima teigti, kad tokia prieiga buvo etnocentrinė, mažiau dėmesio skirianti bendrapiliečių žydų patirtims aptarti, bet pirmiausia orientuota į pačių lietuvių trauminės patirtis, sukeltas sovietų okupacijos: valstybingumo praradimą, sovietų vykdytą terorą, masinį gyventojų trėmimą ar pokaryje vykusį partizanų karą.

Tokias vyresnės kartos lietuvių išeivijoje vyravusias nuostatas bandė neutralizuoti liberaliajam išeivijos sparnui priklausę intelektualai, susibūrę į „Santaros-Šviesos“ federaciją, kurių poziciją galima susieti su Vakaruose tuo metu besiformavusiu holokausto pasakojimu. Ši priežastis lėmė, kad jų pozicija buvo artima ir daliai holokaustą Lietuvoje išgyvenusių ir į Vakarus pasitraukusių Lietuvos žydų intelektualų, kaip kad politologui Aleksandrui Štromui, aktyviai dalyvavusiam federacijos organizuojamuose renginiuose ar diskusijose. Tokias „santariečių“ nuostatas ir atviresnį dialogą lėmė ir priežastis, kad daugelis jų atstovų, tiesiogiai nedalyvavo politiniuose įvykiuose vokiečių okupacijos metais (Birželio sukilime, Laikinosios vyriausybės ministrų kabinete), todėl jų nesaistė atviresnio kalbėjimo ir (ne)veiklumo masinių žydų žudynių akivaizdoje asmeninės atsakomybės klausimo keliama prieštaravimai.

Antrąją lietuviškojo pasakojimo sluoksnį sudaro tyrimai, pasirodę jau nepriklausomoje Lietuvoje. Galima teigti, kad šiuo laikotarpiu susipina visų keturių pasakojimų motyvai: iš lietuvių išeivijos atkeliavusi etnocentrinė, defenzyvinė, lietuvių dalyvavimo masinėse žudynėse minimizavimo tradicija; sovietmečiu susiformavusios holokausto unikalumo neigimo ar nekalbėjimo apie vokiečių okupacijos padarinius praktikos; iš Vakarų pasakojimo tradicijos kilusio masinių žydų žudynių organizatorių ir jose dalyvavusių asmenų motyvų

nustatymo prieigos; galiausiai iš Izraelio istoriografijos pasakojimo tradicijos perkeltas pagarbaus holokausto ir jo aukų atžvilgiu santykio išlaikymas ir kalbėjimas, pripažįstant šio įvykio unikalumą ir išskirtinumą. Tokie esamo lietuviško pasakojimo rėmai leidžia teigti, kad šių pasakojimų susiformavimo pažinimas, tarpusavio sąveikos ryšių nustatymas leidžia ne tik atrasti atskirų autorių teiginių, pozicijų šaknis, bet ir sukuria papildomas prielaidas Lietuvos istorikams leisti į naujų prieigų ir impulsų paieškas, leidžiančias dar geriau pažinti ir suvokti holokausto Lietuvoje specifiką, išskirtinumą ar amžininkų išgyventas patirtis.

Darbo tikslas, uždaviniai ir chronologinės ribos

Aptartoji tyrimo objekto problematika, leidžia pereiti prie šio darbo tikslo ir uždavinių formulavimo. Šio **tyrimo tikslas** – nustatyti, kiek tyrime nagrinėjami pasakojimai apie holokaustą Lietuvoje gali papildyti vienas kitą ir kokios galimos tyrimų perspektyvos gali būti formuojamos šių sąveikų pagrindu. Siekiant įgyvendinti užsibrėžtą tikslą, tyrime keliami **uždaviniai**:

1. išnagrinėti ideologines sovietinio pasakojimo apie holokaustą konstrukcijas, jų perkėlimo ir integravimo mechanizmus sovietų okupuotoje Lietuvoje, kartu bandant nustatyti šio pasakojimo darytas įtakas Lietuvos visuomenei, Vakaruose formuotam masinių žydų žudynių Lietuvoje pasakojimui ir šio pasakojimo reanimavimo aplinkybėms šiandienos Rusijoje;
2. išanalizuoti Vakarų pasakojimo apie holokaustą susiformavimo aplinkybes, eigą ir vaizdinius, kartu išryškinant šio pasakojimo daromas įtakas nepriklausomoje Lietuvoje egzistuojančiam ir formuojamam pasakojimui apie čia vykusias masines žydų žudynes Antrojo pasaulinio karo metais;
3. nužymėti autentiškos patirties ir istorinio objektyvumo santykį Izraelio istoriografijoje, taip atskleidžiant šio pasakojimo susiformavimo prielaidas ir aplinkybes;

4. išanalizuoti lietuvių pasakojimo apie holokaustą susiformavimo ir genezės eigą išeivijos tarpe ir nepriklausomoje Lietuvoje;
5. atskleidus visų keturių pasakojimų apie holokaustą Lietuvoje susiformavimo aplinkybes, genezę, tarpusavio sąveikas, suformuoti galimas naujų tyrimų prielaidas ir perspektyvas.

Tyrimo chronologinės ribos apima tuos keturis darbe analizuojamų pasakojimų tyrimus, kurie buvo atlikti po vokiečių okupacijos Lietuvoje pabaigos, t. y. 1944 metų. Šios ribos peržengiamos analizuojant sovietinį, Izraelio ir lietuviškąjį pasakojimus, pasitelkiant ir karo metų šaltinius (viešas kalbas, dienoraščius, oficialius ir pogrindžio dokumentus). Šią daromą išlygą sąlygoja, minėtų trijų pasakojimų susiformavimo prielaidos ir pagrindai, kurie buvo padėti dar karo ir vokiečių okupacijos metų sąlygomis.

Tyrimo metodai

Istoriografinis darbo pobūdis ir nagrinėjamos temos tyrimų, dienoraščių, atsiminimų gausa, pirmiausia iškėlė tekstų atrankos problemą. Rengiant darbą ir atrenkant konkrečius tekstus buvo vadovautasi dviem kriterijais: 1) dėmesys buvo kreipiamas į tuos tekstus, kurie reflektuoja ir patys kuria holokausto Lietuvoje eigos interpretaciją; 2) tekstai, kurie savo turiniu ar apimtimi, susilaukė daug dėmesio kitų istorikų ar visuomenės tarpe ir tapo paradigminiais (plačiąja prasme), be kurių holokausto Lietuvoje atskleidimas ar aptarimas taptų neišsamus.

Atrinkti tekstai buvo analizuojami, lyginami, tipologizuojami ir interpretuojami, taip atkuriant atskirų darbe nagrinėjamų pasakojimų susiformavimo aplinkybes, specifiką, genezę ar jų sąveikas. Siekiant įgyvendinti išsikeltus uždavinius taip pat buvo pasitelkti tyrimai, kurie yra skirti atskirų darbe nagrinėjamų pasakojimų istoriografijos istorijai. Šį sprendimą sąlygojo neturėjimas prieigos prie atskirų šaltinių (kalbant apie Vakarų pasakojimą), o taip pat kalbinis barjeras (Izraelio istoriografijos atveju). Visi šie tyrimai darbe yra pasitelkiami siekiant susipažinti, atskleisti ar papildyti darbe analizuojamų

pasakojimų susiformavimo kontekstą ar atskiras istoriografines diskusijas ir jų užkulisius.

Teoriniai modeliai ir pagrindinės sąvokos

Teoriniai modeliai šiame darbe leidžia apsibrėžti tyrimo pobūdį, prieigas, o kartu ir pagrindines sąvokas. Kaip ir minėta šis darbas remiasi naratyvistine istorijos filosofijos prieiga, kuri savo dėmesį kreipia į istorinio pasakojimo susiformavimo aplinkybes, specifiką, pobūdį ir jo reikšmę. Tokie naratyvistinės istorijos filosofijos prieigos modeliai buvo pradėti plėtoti nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio, pirmiausia tokių filosofų ir istorijos teoretikų, kaip Haydenas White'as⁸, Jean-François Lyotard'as⁹ ar Jörn Rüsenas¹⁰. Anot J. F. Lyotard'o, nuo XX a. antrosios pusės moksle nebegalima pasitikėti ir vadovautis „didžiais naratyvais“ ar metapasakojimais, todėl prasmingas tampa tik pliuralizmas, daugiaperspektyvumas¹¹.

Šiame darbe *istoriniu pasakojimu* laikoma praeities įvykių istoriografinė reprezentacija, kurios susiformavimą ir atsiradimą vienija kultūriniai, socialiniai, politiniai kontekstai ir saitai. Būtent šie kontekstai ir aplinkybės atskirus autorius apjungia vieningam pasakojimui, kartu juos išskiriant iš kitų, to paties įvykio, reiškinių tyrėjų¹². Anot Jørno Rüseno, istorinio pasakojimo savitumą sąlygoja trys principai: 1) istorinis pasakojimas yra susijęs su atmintimi kaip tarpininke; 2) istorinis pasakojimas apjungia praeitį, dabartį ir ateitį, t. y. organizuoja trijų laiko dimensijų vidinę vienovę; 3) istorinis pasakojimas įgalina nustatyti jo autorių ir klausytojų tapatybę¹³. Tokiai prieigai oponentai dažnai kelia klausimą dėl objektyvumo ar istorijos moksle taikomų metodų, principų neatitikimo. Anot to paties Jørno Rüseno, istorijos mokslo

⁸ White, H. *Metaistorija: istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*. Vilnius, 2003.

⁹ Lyotard, J. F. *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*. Vilnius, 2010.

¹⁰ Rüsens, J. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius, 2007.

¹¹ Lyotard, J. F. *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*. Vilnius, 2010, p. 128. Naratyvistinė istorijos filosofijos prieiga plačiau atskleidžiama Alfredo Bumblauskio ir Zenono Norkaus darbuose, žr.: Bumblauskas, A. Zenono Ivinskio teorinės novacijos, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, nr. 3, p. 190-203; Norkus, Z. *Istorika: istorinis įvadas*. Vilnius, 1996, p. 197-221.

¹² Foucault, M. *Diskurso tvarka*. Vilnius, 1998, p. 29.

¹³ Rüsens, J. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius, 2007, p. 65.

objektyvumas ir naratyvumas nėra priešiškos, bet viena kitą jungiančios ir papildančios dalys: „Pats faktas specifinės istorinės prasmės neturi, o įgyja ją tiktai susidurdamas – reikšmės ir laiko lygmenyje – su kitu faktu. Šį santykį realizuoja istorinė interpretacija“¹⁴. Dėl šios priežasties, atskirų konkretų istorijos įvykių, šiuo atveju holokaustą Lietuvoje, fiksuojančių šaltinių atranka ir susiejimas lemia ir konkretaus pasakojimo atsiradimą, jo specifiką ir išskirtinumą. Šį aspektą papildo tikslo (kam pasakojimas skirtas, kokiomis nuostatomis besivadovaujant jis atsirado) ir erdvės (kokioje aplinkoje jis veikė ir darė įtaką) dėmenys. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, darbe išskiriami keturi minėtieji pasakojimai, kurių susiformavimo chronologija padiktavo ir šio tyrimo struktūrą.

Naratyvistinė prieiga darbe papildoma *kolektyvinės atminties* teorija, kuri leidžia atskleisti skirtingų patirčių nulemtos atminties įtakas istoriografijai ir atskirų tyrime nagrinėjamų pasakojimų susidarymui. Šios sąvokos autorius ir kolektyvinės atminties teorijos pradininkas prancūzų sociologas Maurice Halbwachs, šią teoriją pirmą kartą pristatė 1925 m. pasirodžiusiame savo straipsnyje „Socialiniai atminties rėmai“ ir kitose savo publikacijose, rašytose stambesniame, taip ir neužbaigtame veikalui „The Collective Memory“, kurio atskiros parengtos dalys pasirodė 1980 m., gerokai po autoriaus mirties. M. Halbwachs supriešinęs grupinę patirtį ir jos išsaugojimą, perteikimą nuo individualių, daro išvadą, kad ne individas perduoda savo patirtis visuomenei, bet būtent pastaroji vaidina lemiamą ir pagrindinį vaidmenį, bet kokiam individualiam atsiminimui: „Tik visuomenėje individai įgyja atsiminimus. Lygiai taip pat tik visuomenėje jie atkuria, atpažįsta ir lokalizuoja savo atsiminimus“¹⁵. Būtent ši priežastis, anot M. Halbwachs, lemia, kad visuomenė ar atskira grupė ne tik įtakoja individą kaip ir kaip atsiminti, bet ir lemia individo tapatinimąsi su šios grupės požiūriu ir interesais, iš naujo perkuriant praeities įvykius ar atskiras jų formas¹⁶.

¹⁴ Rüsen, J. Istorijos mokslo naratyvumas ir objektyvumas, in: *Istoriografija ir atvira visuomenė*, sud. U. A. J. Becher, A. Bumblauskas, J. Rüsen. Vilnius, 1998, p. 51.

¹⁵ Halbwachs, M. *On Collective Memory*. Chicago, 1992, p. 38.

¹⁶ Ten pat, p. 52.

Greta aptartų teorinių prieigų ir sąvokų, būtina pažymėti, kad ir masinės žydų žudynės Antrojo pasaulinio karo metais istoriografijoje turi keletą sinonimų, kurie yra taikomi skirtingose interpretacinėse tradicijose. Vienas jų, masinės žydų žudynės Antrojo pasaulinio karo metais apibūdina *Holokausto* sąvoka, kilusia iš graikų kalbos žodžio, reiškiančio auką Dievui. Ši sąvoka Vakaruose įsitvirtino pokario metais ir pakeitė vokiečių dokumentuose naudotą „*galutinio sprendimo*“ terminą. Tuo tarpu, Izraelio istoriografijoje masinės žydų žudynės yra įvardinamos *Šoa* (jid. ir hebr. *Hurban*) sąvoka, reiškiančia *Katastrofą*. Pastaroji reikšmė atkeliavusi iš Biblijos, kurioje ši sąvoka reiškia didelę individualią ar visuotinę nelaimę. Žydų diasporoje ši sąvoka buvo kartais pasitelkiama Jeruzalės šventyklos sugriovimui (70 m.) apibūdinti ar viduramžiais ir moderniaisiais laikais krikščionių vykdytiems pogromams įvardinti. Antrojo pasaulinio karo metais Palestinoje gyvenusių žydų ši sąvoka buvo pirmą kartą viešai panaudota 1939 m. rugsėjį, nusakant sunkią ir neapibrėžtą Lenkijos žydų padėtį, nacistinei Vokietijai ir Sovietų Sąjungai pasidalinus ir okupavus šią šalį, tačiau ji dar nebuvo reguliariai vartojama. Šios sąvokos laipsnišką įsitvirtinimą žymėjo tik karo baigtis, dalies holokaustą išgyvenusiųjų persikėlimas gyventi į Palestiną ir savo patirčių perdavimas čia gyvenusiai žydų bendruomenei, kurios suformavo suvokimą, kad masinės žydų žudynės Antrojo pasaulinio karo metais buvo unikalūs ir išskirtinis, analogo neturintis nusikaltimas. Todėl 1947 m. Jeruzalės hebrajų universiteto suorganizuotas pirmas pasaulinis kongresas „Šoa ir heroizmo tyrimas mūsų laikais“, žymėjo laipsnišką šios sąvokos įsitvirtinimą Izraelio visuomenėje ir istoriniuose tyrimuose¹⁷. Galima pažymėti, kad šiame tyrime kalbant apie masines žydų žudynes vokiečių okupacijos metais, šie du sinonimai nėra plačiau problematizuojami ir naudojama lietuvių istoriografijoje plačiau taikoma *holokausto* sąvoka.

Visos aptartosios sąvokos siejasi su šio tyrimo įrankiais, kurių pagalba nagrinėjamas šio darbo objektas, tačiau greta jų privalu išskirti ir antrąją sąvokų

¹⁷ Ofer, D. Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942-53, in: *Journal of Contemporary History*, Vol. 31, No. 3, 1996, p. 567-595.

grupei, tiesiogiai susijusią su šio tyrimo objektą sudarančiais atskirais pasakojimais ir jų turiniu. Šioje sąvokų grupėje svarbiausi yra Raulio Hilbergo nužymėta trinarė holokausto subjektų schema, išskirianti nusikaltėlius, aukas ir stebėtojus. Galima teigti, kad kiekviename nagrinėjamame pasakojime, minėti holokausto veikėjai yra pristatomi pasitelkiant atskiras sąvokas, turinčias ir savitą prasminę krūvį.

Sovietiniame pasakojime asmenys dalyvavę masinėse žudynėse Lietuvoje pristatomi, pasitelkiant ideologinę „*buržuazinių nacionalistų*“ sąvoką. Šio termino naudojimas turėjo ideologinę krūvį ir buvo siejamas su kontrrevoliuciniais, ideologiškai priešiškais visuomenėje veikusiais asmenimis ar jų grupėmis, kurie oficialiai buvo apibūdinami taip: „Nacionalistai kaip svarbiausią dalyką kelia neistoriškai, be ryšio su tam tikromis visuomeninėmis ekonominėmis formacijomis suvokiamą naciją, teigia, kad ji esanti svarbiausia visuomenės vienijimosi forma [...] pabrėžia savo tautos atskirumą, išimtinumą, niekina kitas tautas, stengiasi pajungti jų interesus savo tautos interesams, kursto nesantaiką tarp tautų [...]“¹⁸.

1941 m. liepos 3 dieną Stalino pasakytoje kalboje, šios sąvokos vartojimas buvo išplėstas ir pritaikytas prie kuriamo „Didžiojo Tėvynės karo“ mito. Iš esmės, šioje kalboje įtvirtinti teiginiai palietė ne masinėse žydų žudynėse dalyvavusius lietuvius, bet tuos, kurie aktyviai priešinosi sovietų okupacijai (Birželio sukilimo dalyvius, Laikinosios vyriausybės kabineto ministrus, pokario partizanus) ar įžvelgė sugrįžtančios Raudonosios armijos grėsmę, todėl jų veiksmai buvo susieti ne su nepriklausomos Lietuvos valstybingumo atkūrimo siekiu, bet su vokiečių tikslais ir holokaustu Lietuvoje. Ši priežastis lėmė ir papildomų sąvokų, nusakančių tikrus ir tariamus nusikaltėlius, įvedimą: „*hitlerininkai*“, „*penktoji kolona*“, „*banditai*“ ir pan.

Kitaip nei nusikaltėliams, kuriems sovietiniame pasakojime buvo pritaikomas platus sąvokų ir apibūdinimų spektras, holokausto aukos šiame pasakojime lieka neidentifikuojamos ir paslepiamos po „*taikių sovietų piliečių*“

¹⁸ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 8. Vilnius, 1981, p. 67-68.

sąvoka. Tokią nuostatą lėmė, sovietų propagandos siekis suformuoti ir įtvirtinti vaizdinį, kad kare didžiausia auka tapo Sovietų Sąjunga, o jos piliečių patirti nuostoliai ir išgyvenimai yra lygūs. Tokios nuostatos lėmė ir stebėtojų sąvokos neišgryninimą, kurio neleido pats sovietinio pasakojimo apie karą pobūdis: jame veikė tik nusikaltėliai ir neįvardintos aukos, tuo tarpu visi kiti asmenys liko ir buvo pristatomi ideologiškai ištikimais „*sovietų aktyvistais*“, savo kasdieniu darbu prisidedančiais prie pergalės kare.

Vakarų istoriografijos pasakojime didžiausias dėmesys skiriamas holokausto organizatorių, dalyvių motyvams nustatyti, todėl nusikaltėliai dažnai apibūdinami, kaip „*partizanai*“, „*aktyvistai*“. Šių sąvokų atsiradimą ir taikymą, sąlygojo pirmosiomis vokiečių okupacijomis dienomis vykęs Birželio sukilimas, todėl šių epitetų naudojimas atskleidžia Birželio sukilimo ir holokausto sugretinimą. Panašūs vaizdiniai yra formuojami ir Izraelio istoriografijoje, kurioje nusikaltėliai ir masinių žudynių dalyviai yra dažnai įvardinami „*baltaraiščių*“, „*aktyvistų*“ sąvoka, kuri referuoja į pirmųjų vokiečių okupacijos savaitių ir mėnesių patirtis. Šį termino naudojimą praplečia ir kita sąvoka, dažnai aptinkama autentiškuose holokausto aukų dienoraščiuose – „*chapūnai*“ (jid. griebti, paimti, čiupti), kuri nusako pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis ir savaitėmis vykusį žydų turto grobstymą, savavališką pasisavinimą ar lietuvių policijos vykdomas kratas ir reidus Lietuvoje veikusių žydų getų teritorijose.

Galiausiai lietuviškame pasakojime galima išskirti holokausto dalyvius apibūdinančią sąvoką – „*žydšaudžiai*“. Ši sąvoka susiformavo dar vokiečių okupacijos metais ir turėjo itin neigiamą, paniekinamą konotaciją, ypač mažų miestelių gyventojų tarpe, kurie artimai pažinojo tiek masinėse žydų žudynėse dalyvavusius, tiek ir jose žuvusius savo kaimynus¹⁹. Tuo tarpu vertinant epitetus, kuriais buvo nusakomos holokausto aukos, būtina pabrėžti, kad nors lietuvių istoriografijoje holokausto aukų tapatybė yra pripažįstama ir neslepiama, tačiau lietuvių išeivijos istoriografijoje, pirmosiomis karo dienomis ir per Birželio

¹⁹ Krukauskienė, E.; Šutinienė, I.; Trinkūnienė, I.; Vosyliūtė, A. *Socialinė atminti: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius, 2003, p. 38-42.

sukilimą žuvę Lietuvos žydai yra dažnai prilyginami komunistams. Tokias reakcijas kėlė, pirmiausia, pirmosios sovietų okupacijos metais susiformavę stereotipai ir mitai apie Lietuvos žydų išdavystę, kurie pokario metais lietuvių išeivijos tarpe peraugo į „dviejų genocidų“ teoriją.

Apibendrinant galima teigti, kad šios sąvokos, nusakančios nusikaltėlius, aukas ar stebėtojus, nuo pat jų atsiradimo ir taikymo, formavo požiūrį ne tik į konkrečius asmenis, holokausto subjektus, bet ir turėdamos ideologinį ar prasminį krūvį, formavo ir atskirą požiūrį į masinių žydų žudynių Lietuvoje eigą, specifiką ir padarinius.

Tyrimo šaltiniai

Darbo istoriografinis pobūdis lemia, kad tyrimo šaltinių pagrindą sudaro pati nagrinėjamų atskirų pasakojimų apie holokaustą Lietuvoje istoriografija, todėl būtina nužymėti bendrąsias šių tyrimų charakteristikas.

Bendroji charakteristika, kuri yra būdinga visiems sovietinės istoriografijos darbams apie holokaustą Lietuvoje yra ideologinė jų prieiga, kurią istorikai išpildydavo besivadovaudami dviem strategijomis:

- a) pažodiniu ir klusniu ideologinės prieigos ir raktinių sąvokų, perkeltų iš Maskvos, taikymu savo vykdomuose tyrimuose;
- b) „pasislėpimu už fakto“, taip siekiant neutralaus objektyvumo ar bent mažesnės savo vykdomo tyrimo ideologizacijos²⁰.

Galima teigti, kad pirmoji prieiga buvo taikyta plačiausiai, tuo tarpu antroji apsiribojo daugiausia 7-ajame dešimtmetyje pasirodžiusiais keliais tyrimais ar atsiminimų publikacijomis, kuriose buvo stengiamasi laviruoti tarp objektyvaus empirinių duomenų taikymo ar autentiškų prisiminimų perteikimo ir ištikimybės oficialiajai ideologijai²¹.

²⁰ Švedas, A. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985)*. Vilnius, 2009, p. 15.

²¹ Plg. Rukšėnas, K. *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941-1944 metais. Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*. Vilnius: LTSR mokslų akademija Istorijos institutas, 1970, in: LMAVB RS, f. 26-1475; Bulavas, J. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941-1944 m.)*. Vilnius, 1969; *Ir be ginklo kariai*, sud. S. Binkienė. Vilnius, 1967.

Paminėta pirmoji strategija buvo būdinga ir tokiems sovietų okupuotoje Lietuvoje parengtiems dokumentų rinkiniams, kaip serija „Faktai kaltina“ ar dviejų tomų dokumentų rinkinys „Masinės žudynės Lietuvoje“, kurie sudaro atskirą sovietinės istoriografijos šaltinių bloką. Šie sovietmečiu pasirodę dokumentų rinkiniai įtakojo ne tik bandymus įtvirtinti ideologinį Antrojo pasaulinio karo pasakojimą, bet ir atliko propagandinį vaidmenį, sovietams siekiant įtvirtinti Vakarų visuomenės akyse lietuvių, kaip žydšaudžių, nacionalistų, keliančių konfliktus, pavojų taikai, vaizdinį. Tokie sovietų ideologų tikslai iš dalies buvo įgyvendinti: daugelis Vakarų, Izraelio istorikų iki šiol sovietmečiu pasirodžiusius dokumentų rinkinius naudoja savo tyrimuose, kaip autentiškas, nekupiūruotas dokumentų publikacijas. Šios priežastys lemia, kad siekiant atskleisti šių publikacijų atsiradimo, paruošimo ir kupiūravimo aplinkybes ir užkulisius, darbe naudojamos Lietuvos ypatingajame archyve saugomu Partijos istorijos instituto prie LKP CK – Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialo dokumentų fondu (f. 3377).

Antrąją šio darbo šaltinių grupę sudaro tyrimai, atskleidžiantys Vakarų istoriografijos pasakojimo specifiką. Aptariant šių šaltinių grupės charakteristiką, chronologiškai būtina išskirti Šaltojo karo laikotarpio tyrimus ir tas studijas, kurios pasirodė po Sovietų Sąjungos griūties ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Pirmoji grupė tyrimų, savo išvadas ir tyrimo prieigas grindė Tarptautinio karinio tribunolo Niurnberge ir Vakarų Vokietijoje vykusių nacionalsocialistų teisinių procesų paskelbtais dokumentais, tapusiais pirminiu pagrindu, leidusiu Vakarų istorikams atkurti masinių žydų žudynių įgyvendinimo užkulisius, eigą, sprendimų priėmimą, o taip pat ir holokaustą Lietuvoje. Būtent šių teisinių procesų pasekoje visoje holokausto istoriografijoje, vienu iš kertinių dokumentu apie holokausto pradžią Lietuvoje tapo, SS Brigadefiurerio Franzo Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaita apie masinių žudynių eigą vokiečių okupacijos pradžioje. Šio laikotarpio tyrimams būdingas fragmentiškas dėmesys masinėms žydų žudynėms Lietuvoje, kurį sąlygojo objektyvios ir subjektyvios priežastys. Objektyvioji priežastis sąlygojo istorikų negalėjimą dirbti su tais dokumentiniais

šaltiniais, kurie liko už Geležinės uždangos, ir kurie buvo pasiekiami tik sovietų ideologams. Šis aspektas lėmė, kad daugelį šiame laikotarpyje Vakarų istoriografijoje susiformavusių vaizdinių apie holokaustą Lietuvoje, įtakojo sovietų parengti ir užsienio rinkai skirti dokumentų rinkiniai²². Subjektyvią priežastį sąlygojo nepakankamas Šaltojo karo laikotarpyje dirbusių istorikų dėmesys holokaustą išgyvenusiujų liudijimams, kurie buvo laikomi subjektyviais, todėl negalinčiais objektyviai atskleisti nagrinėjamą problemą. Galima konstatuoti, kad nors šio laikotarpio istorikų darbai buvo orientuoti daugiausia į nacionalsocialistų partijos, saugumo ir policijos, kariuomenės struktūrų vaidmens holokauste rekonstrukciją, tačiau būtent šiuo laikotarpiu vyko pagrindinis metodologinių prieigų, sąvokų kūrimas, viešos intelektualų diskusijos, kurios sukūrė pagrindą tolesniam tyrėjų darbui po Šaltojo karo baigties.

Būtent antrąją grupę šaltinių ir sudaro tie Vakarų istorikų darbai, kurie pasirodė po Sovietų Sąjungos griuvimo ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Galima teigti, kad šio laikotarpio tyrimai pasižymėjo ne metodologiniu, bet geografiniu prieigos naujumu. Būtent pasibaigus Šaltajam karui, istorikų žvilgsnis nukrypo į masinių žydų žudynių eigą Rytų Europoje, tame tarpe ir Lietuvoje, o jų atliekami tyrimai remiasi platesniu šaltinių pagrindu: oficialiais nacistinės Vokietijos dokumentais, aukų dienoraščiais ir atsiminimais, Rytų Europos valstybėse esančiais archyviniais fondais.

Trečiąją darbe naudojamų šaltinių grupę sudaro darbai, iliustruojantys Izraelio istoriografijos pasakojimo specifiką. Šios šaltinių grupės darbai pasižymi jau minėtu holokausto aukų ir išgyvenusiujų dienoraščiuose, atsiminimuose fiksuojamu pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis suformuotu vaizdiniu. Ši aplinkybė lemia, kad siekiant rekonstruoti šio pasakojimo susiformavimo prielaidas, darbe remiamasi gausiu dienoraščių, atsiminimų pagrindu²³. Įvardintas vienas iš Izraelio istorikų tyrimų bruožų juos

²² *Documents accuse*, eds. B. Baranauskas, K. Rukšėnas. Vilnius, 1970.

²³ Plg. darbe pasitelkiami šie **dienoraščiai**: Kruk, H. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939-1944*. Vilnius, 2004; Rudaševskis, I. *Vilniaus geto dienoraštis*. Vilnius, 2018; Šuras, G. *Užrašai: Vilniaus geto kronika, 1941-1944*. Vilnius, 1997; *The Clandestine History of the*

skiria ir dėl to, kad atsispirdami nuo holokaustą Lietuvoje fiksavusių liudijimų, pirmųjų studijų autoriai buvo patys tiesiogiai susiję su Lietuva, todėl jų darbuose susilieja tiek autentiškos išgyventos patirtys vokiečių okupacijos metais, tiek ir kitų istorikų darbuose siekiamas objektyvumas.

Galiausiai, ketvirtąją šaltinių grupę sudaro tyrimai, šiame darbe priskiriami lietuvių istoriografijos pasakojimui. Ši šaltinių bloką sudarančius darbus būtina skaidyti į kelis segmentus. Pirmą, darbai išleisti lietuvių išeivijos tarpe, kurie formavo dvi kalbėjimo apie holokaustą Lietuvoje tradicijas:

- a) defenzyvinio pobūdžio kalbėjimo būdą, paremtą dar iš pirmosios sovietų okupacijos Lietuvoje atsinešta patirtimi ir jos metu suformuotais stereotipais („dviejų genocidų“ teorija). Šių darbų atsiradimą sąlygojo reakcija į sovietų vykdomą ideologinę kampaniją Vakaruose ir holokaustą išgyvenusius žydų keliamus kolektyvinės kaltės kaltinimus, todėl šių, pusiau dokumentuotų, veikalų atsiradimo motyvas dažnai buvo „kova dėl istorijos“²⁴;
- b) liberalaus, susietu su Vakaruose tuo metu besiformavusiu holokausto pasakojimu, kuris akcentavo atviro kalbėjimo apie lietuvių dalyvavimo holokauste svarbą, o taip pat lietuvių ir žydų dialogo atkūrimo būtinumą.

Siekiant atskleisti lietuvių išeivijos požiūrio į holokaustą Lietuvoje susiformavimo prielaidas, darbe pasitelkiami archyviniai ir publikuoti dokumentai, atsiminimai. Pirmą tokių šaltinių grupę sudaro archyviniai dokumentai, atskleidžiantys Berlyno LAF'o antisemitines nuostatas (ypač *LYA*,

Kovno Jewish Ghetto Police by anonymous members of the Kovno Jewish Ghetto Police, ed. S. Schalkowsky. Bloomington, 2014; Tory, A. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius, 2000. Taip pat **atsiminimai**: Ginaitė-Rubinsonienė, S. *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė, 1941-1944 metais*. Vilnius, 1999; Mishell, W. W. *Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian Ghetto 1941-1945*. Chicago, 1988; Gordon, H. *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania*. Lexington, 1992; Oshry, E. *The Annihilation of Lithuanian Jewry*. New York, 1995; Suckeveris, A. *Iš Vilniaus geto*. Vilnius, 2011; Beiles, Y. *Yudke*. Vilnius, 2001; Birger, T. *Dukters meilės dovana: prisiminimai apie Holokaustą*. Vilnius, 2002; Holzman, H. *„Šitas vaikas turi gyventi“: Elenos Holcmanienės užrašai, 1941-1944*. Vilnius, 2003; Faitelson, A. *The Truth and Nothing but the Truth: Jewish Resistance in Lithuania*. Jerusalem, 2006; Ginkas, M. *Per spygliuotą vielą: atsiminimai*. Vilnius, 2009; Fainas, J. *Berniukas su smuiku*. Vilnius, 2017.

²⁴ N. E. Sūduvis (Jozas Brazaitis). *Vienų vieni: dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*. New York, 1964, p. 11.

f. 3377; LCVA, f. MK-9, f. 648). Antrąją šaltinių grupę sudaro dokumentai, susiję su lietuvių požiūriu į masines žydų žudynes Lietuvoje. Siekiant įgyvendinti šį tikslą, darbe remiamasi ne tik archyviniais dokumentais, bet ir vokiečių okupacijos metais rašytais dienoraščiais, dokumentais ar atsiminimais²⁵.

Antrąjį šaltinių segmentą sudaro tie darbai, kurie pasirodė po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Galima teigti, kad šiuos darbus charakterizuoja tai, kad juose susipina visų keturių šiame darbe analizuojamų pasakojimų elementai. Visus šiuos tyrimus taip pat galima būtų suskirstyti į dvi grupes, pagal jų pobūdį:

- empiriniai tyrimai, rekonstruojantys holokausto Lietuvoje eigą ar atskirus jo aspektus, tačiau neišskiriantys ar neformuojantys atskirų interpretacinių modelių (pvz. Arūnas Bubnys);
- tyrimai, kurie bando konceptualizuoti holokausto Lietuvoje istoriją ir formuoti atskirus interpretacinius modelius (pvz. Saulius Sužiedėlis, Liudas Truska, Vygantas Vareikis).

Vertinant visą lietuvių istoriografijos apie holokaustą Lietuvoje visumą, būtina pažymėti, kad po valstybės nepriklausomybės atkūrimo buvo pasiektas proveržis ir atliktas didžiulis įdirbis. Antra vertus, visoje lietuvių istoriografijoje (tiek išeivijos, tiek nepriklausomos Lietuvos), galima išskirti dvi tyrimų tradicijas ir tendencijas: *etnocentrizmą*, kuris pabrėžia sovietmečiu išgyventas traumas, tačiau dažnai apeina ir nutyli vokiečių okupacijos metais lietuvių dalyvavimo holokauste klausimą, ar stengiasi jį minimizuoti ir *pilietinį nacionalizmą*, siejamą su liberalia Vakarų demokratija ir daugiakultūriškumo svarba. Autoriai, kurie save priskiria pastarajai tradicijai, holokaustą vertina, kaip tamsiausią periodą šalies istorijoje, o Lietuvos žydų istoriją, kultūrą ir paveldą siekia integruoti į bendrą valstybės istorijos pasakojimą.

²⁵ Plg.: 1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, sud. V. Brandišauskas. Vilnius, 2000; Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.-rugpjūčio d., sud. A. Anušauskas. Vilnius, 2001; Blynas, Z. Karo metų dienoraštis, 1941-1944 m. Vilnius, 2007.

Literatūra

Laipsniškas holokausto tyrimų gausėjimas, ypač suaktyvėjo po Šaltojo karo baigties ir Sovietų Sąjungos žlugimo, kuomet daugelis Vakarų ir Izraelio istorikų ėmė tyrinėti masinių žydų žudynių istoriją Rytų Europoje, kuri ilgus metus buvo neįmanoma, dėl negalėjimo dirbti su čia saugomais archyviniais šaltiniais. Galima teigti, kad ši tyrimų gausa pasižymėjo geografiniu tiriamų objektų naujumu, bet ne naujų metodologinių koncepcijų sukūrimu ar įvedimu, todėl iš esmės iki šiol naudojamosi tais konceptais, kurie buvo sukurti ir išplėtoti dar Šaltojo karo laikus menančioje istoriografijoje. Šis aspektas pagrįstai leidžia kelti klausimą, ar holokausto istoriografija, nepaisant jos gausos, nepatiria atsinaujinimo krizės?

Šis klausimas kyla atsižvelgus į keletą tendencijų ir požymių, lydinčių visus pastarųjų dviejų trijų dešimtmečių holokausto tyrimus. Anot Franko Bajohr ir Andrea Löw'o, dabartinių holokausto tyrimų problematiką sąlygoja keletas faktorių: 1) Raulio Hilbergo pasiūlyta trinarė holokausto subjektų schema vis dar išlieka aktuali, bet po truputį traukiasi, nes vis mažiau lieka žmonių, kuriems būtų galima taikyti nusikaltėlių, aukų, stebėtojų sąvokas; 2) nuo 1990-ųjų holokausto tyrėjų dėmesys nukrypo į Rytų Europos regioną, kuriame masinės žudynės buvo vykdytos tiesiogiai, todėl konceptai taikyti nagrinėti didžiųjų koncentracijos stovyklų įkūrimui ir jų veikimui, šiame regione negali būti pritaikomi; 3) Šaltojo karo pabaigą sekė holokausto tyrimų europeizacija, todėl konceptai, taikyti tiriant masinių žydų žudynių organizatorių (nacių partijos vadovybės, saugumo policijos ir kariuomenės struktūrų) veiklą, yra sunkiai pritaikomi eilinių vykdytojų vokiečių okupuotoje Rytų Europoje veikimo motyvams nustatyti²⁶.

Siekiant darbe atskleisti atskirų pasakojimų susiformavimo prielaidas, problematiką buvo remtasi tais istorikų darbais, kurie aptaria holokausto istoriografijos istoriją ir jos raidą. Pirmąjį tyrime naudojamos literatūros grupę

²⁶ Bajohr, F.; Löw, A. Tendenzen und Probleme der neueren Holocaust-Forschung: Eine Einführung, in: *Der Holocaust: Ergebnisse und neue Fragen der Forschung*, hrsg. F. Bajohr, A. Löw. Frankfurt am Main, 2015, s. 9-30.

sudaro darbai, padėję atskleisti sovietinės istoriografijos ideologinius konstruktus ir specifiškumą. Įgyvendinant šį tikslą, daugiausia remtasi Ilja Altamano²⁷, Zvi Gitelmano²⁸, Karelo C. Berkhoffo²⁹ darbais, kuriuose išsamiai apžvelgiamas ideologinis ir propagandinis holokausto istorijos pritaikymas ir integravimas į bendrą sovietinį „Didžiojo Tėvynės karo“ mitą. Šiuos tyrimus papildė Lietuvos istorikų studijos, nagrinėjančios sovietinės istoriografijos specifiškumą, raidą ar atskirus aspektus, susijusius su sovietų įgyvendinta istorinės atminties politika okupuotoje Lietuvoje³⁰, o taip pat darbai skirti sovietinio pasakojimo atkūrimo prielaidoms šiandienos Rusijoje nustatyti ir aptarti³¹.

Antrąją darbe naudojamos istoriografijos dalį sudaro darbai, skirti Vakarų istoriografijos pasakojimui apibendrinti. Galima būtų išskirti vokiečių istoriko Nicolo Bergo darbą, nagrinėjantį Vakarų Vokietijos istorikų santykį su nacionalsocializmo ir holokausto praeitimi, pasitelkiant tiek pagrindinių VFR istorikų taikytas tyrimo prieigas, tiek ir jų asmenines biografijas³². Būtent tokia prieiga N. Bergui leidžia daryti išvadą, kad Vakarų Vokietijos istorikai, kurių daugelis karo metais priklausė Hitlerjugendui ar nacių partijai ir save pokaryje pozicionavę, kaip profesionalius tyrėjus, buvo ne ką objektyvesni, nei

²⁷ Альтман, И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы, in: *Неприкосновенный запас*, No. 2-3, 2005, [prieiga internetu], in: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28.html>, [2017-11-24].

²⁸ Gitelman, Z. Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union, in: *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Z. Gitelman. Bloomington, 1997, p. 14-42.

²⁹ Berkhoff, K. C. *Motherland in Danger: Soviet Propaganda during World War II*. Cambridge (Mass.), 2012.

³⁰ Švedas, A. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985)*. Vilnius, 2009; Streikus, A. Žydai pokario (1945-1952 m.) Lietuvoje: sionistai ar totalitarinės sistemos aukos?, in: *Kultūros barai*, 1997, nr. 4 (388), p. 65-69; Streikus, A. Sovietų režimo pastangos pakeisti gyventojų tautinį identitetą, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1 (21), p. 7-30.

³¹ Nikžentaitis, A. Atminties kultūra ir istorijos politika šiandieninėje Rusijoje, in: *Kultūros barai*, 2017, nr. 7-8, p. 99-106; nr. 9, p. 73-83; Trimakas, R. Šiuolaikinės istorinio naratyvo refleksijos radikaliojoje Rusijos publicistikoje, in: *Istorija*, 2007, nr. 67, p. 55-62; Švedas, A. Istorinės tapatybės konstravimas XXI a. Rusijoje: viešosios erdvės analizės bandymas, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. A. Nikžentaitis. Vilnius, 2011, p. 411-437; Malinova, O. Kolektyvinės praeities idėja posovietinėje Rusijoje: savivaizdis ir imperijos palikimas, in: *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*, sud. A. Nikžentaitis. Vilnius, 2015, p. 257-275; Šepetys, Nerijus. Lietuvos vaizd(avi)mas šiuolaikiniuose Rusijos istorijos vadovėliuose, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 144-162.

³² Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen, 2003.

holokaustą išgyvenusios aukos, kurios dažnai buvo kaltinamos, dėl subjektyvumo ar negalėjimo patirtų išgyvenimų objektyviai įvertinti. Nicolo Bergo daromas įžvalgas šiame darbe papildė Dano Stone'o³³, Davido Cesarani³⁴ parengtos studijos, kuriose didelis dėmesys skiriamas holokausto tyrimų genezei Vakaruose ir Izraelyje, ar atskirų istoriografijos problemų, tendencijų aptarimui. Greta šių studijų svarbu paminėti ir Timothy Snyderio straipsnį „Ką reikia žinoti apie Holokaustą“, kuriame analizuojama naujausi istorikų atlikti tyrimai ir pabrėžiama daugiaperspektyvumo prieigos svarba naujuose holokausto tyrimuose³⁵.

Nagrinėjant Izraelio istoriografijos pasakojimo susikūrimo aplinkybes, darbe remiamasi David Engel³⁶, Boaz Cohen³⁷, Roni Stauber³⁸ atliktais tyrimais. Šių istorikų tyrimuose pažymima, kad nors holokaustas užima centrinę Izraelio ir pasaulio žydų bendruomenės tapatybės vietą, tačiau šis suvokimas atėjo palaipsniui. Pirmaisiais pokario metais ir dešimtmečiais Izraelio visuomenėje vyravo žydų pasipriešinimo naciams motyvas, kuris į visuomenės dėmesio centrą iškėlė žydų partizanus ir rezistentus, tačiau paraštėse paliko milijonus be pasipriešinimo žuvusių ar holokaustą išgyvenusių žydų.

Pasipriešinimo motyvas Izraelio istorikų pasakojime yra itin svarbus, nes jo pagrindu galima tipologizuoti ir išskirti dvi istoriografijos paradigmas. Anot Yehudos Bauerio ir Onros Kenan, viena iš paradigmų simbolizuoja sionistinį pasakojimą Izraelio istoriografijoje, kuris yra vyraujantis ir pabrėžiantis holokausto aukų rezistencijos motyvą ir jų patirtus išgyvenimus vokiečių okupuotoje Europoje Antrojo pasaulinio karo metais. Kita istoriografinė paradigma – postsionistai arba „Naujųjų istorikų“ mokykla, daugiausia atstovaujama kairiųjų pažiūrų intelektualų, kurie pabrėžia, kad holokaustas ir jo

³³ *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone. New York, 2004.

³⁴ *The Final Solution: Origins and Implementation*, ed. by David Cesarani. London, 2004; *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*, ed. David Cesarani. London, 2005.

³⁵ Snyder, T. Ką reikia žinoti apie Holokaustą, in: *Knygų aidai*, 2010, nr. 2, p. 23-30.

³⁶ Engel, D. *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford, 2010.

³⁷ Cohen, B. *Israeli Holocaust Research: Birth and Evolution*. London, 2013.

³⁸ Stauber, R. *The Holocaust in Israeli Public Debate in the 1950s*. London, 2007.

aukos tapo instrumentuotu moraliniu įrankiu, padėjusiu sionistams siekti politinių tikslų³⁹.

Anot minėtų istorikų, Izraelio ir Vakarų visuomenės pakeitė tuo metu vyravusį savo požiūrį tik 1961 m. Jeruzalėje prasidėjus Adolfo Eichmanno teismui. Būtent šį teismą galima laikyti esminiu atskaitos tašku, keitusiu holokausto suvokimą tiek Izraelyje, tiek ir Vakaruose. Šio teisinio proceso metu holokaustą išgyvenusios aukos ir jų liudijimai apie patirtus išgyvenimus vokiečių okupacijos metais, tapo pagrindine Jeruzalėje vykusio teismo ašimi. Pastaroji aplinkybė leidžia kalbėti ir apie kitą Izraelio istoriografijos specifiškumą. Kitaip nei Vakarų pasakojimas, susiformavęs pokaryje vykusių teisnių procesų išdavoje, Izraelio istoriografija yra orientuota ne į nusikaltėlių veikimo motyvus ir priežastis, bet į aukų patirtus išgyvenimus ir praradimus.

Ketvirtąjį darbe naudojamos literatūros bloką, sudaro tyrimai, nagrinėjantys lietuvių istoriografiją, kuriuos galima skirti į dvi grupes:

- 1) darbai nagrinėjantys lietuvių istoriografijos ir atminties apie holokaustą Lietuvoje susiformavimo genezę, specifiką, ypatumus ir problematiką;
- 2) tyrimai skirti holokausto istoriografijos kritikai ir probleminiam jos aptarimui.

Pirmosios grupės darbuose didžiausias dėmesys skiriamas lietuvių išeivijoje ir nepriklausomoje Lietuvoje egzistuojančių mitų ir stereotipų, liečiančių lietuvių-žydų santykius, holokausto Lietuvoje ir jo atminimo probleminių aspektų aptarimui⁴⁰. Šiuose tyimuose nagrinėjamas problemas plačiausiai bandė konceptualizuoti Klaipėdos universiteto istorikas Hektoras Vitkus savo disertacijoje pirmą kartą lietuvių istoriografijoje ėmęs nagrinėti

³⁹ Kenan, O. *Between Memory and History: The Evolution of Israeli Historiography of the Holocaust, 1945-1961*. New York, 2003, p. 87; Bauer, Y. *Rethinking the Holocaust*. New Haven, 2002, p. 243-244.

⁴⁰ Staliūnas, D. Žydų istorija lietuviškos istoriografijos kontekstuose, in: *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai*, sud. J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius, 2010, p. 119-133; Truska, L. Lietuviškoji holokausto Lietuvoje istoriografija, in: *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, sud. K. Fuchs, E. Bendikaitė. Kaunas, 2002, p. 83-103; Berenis, V. Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė, in: *Politologija*, 2000, nr. 3 (19), p. 3-24; Richter, K. Der Holocaust in der litauischen Historiographie seit 1991, in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 56 (2007), h. 3, s. 389-416.

probleminį lietuvių santykį su holokausto atmintimi. Anot istoriko, šiandieninėje lietuvių istoriografijoje svarbiausias uždavinys yra formuoti holokausto aukų unikalumo ir išskirtinumo vaizdinius, kartu atsisakyti iš sovietmečio atėjusių stereotipų, kurie naikina aukų, stebėtojų ir vykdytojų vaizdinio individualumą⁴¹.

Panašios išvados prieina ir istorikai Šarūnas Liekis ir Saulius Sužiedėlis, kurie išskiria tris elementus, kurie privalo būti integruoti į lietuviškąjį pasakojimą, siekiant geriau suvokti holokaustą Lietuvoje: 1) žydų kultūros ir paveldo integraciją į bendrą Lietuvos istorijos pasakojimą; 2) holokausto, kaip centrinio įvykio modernios Lietuvos valstybės istorijoje, pripažinimą; 3) tolesnį lietuvių dalyvavimo holokauste motyvų, veikimo modelių tyrimą⁴².

Antrąją lietuvių istoriografijos tyrimų grupę, kaip ir minėta, sudaro darbai skirti istoriografijos kritikai ar probleminei jos analizei. Šioje grupėje, pirmiausia, reikėtų išskirti tekstus, kurie iškelia lietuvių istorikų vykdomų tyrimų trūkumus: didelį koncentravimąsi į empirinius tyrimus, taip parašėse paliekant konceptualius klausimus ir modelius, keliamus Vakarų ar Izraelio istoriografijoje⁴³. Šiai darbe naudojamos literatūros grupei taip pat prisikirtini Nerijaus Šepečio⁴⁴ ir Kęstučio Girniaus⁴⁵ tekstai, kuriuose analizuojamos lietuvių ir užsienio istorikų vykdomų tyrimų apie holokaustą Lietuvoje problemos. Esminis klausimas, keliamas šių istorikų darbuose, ar metodai ir tyrimo prieigos, taikomos nacionalsocializmo istorijos tyrimuose, gali būti

⁴¹ Vitkus, H. *Holokausto minties raida Lietuvoje: daktaro disertacija*. Klaipėda, 2008, p. 215.

⁴² Sužiedėlis, S.; Liekis, Š. *Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania*, in: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, ed. J. P. Himka, J. B. Michlic. Lincoln, 2013, p. 344. Holokausto, kaip centrinio įvykio šalies istorijoje pripažinimo sąlygą iškelia ir Irena Šutinienė, žr.: Šutinienė, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas, in: *Filosofija. Sociologia*, 2002, nr. 1, p. 59.

⁴³ Bumblauskas, A. Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigų kontekste, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 254-255; Berenis, V. Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 2, p. 117.

⁴⁴ Šepetys, N. Kova dėl istorijos: nenuklysti ir nenukalbėti, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2001, nr. 6, p. 295-300; Šepetys, N. Lietuvių santykiai su žydais: naujausios holokausto istoriografijos analitika?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, nr. 6, p. 246-254; Šepetys, N. „Būti žydu“ Lietuvoje: Šoa atminimo stiprinimas, pilietinio sąmoningumo ugdymas, o gal... *naudingų idiotų* šou?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, nr. 3, p. 5-11; Šepetys, Nerijus. Jūsiškiai – mums ne mūsiškiai, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2016, nr. 2, p. 10-16.

⁴⁵ Girnius, K. Lemtingi 1941-ieji: Holokausto Lietuvoje prielaidų klausimu, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 2, p. 85-100.

taikomi ir aptariant lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse motyvams nustatyti ir aptarti. Šiuo atveju, kritikuojamos holokausto prielaidų paieškos, atsiremiant tik į lietuvių-žydų santykių problematiką ar antisemitizmą, neatsižvelgiant į pirmosios sovietų okupacijos, valstybingumo praradimo sukeltas traumas, kurios supriešino dvi tautas, kūrė visuomenėje stereotipus, kuriuos išnaudojo vokiečių okupacinė valdžia, įtraukdama lietuvius į masines žydų žudynes Lietuvoje.

Darbo struktūra

Darbą sudaro įvadas, dėstymas, išvados, santrumpų, šaltinių ir literatūros sąrašas. **Pirmojoje** disertacijos dalyje nagrinėjamas ideologinio sovietinio pasakojimo susiformavimo aplinkybės Antrojo pasaulinio karo metais, šio pasakojimo integravimas ir pritaikymas antrosios sovietų okupacijos Lietuvoje metais ir jo atkūrimas šiandienos Rusijoje. Aptariant šio pasakojimo integravimą sovietų Lietuvoje, daroma chronologinė perskyra, žyminti 7-ajame dešimtmetyje prasidėjusius procesus, kurių išdavoje buvo pradėta aktyvi lietuvių išeivių diskreditavimo propagandinė kampanija Vakaruose, siekusi pakirsti Vakarų vyriausybių paramą Laisvės byloje, o taip pat sukiršinti lietuvių išeivijos sluoksnius su pasaulinėmis žydų organizacijomis ir holokaustą išgyvenusiomis aukomis.

Antrojoje disertacijos dalyje aptariamos Vakarų istoriografijos apie holokaustą Lietuvoje susiformavimo aplinkybės ir kontekstas. Šio pasakojimo susiformavimo sąlygos, sietinos su pokaryje vykusiais teisiniais nacionalsocializmo ir buvusių nacių teisiniais procesais, kurie sąlygojo Vakarų istoriografijos didelį dėmesį holokausto vykdytojų, nusikaltėlių nustatymui. jų veikimo motyvų nustatymui. Šio pasakojimo plėtrą sąlygojo Sovietų Sąjungos griūtis ir Šaltojo karo pabaiga, kuri Vakarų istorikams suteikė prieigą prie naujų šaltinių, liečiančių masinių žydų žudynių istoriją Rytų Europoje, tame tarpe ir Lietuvoje, vokiečių okupacijos metais.

Trečiojoje darbo dalyje aptariamas Izraelio istoriografijos susiformavimas, kuriam didelę reikšmę turėjo holokausto aukų užfiksuoti

vaizdiniai pirmosiomis karo dienomis. Kitaip nei Vakarų istoriografijos atveju, šiame pasakojime didelis dėmesys skiriamas ne tik genocido dalyvių, bet ir aukų vidiniams išgyvenimams, patirtims ir įvykių vertinimui.

Paskutinėje, **ketvirtoje** darbo dėstymo dalyje, dėmesys skiriamas holokausto suvokimui ir reprezentacijai lietuvių istoriografijoje. Šioje dalyje išskiriami trys holokausto suvokimo lietuvių tarpe aspektai: karo metais išsikristalizavę motyvai, kurie turėjo didelę reikšmę defenzyvinio pasakojimo plėtrai lietuvių išeivijos tarpe. Šias nuostatas iš dalies modifikavo intelektualai, susiję su „Santaros-Šviesos“ federacija. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, tiek lietuvių išeivijoje egzistavusios nuotatos, tiek sovietinio ideologinio pasakojimo palikimas, kartu su Vakarų, Izraelio istoriniais diskursais ėmė įtakoti naujus istorinius tyrimus.

1. HOLOKAUSTAS SOVIETINIAME IDEALOGINIAME PASAKOJIME

1. 1. Holokaustas „Didžiojo Tėvynės karo“ mito paraštėse: oficialiojo pasakojimo pagrindai ir kontekstai

Sovietų Sąjungos politika grįsta marksizmo – leninizmo ideologija, tautybių klausimą laikė antraeiliu faktoriumi, tačiau sovietų politika žydų atžvilgiu Antrojo pasaulinio karo metais kito atsižvelgiant į santykius su nacistine Vokietija. 1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašius Molotovo – Ribentropo paktą ir „draugystės“ su nacistine Vokietija laikotarpiu, tiek kovos su fašizmu lozungai, tiek nacių vykdyta politika žydų atžvilgiu buvo palydimi tyla. Tuo tarpu, 1941 m. birželio 22 d. nacistinei Vokietijai įsiveržus į Sovietų Sąjungą ir pradėjus vykdyti masinį žydų naikinimą okupuotose teritorijose, buvo sukurta nauja realybė. François Furet žodžiais tariant, budelis virto auka, taip Sovietų Sąjungą pasaulio akyse transformuojant į kankinę ir Europos išlaisvinimo viltį⁴⁶. Pastarasis motyvas mobilizavo visas sovietų pastangas ne tik nuslėpti slaptuosius Pakto protokolus ir tikruosius savo tikslus kare, bet ir panaudoti masinių žydų žudynių istoriją saviems tikslams pasiekti ir įtvirtinti. Dėl šios priežasties sovietų pasakojimas apie Antrąjį pasaulinį karą ir masines žydų žudynes buvo pradėtas konstruoti jau pirmaisiais karo su nacistine Vokietija mėnesiais.

Atskaitos tašku šiame pasakojime tapo pirmoji Stalino karo kalba, pasakyta 1941 metų liepos 3 dieną. Savo kalboje Stalinas teisingai Sovietų Sąjungos ir Vokietijos pakto pasirašymą („Nepuolimo paktas yra taikos paktas, sudarytas tarp dviejų valstybių“), Raudonosios armijos pakrikimą pirmosiomis karo dienomis ir savaitėmis („taikingoji mūsų šalis, nenorėdama imtis iniciatyvos sulaužyti paktą, negalėjo griebtis klastos“), ragino visus piliečius mobilizuotis, o kartu reziümavo būsimų karo rezultatų viziją: „Ką laimėjo ir ką

⁴⁶ Furet, F. *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*. Chicago, 1999, p. 340.

pralaimėjo fašistinė Vokietija, klastingai sulaužiusi paktą ir užpuolusi TSRS? Tuo ji laimėjo trumpam laikui tam tikrą patogesnę padėtį savo kariuomenei, bet ji politiškai pralaimėjo, pasirodydama viso pasaulio akyse kaip kruvinas agresorius. Negali būti abejojimo, kad šis neilgas Vokietijos karinis laimėjimas yra tik epizodas, o milžiniškas politinis TSRS laimėjimas yra rimtas ir ilgalaikis veiksnys, kuriuo remiantis turi išsivystyti sprendžiamieji kariniai Raudonosios Armijos laimėjimai kare prieš fašistinę Vokietiją⁴⁷.

Nors šioje Stalino kalboje tiesiogiai nėra kalbama apie nuo pirmųjų karo dienų vykstančias masines žydų žudynes, tačiau ji tapo pagrindu formuojant „Didžiojo Tėvynės karo“ mitą, kuriame ir buvo konstruojamas sovietinis pasakojimas apie holokaustą Sovietų Sąjungoje ir jos okupuotose teritorijose, tame tarpe ir Lietuvoje. Pirma, ši kalba sovietinėje Antrojo pasaulinio karo mitologijoje įtvirtino dvipolį karo vertinimą, kuriame gėris (socializmas) nugalė blogį (fašizmą). Tokia karo vertinimo paradigma eliminavo visas kitas kare veikusias grupes, kurių siekiai nebuvo susieti su sovietų tikslais. Dėl šios priežasties, tiek nacių biurokratai, planavę ir organizavę masines žydų žudynes, tiek ir visas antisovietinis pagrindis Lietuvoje (Birželio sukilimas, taip pat ir pokario partizanų karas) buvo apibūdinamas vienos – „fašistų“, „buržuazinių nacionalistų“, „hitlerininkų“ – sąvokos šviesoje. Toliau sekant Raulio Hilbergo pasiūlyta trinare holokausto schema – aukos – sovietiniame pasakojime tapo bendrine „taikių tarybinių piliečių“ sąvoka, kurioje masinių žydų žudynių unikalumas ir išskirtinumas buvo nutylimas, holokausto aukas įtraukiant į bendrą Sovietų Sąjungos 20 milijonų žuvusių aukų skaičių, taip kartu nuslepiant tikrąją jų tapatybę. Galiausiai „stebėtojai“ sovietiniame pasakojime tapo ne pasyvūs individai, bet „tarybiniai aktyvistai“, ištikimi VKP(b) skelbtiems idealams, todėl kovoję su okupantu nuo pirmųjų vokiečių invazijos dienų, sekdami Stalino kalboje akcentuotu ir išryškintu patriotizmo motyvu.

Aptarti Stalino pirmosios karo kalbos motyvai buvo akcentuojami ir antrojoje, pasakytoje 1941 m. lapkričio 6 dieną, Maskvoje minint Spalio

⁴⁷ Stalinas, J. *Apie Didįjį Tarybų Sąjungos Tėvynės karą*. Vilnius, 1950, p. 5.

revoliucijos 24-ąsias metines. Šioje kalboje buvo pažymėta, kad pagrindinis vokiečių siekis yra pavergti ir sunaikinti visas slavų tautas, tačiau kartu pirmą ir vienintelį kartą užsiminta apie nuo pirmųjų karo dienų vykstančias masines žydų žudynes: „Yra žinoma, kad hitlerininkai taip pat noriai mindžioja darbininkų teises, inteligentijos teises ir tautų teises, kaip jas mindžiojo carinis režimas, kad jie taip pat noriai rengia viduramžiškus žydų pogromus, kaip juos rengė carinis režimas“⁴⁸.

Šis fragmentiškas holokausto fakto konstatavimas Stalino kalboje fiksavo naują realybę, Sovietų Sąjungos žydams tapus reikšminga tautine grupe, kurios nebebuvo galima ignoruoti. Viena vertus, vokiečių propaganda, komunizmą ir Sovietų Sąjungą tapatinusi su žydų sąmokslu, Kremlių skatino nutylėti ir atsiriboti nuo vokiečių vykdomų masinių žydų žudynių aukų, apie jas kalbant, kaip apie „taikius tarybinius piliečius“. Antra vertus, noras mobilizuoti visuomenę, finansinės ir karinės pagalbos iš Vakarų siekis, sovietų valdžią skatino sąlyginai pripažinti vokiečių organizuojamų ir vykdomų žydų žudynių mastą ir apie jas prabilti viešai⁴⁹. Pastarieji siekiai Kremlių skatino didelį dėmesį skirti karo propagandai (vidaus ir išorės), palankaus Sovietų Sąjungos įvaizdžio formavimui tarptautinių žydų organizacijų ir Vakarų visuomenės akyse, todėl nacių vykdomų nusikaltimų nustatymas ir išviešinimas tapo parankiu sovietų karo propagandos įrankiu.

Būtent siekiant šių tikslų VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyrius 1942 metų pradžioje įkūrė Žydų antifašistinį komitetą (toliau – ŽAK), vadovaujamą garsaus žydų teatro aktoriaus ir režisieriaus Solomono Michoelso. ŽAK karo metais tapo pagrindiniu žydų informaciniu centru, kuriame buvo aptariama žydų padėtis vokiečių okupuotose Sovietų Sąjungos teritorijose, pasipriešinimo galimybės pogrindyje, palaikomi ryšiai su vietos ir užsienio žydų bendruomenėmis bei organizacijomis, rinkta medžiaga apie nacių vykdomas masines žudynes ir žydų indėlį Raudonojoje armijoje, kurią publikavo jidiš

⁴⁸ Ten pat, p. 18.

⁴⁹ Альтман, И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы, in: *Неприкосновенный запас*, No. 2-3, 2005, [prieiga internetu], in: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28.html>, [2017-11-24].

kalba leistame laikraštyje „Aynikayt“ (liet. „Vienybė“)⁵⁰. Dalis šios ŽAK surinktos medžiagos patekdavo ir į oficialiąją Sovietų Sąjungos spaudą, tačiau 1943 metais sovietams pasiekus proveržį Stalingrado mūšyje ir fronto linijai pradėjus suktis atgal į Vakarų, pranešimai apie masines žydų žudynes sovietų spaudoje tapo tik oficialiojo pasakojimo tendenciją patvirtinančiomis išimtimis⁵¹. Viena tokių išimčių buvo rašytojo Ilyos Ehrenburgo 1944 m. balandžio 29 d. oficiozo „Pravda“ numeryje publikuotas straipsnis apie Abraomo Suckeverio likimą nacių okupuotame Vilniuje, pogrindį Vilniaus gete ir masines žudynes Paneriuose⁵², kuris Šarūno Liekio teigimu, buvo vienas pirmųjų rašinių Sovietų Sąjungoje, nušviečiančių holokaustą Lietuvoje⁵³.

Kita karo metais sovietų propagandinio aparato sukurta struktūra, kuri turėjo dokumentuoti ir viešinti nacių įvykdytus nusikaltimus buvo 1942 m. lapkričio 2 d. įkurta „Ypatingoji Valstybinė Komisija vokiečių fašistinių grobikų bei jų bendrininkų padarytų nuostolių SSRS piliečiams, kolūkiams, visuomeninėms organizacijoms, valstybinėms įmonėms ir įstaigoms ištirti“ (toliau – YVK). Kitaip nei Žydų antifašistinis komitetas, YVK turėjo daug didesnę ir ilgiau truncančią politinę, ideologinę, propagandinę reikšmę bei įtaką formuojant „Didžiojo Tėvynės karo“ mitą ir jo kontekste pristatomą holokausto Sovietų Sąjungoje istoriją. Oficialiai YVK turėjo tris uždavinius: (1) nustatyti vokiečių užimtose Sovietų Sąjungos teritorijose padarytus materialinius nuostolius; (2) fiksuoti padarytus nusikaltimus ir identifikuoti juos įvykdžiusius vokiečių okupantus ir jų kolaborantus; (3) skelbti ir viešinti komisijos atliktų tyrimų išvadas⁵⁴.

YVK veiklos pobūdis lėmė, kad būtent jos surinkta medžiaga apie vokiečių karinės, saugumo ir administracinės valdžios padarytus nusikaltimus

⁵⁰ Redlich, Sh. *Propaganda and nationalism in wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948*. Boulder, 1982, p. 39-49.

⁵¹ Berkhoff, K. C. *Motherland in Danger: Soviet Propaganda during World War II*. Cambridge (Mass.), 2012, p. 149.

⁵² Эренбург, И. Торжество человека, in: *Правда*, 29 апреля 1944, No. 103 (9560), с. 4.

⁵³ Liekis, Š. „Abraomo Suckeverio „Iš Vilniaus geto“, in: Suckeveris, A. *Iš Vilniaus geto*. Vilnius, 2011, p. 12.

⁵⁴ Sorokina, M. People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR, in: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 6, No. 4, 2005, p. 801.

okupuotose Sovietų Sąjungos teritorijose, tapo sovietų prokurorų naudotų įkalčių pagrindu Tarptautiniame karo nusikaltimų tribunole Niurnberge. Sovietų siekis Tribunole nuteisti fašizmą, kaip ideologiją ir reiškinių lėmė, kad nuo pat YVK veikimo pradžios, jos surinkti dokumentai ar paskelbtos išvados turėjo tarnauti ne tik „vidiniam naudojimui“, siekiant Sovietų Sąjungos visuomenei nušviesti „fašizmo“ keliamus pavojus ir padarytus nusikaltimus, bet ir pasitarnauti sovietų ideologiniams ir propagandiniams tikslams Vakaruose.

Tokie tikslai diktavo, kad greta minėtų oficialių uždavinių, besidubliuojančių su kitų politinių, karinių, saugumo ir propagandos struktūrų veikla, Kremliaus vadovybė YVK numatė ir kitus, daug platesnius veiklos siekius, susietus su Stalino liepos 3 dienos kalboje numatyta pergalės kare vizija. Tikrieji YVK tikslai buvo susieti su bandymu apkaltinti nacistinę Vokietiją nusikaltimais, kuriuos įvykdė pati Sovietų Sąjunga, o kartu ir faktų (tame tarpe ir masinių žydų žudynių), kurie neatitiko sovietų interesų ar oficialaus karo pasakojimo, sąmoningą falsifikavimą, juos keičiant ar nutylint⁵⁵. Dėl šios priežasties tikroji holokausto aukų tapatybė YVK pranešimuose buvo pakeičiama „taikių piliečių“ sąvoka, kaip ir nutylimas faktas, kad dalis Sovietų Sąjungos visuomenės kolaboravo ir dalyvavo vokiečių organizuotose masinėse žydų žudynėse.

Kolaboravimas ir dalyvavimas masinėse žudynėse buvo išimtinai susietas su klasiniu priešu – „buržuaziniais nacionalistais“, kurių veikimas sovietinėje propagandoje buvo apibrėžiamas pasipelnymo ir sovietų režimo nuvertimo motyvais. Kolaboravimo su vokiečiais masto sumažinimas ar dalies jo motyvų nuslėpimas sovietų pasakojime buvo itin svarbus, nes jis galėjo kvestionuoti pačio režimo teisėtumą ir kelti klausimą, ar visuomenė rėmusi vokiečių okupacinę politiką ir dalyvavusi masinėse „taikių tarybinių piliečių“ žudynėse, gali kartu būti ištikima ir sovietų deklaruojamiems idealams. Zvi

⁵⁵ Ten pat, p. 804. Vienas iš garsiausių ir chrestomatinių tapusių YVK faktų klastojimo pavyzdžių istoriografijoje tapo 1940 metais NKVD įvykdytos lenkų karininkų žudynės Katynėje, kurių kaltę Niurnbergo tribunole sovietų prokurorai priskyrė prie vokiečių įvykdytų karo nusikaltimų, žr.: *Trial of the Major War Criminals before The International Military Tribunal, Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946*. Nuremberg, vol. VII, 1947, p. 425-427.

Gitelmano teigimu, tokį holokausto pasakojimo įtvirtinimą lėmė ne tik minėti motyvai, bet taip pat Sovietų Sąjungos vadovybėje ir visuomenėje egzistavęs antisemitizmas (nors ir oficialiai smerkiamas viešojoje erdvėje) bei sovietų siekis išnaudoti Antrojo pasaulinio karo pergalės istoriją, įtvirtinant savo režimą ir mobilizuojant mases. Būtent pergalė prieš „fašizmą“ Antrajame pasauliniame kare ir „Didžiojo Tėvynės karo“ mitas tapo pagrindiniu stalinizmo ir viso sovietų režimo legitimacijos ramsčiu, savo svarba pralenkusi ir 1917 metų bolševikų revoliuciją⁵⁶.

Tokios sovietų vadovybės nuostatos holokausto aukų atžvilgiu buvo dar labiau sustiprintos pirmaisiais pokario metais, 1948-1953 metais Stalinui pradėjus vykdyti antikosmopolitinę ir antisemitinę kampaniją, išprovokuotą prasidėjusio Šaltojo karo ir įkūrus Izraelio Valstybę, kuri užuot sovietų planuoto sąjungininko Artimuosiuose Rytuose tapo Vakarų demokratinio pasaulio dalimi. Šių įvykių kontekste, 1948 metais ŽAK veikla buvo sustabdyta, jo vadovas Solomonas Michoelsas buvo nužudytas per inscenizuotą automobilio avariją Minske, o penkiolika vadovaujančių Komiteto narių buvo suimti ir apkaltinti šnipinėjimu JAV ir Izraeliui, valstybės išdavyste bei „buržuaziniu nacionalizmu“. 1952 m. gegužės 8 – liepos 18 d. Maskvoje vykusiam parodomajame teisme, sovietų prokurorai ir teisėjai savo kaltinimus grindė pasitelkdami pačios sovietų vadovybės iniciatyva įkurto ŽAK veikla karo metais, kaip įrodymą organizuojant ir vykdant nusikalstamą veiklą. Vienas iš įrodymų, pateiktų kaltinamiesiems, buvo 1946 m. baigta rengti „Juodoji knyga“ apie holokaustą Sovietų Sąjungoje, teigiant, kad ji simbolizavusi ŽAK nacionalistines nuotaikas ir siekį parodyti žydus, kaip pagrindines karo aukas⁵⁷.

Būtent „Juodosios knygos“ apie masinių žydų žudynių Sovietų Sąjungoje istoriją likimas, gerai iliustruoja patį sovietų vadovybės požiūrį į holokaustą ir jos vykdytą manipuliavimą aukomis. Knygos, kurios pasirodymas turėjo tapti svarbiu holokausto šaltiniu, idėja gimė 1943 metais, ŽAK nusprendus

⁵⁶ Gitelman, Z. Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union, in: *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Z. Gitelman. Bloomington, 1997, p. 28-29.

⁵⁷ *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, eds. J. Rubenstein, V. P. Naumov. New Haven, 2001, p. 487.

susisteminti gaunamus liudijimus ir dokumentus apie masines žydų žudynes vokiečių okupuotose Sovietų Sąjungos teritorijose, juos išleidžiant atskiru leidiniu. Pirminis knygos rankraštis, parengtas Ilyos Ehrenburgo ir Vasilijaus Grossmano, buvo pabaigtas 1946 metais, tačiau niekada nebuvo išspausdintas Sovietų Sąjungoje. Rankraštį peržiūrėjus VKP(b) Agitacijos ir propagandos skyriui, 1947 metų spalio 7 dieną buvo priimtas sprendimas uždrausti knygos leidimą, motyvuojant joje esančiomis politinėmis „klaidomis“. Esminė šio sprendimo priežastis buvo knygos turinio neatitikimas oficialiam sovietų karo pasakojimui, t. y. žydų išskyrimui, kaip atskiros ir išskirtinės aukų grupės Antrajame pasauliniame kare, o taip pat nemenkas dėmesys vietinių gyventojų kolaboravimui su vokiečiais ir dalyvavimui masinėse žydų žudynėse, taip parodant, kad nemaža dalis visuomenės dalyvavo ir pritarė veiksmams, organizuotiems nacių⁵⁸. Anot Ilyos Ehrenburgo, Stalinas komentuodamas „Juodosios knygos“ uždraudimo motyvus teigė: „Kodėl išskirti būtent šią nukentėjusią tautą, kai visos tautos mūsų šalyje lygios? Net jei mes žinome, kad šiame griovyje, šiame kape yra vien tik žydai, mes vis tiek turime sakyti, kad jame visos tautos“⁵⁹.

ŽAK veiklos sustabdymas, aktyviausių jo narių nuteisimas mirties bausme parodomajame teisme, „Juodosios knygos“ leidybos uždraudimas, 1948-1953 metais prasidėjusi Stalino inicijuota antikosmopolitinė bei antisemitinė kampanija, kurią vainikavo 1952-1953 m. prasidėjusi „daktarų kenkėjų“ byla, buvo veiksniai, kurie galutinai panaikino karo metais egzistavusį, nors ir menką, kalbėjimą apie holokaustą, jo aukas ir masinių žudynių istorijos dokumentavimą. Šiuos vidinius veiksmus Sovietų Sąjungoje lydėjo Tarptautinio karo tribunolo Niurnberge veikla, kuriame sovietų prokurorų uždaviniai buvo susieti su 1936-1938 metais Maskvoje vykusių teismų praktika: paversti Tarptautinio karo tribunolo veiklą parodomuoju procesu, kuriame būtų

⁵⁸ Plg. *Das Schwarzbuch: der Genozid an den sowjetischen Juden*, hg. W. Grossman, I. Ehrenburg. Reinbeck bei Hamburg, 1995.

⁵⁹ Cit. pagal: Ceitlin, J. Juodoji knyga Lietuvoje (Dokumentai, faktai, hipotezės), in: *Atminties dienos: tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui, 1993 m. spalio 11-16 d.*, sud. E. Zingeris. Vilnius, 1995, p. 234.

pasmerkta fašizmo ideologija, nacistinės Vokietijos įvykdyti nusikaltimai, Sovietų Sąjunga ir jos visuomenė pripažinta, kaip pagrindinės nuo karo nukentėjusios aukos, įtvirtintas minėtas Stalino pirmoje karo kalboje nužymėtas Antrojo pasaulinio karo vertinimas, kartu nuslėptas Molotovo-Ribentropo pakto slaptyųjų protokolų egzistavimo faktas⁶⁰.

Šios priežastys sąlygojo, kad sovietų pozicija holokausto atžvilgiu Tribunole buvo dvejopa. Viena vertus, masinės žydų žudynės karo metais sovietų buvo pripažįstamos, pakvietus Abraomą Sutzkeverį Tribunole duoti išsamius liudijimus apie žydų persekiojimą pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis, masines žydų žudynes Paneriuose, Vilniaus geto gyvenimą, pasisavintą aukų turtą ir Vilniaus žydų bendruomenės sunaikinimą⁶¹. Kita vertus, masinės žydų žudynės Tribunole sovietų prokurorų buvo dažnai pristatomos, vadovaujantis jau minėta „taikių piliečių“ sąvoka. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie 1944 m. kovo 27 dieną Kauno gete vykusią vaikų atėmimo akciją, sovietų prokuroras akcentavo nacių žiaurumą, kuris neapsiribojo vien suaugusiais, bet ir lietė vaikus, tokiu būdu pristatydamas konkretų įvykį ir jo detales, tačiau nepažymėdamas, kad tokie veiksmai buvo nukreipti išskirtinai žydų atžvilgiu⁶². Tokį sovietų prokurorų dvilypumą lėmė ne tik Tribunolo pobūdis, kuriame sąjungininkų teisėjai ir prokurorai holokaustą svarstė bendrame nacistinės Vokietijos įvykdytų nusikaltimų kontekste, bet ir vidinės priežastys. Nors holokaustas Sovietų Sąjungoje buvo nutylimas, o aukos tiesiogiai neįvardinamos, tačiau kaip pažymi Zvi Gitelmanas, sovietų valdžios atstovų (ne)kalbėjimas apie holokaustą labai dažnai buvo nulemtas ne vien oficialaus pasakojimo nustatytų rėmų, bet ir priklausė nuo konkrečios vietos, laiko, ar siekiamų tikslų⁶³.

⁶⁰ Šepetys, N. *Molotovo–Ribbentropo paktas ir Lietuva*. Vilnius, 2006, p. 54-55; Hirsch, F. The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar Order, in: *The American Historical Review*, Vol. 113, No. 3, 2008, p. 721; Naimark, N. M. *Stalin's Genocides*. Princeton, 2010, p. 17-20.

⁶¹ *Trial of the Major War Criminals before The International Military Tribunal, Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946*. Nuremberg, vol. VIII, 1947, p. 302-308.

⁶² Ten pat, vol. VII, 1947, p. 541-542.

⁶³ Gitelman, Z. Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union, in: *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Z. Gitelman. Bloomington, 1997, p. 18.

Karo ir pirmaisiais pokario metais suformuotas oficialus pasakojimas nepakito ir po Stalino mirties bei rėmėsi jau apibrėžtais elementais: holokausto nutylėjimu, jo aukas įtraukiant į bendrą Sovietų Sąjungos aukų Antrajame pasauliniame kare skaičių, kaip ir nekeliant klausimo apie kolaboravimą. Būtent toks pasakojimas vyravo ir Maskvos istorikų parengtose oficialiose daugiatomėse Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungoje studijose, kuriose holokausto, kaip išskirtinio reiškinių, faktas buvo nutylimas ir neaptariamas, tačiau iškeliamas Raudonosios armijos indėlis į vokiečių okupuotų teritorijų išlaisvinimą, pergalę kare, masinė visuomenės mobilizacija ir didvyriška kova su okupantu⁶⁴. Antra vertus, Zvi Gitelmano minėtas sovietinio pasakojimo eklektiškas pobūdis lėmė, kad atskiri elementai buvo papildomi ar keičiami. Galima teigti, kad šias oficialaus pasakojimo korekcijas daugiausia kūrė ne vidinės priežastys ar Kremliaus vadovų kaitos nulemti pokyčiai, lėmę naujas (ne)laisvesnes režimo valdymo formas. Svarbiausi motyvai, skatinę keisti atskirus holokausto vertinimo elementus sovietiniame Antrojo pasaulinio karo pasakojime, buvo Šaltojo karo ir tarptautinėje erdvėje vykę procesai, kurie Kremliaus vadovybę skatino ieškoti naujų įrankių savo valdžiai ir prestižui sustiprinti tiek Vakaruose, tiek ir pačios Sovietų Sąjungos visuomenės akyse.

Pirmas pokytis, susijęs su holokausto istorija oficialiame sovietų pasakojime įvyko septintojo dešimtmečio pradžioje. 1958 m. vykęs Tilžės operatyvinio būrio teismas Ulme, 1961-1962 m. Adolfo Eichmanno Jeruzalėje ir 1963-1965 m. „Aušvico procesas“ Frankfurte, įgalino Kremlių holokausto istoriją panaudoti siekiant diskredituoti Vakarus ir sovietų okupuotų valstybių politinius emigrantus, veikusius išeivijoje. Būtent septintojo dešimtmečio pradžioje sovietinėje historiografijoje LAF, Birželio sukilimas ir Laikinosios vyriausybės veikla imta sieti ne vien su siekiu nuversti sovietų valdžią okupuotoje Lietuvoje ir atkurti „buržuazinį valdymą“, bet tiesiogiai su holokaustu⁶⁵. Pastarieji sovietų tikslai, o kartu Nikitos Chruščiovo valdymą

⁶⁴ Plg. *История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945*, t. 1-6. Москва: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1960-1965.

⁶⁵ Streikus, A. Sovietų režimo pastangos pakeisti gyventojų tautinį identitetą, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1 (21), p. 17.

(1953-1964 m.) lydėjęs „atšilimo“ laikotarpis, lėmė sąlyginį holokausto istorijos Sovietų Sąjungoje suaktualinimą ir liberalesnę VKP(b) poziciją naujų istorinių tyrimų ir populiariosios kultūros kūrinių apie masines žydų žudynes vokiečių okupacijos metais atžvilgiu⁶⁶.

Kitas Kremliaus istorijos politikos holokausto atžvilgiu pokytis pradėjo vystytis to paties septintojo dešimtmečio pabaigoje, valdant Leonidui Brežnevui (1964-1982 m.). Būtent „stagnacijos“ laikotarpiu buvo sugrįžta prie karo ir paskutiniaisiais stalinizmo metais „Didžiojo Tėvynės karo“ mite suformuotų pasakojimo vaizdinių ir elementų. Tokį holokausto istorijos posūkį, kaip ir „atšilimo“ laikotarpiu prasidėjusi „buržuazinių nacionalistų“ demaskavimo kampanija, lėmė daugiausia išorinės priežastys, susijusios su Šaltajame kare vykusiais pokyčiais. 1967 m. įvykęs Šešių dienų karas Sovietų Sąjungoje dar labiau sustiprino antisionistines, antiizraelietiškas nuotaikas, kurios buvo palydimos dar didesniu masinių žudynių aukų tapatybės nutylėjimu ar holokausto istorijos reliatyvizavimu ir revizionizmu⁶⁷. Sionizmo siejimas su nacionalizmu ir žydų pristatymas, kaip nelojalių piliečių viešojo erdvėje turėjo neigiamų pasekmių holokausto suvokimui Sovietų Sąjungoje. Šie pokyčiai lėmė, kad aptariamojo laikotarpio tyrimuose buvo grįžta prie holokausto ir jo aukų tapatybės nutylėjimo, o kartu bandyta ieškoti pačių žydų kaltės masinių žudynių akivaizdoje vokiečių okupacijos metais. Dėl šios priežasties getuose veikusių žydų tarybų (judenratų) ar žydų policijos veikla imta vaizduoti itin neigiamai, neatsižvelgiant į aplinkybę, jog šie žydų getų savivaldos organai dažnai buvo pačių vokiečių paskirti, kaip ir sutikimą su jų sudarymu lėmė alternatyvos nebuvimas⁶⁸.

Galiausiai Sovietų Sąjungos žlugimą lydėjusi Michailo Gorbačiovo atvirumo ir persitvarkymo politika atvėrė dar vieną naują lapą holokausto suvokime viso sovietinio režimo žlugimo išvakarių kontekste. Būtent

⁶⁶ Ivanauskas, V. Lietuvos žydų rašytojų trajektorijos sovietmečiu: tarp pritapimo respublikoje ir dalyvavimo imperijoje, in: *Colloquia*, 2015, nr. 35, p. 97.

⁶⁷ Альтман, И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы, in: *Неприкосновенный запас*, No. 2-3, 2005, [prieiga internetu], in: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28.html>, [2017-11-24].

⁶⁸ Plg. Elinas, M.; Gelpernas, D. *Kauno getas ir jo kovotojai*. Vilnius, 1969, p. 84-87.

paskutiniais Sovietų Sąjungos gyvavimo metais, valdžios inicijuota atvirumo ir liberalumo politika lėmė, kad šiuo laikotarpiu ėmė atgimti žydų kultūrinio, religinio ir visuomeninio gyvenimo užuomazgos, ilgą laiką buvusios oficialiojo sovietų diskurso paraštėse⁶⁹. Galima teigti, kad šis laikotarpis buvo pereinamasis etapas į atvirą visuomenę, kuri lydėjo ne tik akistata su vienu tamsiausiu laikotarpiu, bet ir sovietų holokausto nutylėjimo politikos užprogramuotais konfliktais, kuriuos turėjo spręsti jau nepriklausomybę atkūrusios ir į Vakarų politinę bendruomenę siekiančios integruotis Rytų Europos valstybių visuomenės.

1. 2. Holokaustas Lietuvoje sovietinės istoriografijos kontekste

Oficialaus ideologinio pasakojimo apie holokaustą integravimas sovietų okupuotoje Lietuvoje vyko sinchroniškai su Maskvos vykdoma istorijos politika ir jos siekiais. Dėl šios priežasties holokausto suvokimas ir jo tyrinėjimas okupuotoje Lietuvoje (kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje) buvo ne savarankiško objektyvaus mokslininkų tyrimų rezultatas, bet Kremliuje sukurtų ideologinių nuostatų perkėlimas ir pritaikymas prie vietos sąlygų, konteksto, besikeičiančių aplinkybių ar sovietų valdžios poreikių ir tikslų. Vertinant šio pasakojimo plėtotę Lietuvoje, vertėtų kalbėti apie du etapus. Pirmasis etapas žymėjo Lietuvos reokupaciją ir tęsėsi iki septintojo dešimtmečio. Pastarasis laikotarpis pasižymėjo oficialiojo sovietinio pasakojimo integravimu ir pritaikymu prie vokiečių okupacijos Lietuvoje konteksto. Antrasis etapas sietinas su minėtais septintojo dešimtmečio pradžioje Sovietų Sąjungoje vykusiais pokyčiais oficialiame Antrojo pasaulinio karo pasakojime, kuriuos žymėjo atviresnis holokausto ir jo aukų patirčių aptarimas, kolaboravimo ir dalyvavimo masinėse žudynėse klausimo kėlimas bei „demaskuojamojo“ pobūdžio literatūros gausa, kuri buvo skirta tiek vidaus auditorijai, tiek ir Vakarams, taip siekiant kompromituoti lietuvių politikus ir politines organizacijas, veikusias išeivijoje.

⁶⁹ Plg. Sirutavičius, V. *Perestroika*, Sąjūdis, Kovo 11-oji ir Lietuvos žydai, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius, 2012, p. 509-521.

Būtina pabrėžti, kad ši chronologija yra sąlyginė. Pirma, sovietinio pasakojimo apie holokaustą Lietuvoje monolitas, pradėtas formuoti nuo pirmųjų reokupacijos dienų išliko iki pat sovietinės sistemos griūties. Antra, septintajame dešimtmetyje prasidėję procesai turi būti sietini ne su objektyvesniu istorijos tyrinėjimo siekiu, bet su sovietų tikslais, kurie kaip ir buvo minėta aptariamuoju laikotarpiu holokaustą Lietuvoje tiesiogiai susiejo su Birželio sukilimu, Laikinosios vyriausybės veikla ir visu antisovietiniu pagrindžiu. Trečia, jau minėtas oficialiojo pasakojimo grįžimas prie stalinistinės versijos „stagnacijos“ laikotarpiu, valdant Leonidui Brežnevui, leidžia teigti, kad šie du etapai buvo susiję, vienas kitą papildė, o oficiali LKP ir jos ideologų pozicija holokausto atžvilgiu buvo pagal poreikį pritaikoma tiek prie besikeičiančių sąlygų okupuotoje Lietuvoje, tiek ir prie iš Maskvos gaunamų direktyvų.

1. 2. 1. Oficialiojo pasakojimo integravimas sovietų okupuotoje Lietuvoje

Sovietinio pasakojimo apie holokaustą integravimas nuo pirmųjų reokupacijos dienų iki 1949 m. pasižymėjo sąlyginiu nenuoseklumu, kurį lėmė lygiagrečiai besiplėtoję holokaustą išgyvenusių žydų ir okupacinės sovietų valdžios skirtingi siekiai ir požiūriai į tik ką pasibaigusį Antrąjį pasaulinį karą. Holokaustą išgyvenę Lietuvos žydai siekė apmąstyti savo patirtį, ją dokumentuoti ir viešai apie ją prabilti. Tuo tarpu sovietų okupacinė valdžia siekė vokiečių okupacijos Lietuvoje kontekstą ir masinių žydų žudynių istoriją „įrėminti“ ir pritaikyti prie oficialiojo sovietinio pasakojimo, kuris buvo pagrįstas ir įtvirtintas jau minėtu „Didžiojo Tėvynės karo“ mitu. Du egzistuojantys pasakojimai programavo konfliktą, kuris praėjus penkiems metams nuo vokiečių okupacijos Lietuvoje pabaigos, buvo išspręstas sovietų naudai.

Šį nenuoseklumą pirmaisiais reokupacijos mėnesiais geriausiai iliustruoja spaudoje pasirodžiusios publikacijos apie padėtį vokiečių kariuomenės apleistame ir sovietų užimtame Vilniuje, Kaune ar kitose Lietuvos vietovėse. Dalis šių publikacijų tiesiogiai kalbėjo apie holokaustą Lietuvoje ir jį

išgyvenusių žydų patirtis. Vienas pirmųjų liudijimų apie holokaustą Lietuvoje buvo Šmerkės Kačerginskio pasakojimas apie nužudytų aukų palaikų deginimą Paneriuose ir palaikų degintojų komandos pabėgimą iš šios mirties stovyklos⁷⁰. Nors šie liudijimai balansavo tarp oficialiojo sovietinio pasakojimo nustatyto kanono (tikrosios aukų tapatybės nutylėjimo) ir autentiškos patirties, vis dėlto jie daugiausiai buvo susieti su 1944 metais prie LSSR Kultūros ministerijos įkurto Valstybinio žydų muziejaus veikla, vienintele tokio tipo kultūros įstaiga visoje Sovietų Sąjungoje.

Muziejaus veikla apėmė po karo išlikusių žydų kultūros vertybių, archyvų, rankraščių rinkinių, knygų komplektavimą, tvarkymą ir saugojimą, Vilniaus ir Kauno getų, Panerių, IX forto ir visos holokausto Lietuvoje istorijos dokumentavimą, žydų kapinių išsaugojimo, masinių žydų žudynių vietų sutvarkymo bei memorialinių ženklų šiose vietose įrengimo klausimus. Šių išlikusių eksponatų pagrindu buvo planuojama atidaryti ir pirmąją holokausto Lietuvoje istorijai skirtą parodą, kurią turėjo sudaryti keletas segmentų: dvi salės, skirtos Vilniaus geto istorijai, kurioje susipintų tiek masinių žudynių, tiek dvasinės rezistencijos gete istorija bei trečioji salė skirta Paneriuose žuvusioms aukoms atminti. Parodos pabaigą turėjo ženklinti užrašas „*Judenrein*“ ir išlikę autentiški pergamentai, rankraščiai, knygos, taip iliustruojančios žydų kultūrinį ir dvasinį palikimą, jų gyvenimą Lietuvoje, kurį sunaikino vokiečių okupacijos metais vykdytos masinės žudynės⁷¹.

Nors minėtoji paroda, dėl sovietų okupacinės valdžios priešiško, taip ir neišvydo savo lankytojų, galima teigti, kad šis muziejus tapo vienintele institucija, kuri reprezentavo holokaustą išgyvenusių Lietuvos žydų patirtis ir istorinį paveldą. 1949 metų birželio 10 dienos LSSR Ministrų tarybos sprendimu muziejaus veiklą sustabdžius ir uždarius, viešojoje erdvėje ir istoriniuose tyrimuose įsitvirtino oficialusis sovietų pasakojimas apie Antrąjį pasaulinį karą, eliminavęs vokiečių okupacijos metais vykusio holokausto masto suvokimą.

⁷⁰ Kačerginskis, Š. Panerių žudynių liudininkai pasakoja, in: *Tiesa*, 1944 m. rugsėjo 19-23, nr. 63 (124) – 67 (128), p. 2.

⁷¹ Kostanian, R. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija, in: *Žydų muziejus: almanachas*. Vilnius, 2001, p. 12-13.

Žydų muziejaus uždarymą lydėjo ir kitų su Lietuvos žydų istorija, kultūra susijusių ženklų eliminavimas iš viešosios erdvės: sugriauta didžioji Vilniaus sinagoga, pakeisti Žydų, Gaono, Strašūno gatvių Vilniuje pavadinimai, LSSR Rašytojų sąjungoje panaikinta žydų literatūros sekcija, likviduotos žydų kapinės, 1952 metais nugriautas žydų memorialinis paminklas Paneriuose, pradėtas nepriklausomoje Lietuvoje veikusių sionistinių organizacijų narių persekiojimas⁷². Sprendimas uždaryti muziejų ir panaikinti kitus su žydų istorija ir kultūra susijusius ženklus ir simbolius viešojoje erdvėje rodė, kad holokausto, kaip ir kitų komplikuočių XX amžiaus Lietuvos istorijos temų vertinimas ir aptarimas bus koncentruotas LPK CK rankose⁷³.

Kaip ir minėta, oficialiojo sovietinio pasakojimo apie „Didįjį Tėvynės karą“ integravimas sovietų Lietuvoje vyko lygiagrečiai nuo pirmųjų reokupacijos dienų. Pirmuoju viešu šio pasakojimo pristatymu visuomenei galima būtų laikyti 1944 metais rugpjūčio 23 dieną suorganizuotą minėjimą Paneriuose, kuriame kalbas sakė LSSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas, Vilniaus Valstybinio Universiteto rektorius prof. dr. Kazimieras Bieliukas, taip pat Raudonosios armijos, darbininkų atstovai ir holokaustą išgyvenusios aukos. Nors minėjimo kalbose buvo pažymimas Panerių vietos išskirtinumas, jos svarba prisimenant vokiečių okupacijos metais čia vykusias masines žudynes ir žuvusias aukas, tačiau pagrindiniai kalbų akcentai buvo susieti ne su šioje vietoje žuvusių aukų tapatybe, bet jų skaičiumi (100 tūkst.), dėkingumu Raudonajai armijai ir reikalavimu atkeršyti nusikaltimus įvykdžiusiems asmenims⁷⁴.

Šio minėjimo metu aukų palaikų ekshumavimo ir tyrimo darbus Paneriuose jau vykdė minėtoji „Ypatingoji Valstybinė Komisija vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti“. YVK okupuotoje Lietuvoje veikė 1942 metais Maskvoje įkurtos komisijos pagrindu,

⁷² Streikus, A. Žydai pokario (1945-1952 m.) Lietuvoje: sionistai ar totalitarinės sistemos aukos?, in: *Kultūros barai*, 1997, nr. 4 (388), p. 68; Laukaitytė, R. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944-1956 m., in: *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 4 (90), p. 301-305.

⁷³ Švedas, A. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985)*. Vilnius, 2009, p. 38.

⁷⁴ Dovydaitis, J. Kerštas žmonių žudikams hitlerininkams, in: *Tiesa*, 1944 m. rugpjūčio 24 d., nr. 41 (102), p. 3.

todėl jos uždaviniai buvo tokie patys: tirti ir rinkti medžiagą apie vokiečių okupacinės valdžios padarytus materialinius nuostolius, įvykdytus karo nusikaltimus ir juos viešinti. Komisijos narių sudėtis Lietuvoje rodė jos aiškų ideologinį ir propagandinį pobūdį: LKP CK I sekretorius A. Sniečkus, LSSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas M. Gedvilas, LSSR Vidaus reikalų komisaras T. Bartašūnas, profesorius A. Pūrėnas, istorikas J. Jurginis, YVK narys V. S. Zurabovas.

Komisijos išvados pirmą kartą skelbtos 1944 m. gruodžio 20 d. Maskvoje leistame oficioze „Pravda“, o 1945 metais publikuotos ir atskiru leidiniu. Skelbtose išvadose buvo apibendrinti duomenys apie vokiečių okupacijos metais padarytus materialinius nuostolius kultūros, žemės ūkio, pramonės srityse, taip pat karo belaisvių aukas, masines žudynes, vykusias Paneriuose ar Kauno IX forte. Galima konstatuoti, kad YVK paskelbtos išvados buvo pirmas oficialus bandymas integruoti Maskvoje karo metais sukurtą pasakojimą apie Antrąjį pasaulinį karą ir jį pritaikyti prie vokiečių okupacijos metais Lietuvoje buvusių realijų. Dėl šios priežasties masinės žydų žudynės buvo pristatomos laikantis visų oficialių Maskvos nustatytų linijų ir kanono normų.

YVK išvados apie vykusias masines žudynes nutyli tikrąją aukų tapatybę, išryškinant tik jų specialybes: mokslininkai, darbininkai, inžinieriai, studentai, kunigai, stačiatikių šventikai, Vilniaus ir kitų miestų, miestelių, kaimų gyventojai⁷⁵. Pateikiant informaciją apie masines žudynes vykusias IX forte, pažymima, kad aukos buvo „taikūs tarybiniai žmonės“, o taip pat Prancūzijos, Austrijos, Čekoslovakijos piliečiai⁷⁶. Išvados baigiamos reikalavimu patraukti baudžiamajai atsakomybei nusikaltimus padariusius asmenis, kurių sąrašą sudarė išimtinai vokiečių karinės, saugumo, administracinės valdžios atstovai, nieko neužsiminant apie vietinių gyventojų kolaboravimą⁷⁷.

⁷⁵ *Ypatingosios Valstybinės Komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadaryboms nustatyti ir ištirti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje*. Vilnius, 1945, p. 7.

⁷⁶ Ten pat, p. 9.

⁷⁷ Ten pat, p. 23-25.

Tokios YVK išvados atspindėjo jau minėtą oficialią Maskvos liniją, kurios pagrindiniai momentai buvo: tikrųjų holokausto aukų tapatybės sukeitimas „taikių tarybinių piliečių“ sąvoka, įvykdytų nusikaltimų kaltės suvertimas išimtinai vokiečiams, kolaboravimo fakto nutylėjimas arba jo aptarimas, vadovaujantis klasiniu visuomenės principu, reikalavimas nubausti ir atkeršyti nusikaltimus padariusius asmenis. Nors Vilniaus ar Kauno getuose vykusių didžiųjų „akcijų“ datos ir buvo paminimos, tačiau tikrųjų aukų tapatybę skaitytojas galėdavo „išskaityti“ tik žinodamas šias datas ir įvykių kontekstą. Politiškai ir ideologiškai motyvuotos YVK išvados tapo privalomu pavyzdžiu perkeltu į sovietinį istorijos mokslo aparatą, kuriuo buvo privaloma laikytis tiek rengiant Lietuvos istorijos ar vokiečių okupacijos laikotarpį atspindinčias istorines sintezes, tiek ir archyvinių dokumentų publikacijas. Nors šiose studijose holokausto Lietuvoje faktas kartais ir būdavo fragmentiškai aptariamas, tačiau kaip pagrindinė aukų grupė buvo iškeliami sovietų valdžios aktyvistai, rėmėjai ar „taikūs sovietiniai piliečiai“.

1958 metais publikuota Lietuvos istorijos sintezė „*Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1957 metų*“ buvo vienas tokių pavyzdžių. Šioje Lietuvos istorijos sintezėje, sudarytojai Konstantinas Jablonskis, Juozas Jurginis, Romas Šarmaitis, Juozas Žiugžda holokausto faktą Lietuvoje pažymi, tačiau kaip pagrindinę vokiečių vykdytos rasinės politikos aukų grupę pristato komunistus:

„Vykdydami savo grobuonišką politiką, fašistinė Vokietija siekė okupuotose kraštuose išnaikinti vietinius gyventojus, pirmiausia tuos, kurie galėjo aktyviai kenkti jų viešpatavimui. Aktyviai talkininkaujant buržuaziniams nacionalistams, jau 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėnesį okupantai masiškai suiminėjo ir šaudė tarybinę aktyvą, tuos darbo žmones, kurie aktyviai dalyvavo socialistinės statybos darbe 1940-1941 metais. [...] Lietuvoje okupantai organizavo masines žydų tautybės piliečių žudynes. [...] Nuo 1941 metų lapkričio mėn. vokiškieji fašistai

*pradėjo masinį žydų tautybės piliečių šaudymą, kuris tęsėsi per visą okupacijos laiką*⁷⁸.

Tiek pateiktoje ištraukoje, tiek kitose aptariamojo laikotarpio istoriniuose tyrimuose lietuvių kolaboravimo su vokiečiais faktas dar nėra siejamas su holokaustu ir dalyvavimu masinėse žydų žudynėse Lietuvoje. Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) ar Lietuvos laikinosios vyriausybės (toliau – LLV) veikla pirmiausia buvo siejama su siekiu nuversti sovietų valdžią Lietuvoje ar pasipelnymo motyvu. LAF siekis su vokiečių pagalba nuversti sovietų valdžią Lietuvoje atitiko objektyvius šios organizacijos tikslus, tačiau kartu tokia traktuotė buvo palanki ir sovietams. Siekiant įtvirtinti sovietų reokupaciją Lietuvoje ir pagrįsti jos teisėtumą, sovietams buvo paranku bendradarbiavimą su vokiečiais sieti tik su konkrečia visuomenės grupe. Atviresnis kolaboravimo su vokiečiais ar jo masto lietuvių tarpe aptarimas galėjo kelti jau minėtą klausimą, ar visuomenė palaikiusi vokiečių kovą su Sovietų Sąjunga gali kartu palaikyti ir pastarosios vykdomą politiką reokupuotoje Lietuvoje.

Būtina pabrėžti, kad tiek aptariamuoju laikotarpiu, tiek ir vėlyvuoju sovietmečiu, LAF susikūrimas ir jo veikla buvo susieta su minėtoje Stalino 1941 metų liepos 3 dienos kalboje įtvirtintu dvipoliu karo suvokimu. Dėl šios priežasties LAF buvo apibrėžiamas ne tik, kaip „fašistinė“ organizacija, bet ir jos įkūrimas buvo susietas ne su pačių lietuvių siekiais ar politiniu veikimu, bet išskirtinai su vokiečių saugumo struktūrų iniciatyva ir tikslais⁷⁹. Pastarieji motyvai buvo pasitelkiami ne tik kalbant apie LAF veiklą ar Birželio sukilimą, bet ir pokaryje vykusį partizanų karą, kuris taip pat buvo siejamas ne su savarankišku lietuvių politiniu ir kariniu veikimu, bet kaip judėjimas inspiruotas iš išorės, t. y. besitraukiančių iš Lietuvos vokiečių karinių ir saugumo struktūrų⁸⁰.

⁷⁸ *Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1957 metų*, sud. K. Jablonskis, J. Jurginis, R. Šarmaitis, J. Žiugžda. Vilnius, 1958, p. 420.

⁷⁹ Spaudai rengtų leidinių apie buržuazinių nacionalistų nusikalstamą veiklą medžiaga, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 17, l. 3.

⁸⁰ Archyviniams dokumentams skelbti redakcijos Darbinės komisijos posėdžio, vykusio 1965 m. gruodžio 10 d. protokolas, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 6, l. 28.

Lietuvių visuomenės antisovietinės nuotaikos SSRS ir Vokietijos karo išvakarėse, kaip ir dalies lietuvių dalyvavimas holokauste buvo nutylimas ar nagrinėjimas klasiniu principu, šiuos faktus pakeičiant antinacinio pasipriešinimo iškėlimu, pabrėžiant jo masiškumą ir visuotinumą, neatsižvelgiant į faktą, kad antinacinę rezistenciją Lietuvoje vykdė keletas skirtingų grupių (lietuviai, lenkai, sovietai, iš getų pabėgę ir prie sovietų partizanų prisijungę Lietuvos žydai), turėjusių skirtingus tikslus ir veikimo formas⁸¹. Toks antinacinio pasipriešinimo sureikšminimas sovietiniame pasakojime atliko dvi funkcijas. Pirma, jis akcentavo, kad antinacinės rezistencijos okupuotoje Lietuvoje pagrindą sudarė tik sovietų pagrindininkai ir partizanai. Toks vaizdiny eliminavo visų kitų lietuvių pagrindžio organizacijų veiklą, kuri buvo sietina su pasipriešinimu tiek vokiečių, tiek ir grįžtančiai sovietų okupacijai. Antra, sovietų pagrindžio vokiečių okupuotoje Lietuvoje akcentavimas sugestijavo mintį, kad ši veikla buvo plačiai remiama visuomenės, todėl šis mitas tapo patogiu Lietuvos reokupacijos pateisinimo įrankiu.

Vienas kontraversiškiausių pasipriešinimo vokiečiams pavyzdžių, tiesiogiai susijusių su holokausto Lietuvoje istorija, sovietų istoriografijoje tapo jau minėtas Šmerkės Kačerginskio aprašymas apie 1943 metais prasidėjusį aukų palaikų Paneriuose deginimą bei Vilniaus gete vokiečių suformuotos degintojų komandos pabėgimą. Šis siužetas buvo aktyviai plėtojamas visoje sovietinėje istoriografijoje, o pats palaikų degintojų pabėgimas iš Panerių ar Kauno IX forto buvo pristatomas ne tik, kaip siekis išsigelbėti, bet ir kaip sabotažo, herojiškumo, pasiaukojimo, siekio kovoti su okupantu ir ištikimybės sovietiniams idealams pavyzdys⁸². Dėl šių priežasčių jis buvo, pirmiausia, siejamas su komunistų partijos kova ir ideologiniais motyvais:

⁸¹ Plg. *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941-1945): dokumentų ir medžiagos rinkinys*, sud. J. Arvasevičius [et. al.]. Vilnius, 1982.

⁸² Kondratas, Z. *IX fortas*. Vilnius, 1961, p. 39-45; Kaplanas, O. *Devintasis fortas kaltina*. Vilnius, 1962, p. 21-27; Elinas, M.; Gelpernas, D. *Kauno getas ir jo kovotojai*. Vilnius, 1969, p. 129-137; Bistrickas, S. *Ką ošia Panerių pušys*. Vilnius, 1977, p. 38-41.

„Komunistų partijos ir jos šauniojo pagalbininko – komjaunimo – kovinės dvasios įkvėpti, jų tradicijų išugdyti dar buržuazinės Lietuvos laikais, žmonės tęsė savo veiklą žiauriomis okupacijos dienomis ir net atsidūrę devintojo forto urvuose. [...] Tie veiksmai neturi būti beviltiškas savižudybės aktas. Priešingai, jie turi atspindėti tikėjimą žmogaus valia, turi apginti žmogaus orumą. Tegul hitlerininkai pamato, kad jiems nepavyko nugalėti tarybinio žmogaus!“⁸³.

Toks aukų palaikų degintojų komandų pabėgimo iš Panerių ir IX forto vaizdinys buvo aktyviai plėtojamas visos sovietinės okupacijos Lietuvoje laikotarpiu ir ne tik šio laikotarpio istoriografijoje, bet ir populiariojoje kultūroje. Vienas iš tokių pavyzdžių buvo režisieriaus Raimundo Vabalo 1962 m. sukurtas vaidybinis filmas „Žingsniai naktį“. Filmo siužetas pradedamas pagrindinio herojaus Alekso (Juozas Rygertas), iš SSRS atvykusio komunistų pogrindininko, suėmimu ir patekimu į Kauno IX fortą. Forte Aleksas kartu su kitais pasmerktaisiais patenka į aukų palaikų degintojų grupę, kurios sudėtis labai įvairi: inžinierius Virkutis (Juozas Miltinis), karo belaisvis Saša (Stasys Krasauskas) ir kt. Iš 64 kalinių, atliekančių „Įmonės 1005 B“ užduotį, tik vieno tapatybė filme nurodoma, kaip žydo (Giršas Šarfšteinas)⁸⁴. Tokia konkrečiau įvykio traktuotė filme, iliustravo jau minėtą Stalino įtvirtintą dvipolį karo matymą, kuriame veikė tik dvi grupės – „fašistai“ ir komunistai. Kadangi filme vaizduojamas nacių siekis paslėpti įvykdytus nusikaltimus Lietuvoje, degintojų komandos pabėgimas privalėjo būti siejamas išskirtinai su sovietų skelbtais idealais, ištikimybe Komunistų partijai ir sovietų pogrindžio aktyvistais.

Apibendrinant galima teigti, kad stalinizmo ir pirmaisiais pokario metais okupuotoje Lietuvoje buvo sėkmingai perkeltas ir įtvirtintas oficialus Maskvoje sukurtas pasakojimas apie „Didįjį Tėvynės karą“, priderintas prie vokiečių

⁸³ Elinas, M. *Mirties fortuose*. Vilnius, 1966, p. 93.

⁸⁴ Mikonis-Railienė, A.; Kaminskaitė-Jančorienė, L. *Kinas sovietų Lietuvoje: sistema, filmai, režisieriai*. Vilnius, 2015, p. 205-208.

okupacijos konteksto. Sėkmingą sovietinio pasakojimo integravimą lydėjo ne tik LKP ir saugumo struktūrų priežiūra, bet ir objektyvios visuomenėje egzistavusios aplinkybės. Holokaustą išgyvenusių aukų gyvenimas pirmaisiais pokario metais buvo neapibrėžtas dėl vokiečių okupacijos metais patirtų išgyvenimų ir prarastų artimųjų, kuriuos lydėjo ir dalies lietuvių visuomenės priešiškus ir antisemitinės nuotaikos⁸⁵. Pastarieji motyvai holokaustą išgyvenusius žydus skatino prisitaikyti prie sovietų viešai įtvirtintos Antrojo pasaulinio karo versijos ir nekalbėti viešai apie savo skaudžias patirtis vokiečių okupacijos Lietuvoje metais. Tuo tarpu lietuviams sovietinis pasakojimas taip pat iš dalies tiko: nors jis neigė ir ideologizavo antisovietinio pagrindžio ir pačios nepriklausomos Lietuvos idėją, tačiau kartu nutylėjo ir visus nepatogius klausimus, liečiančius tiesioginį ar netiesioginį kolaboravimą su vokiečiais ar dalyvavimą holokauste.

Tokį sėkmingą oficialiojo pasakojimo integravimą Lietuvoje lėmė ir sukurta sovietinė naujakalbė, leidusi ideologiškai teisingai apibūdinti visas vokiečių okupacijos metais Lietuvoje gyvenusias ir veikusias visuomenės grupes, tačiau jų nekonkretizavusi. Jau minėtas nusikaltėlių, aukų, stebėtojų sąvokų pakeitimas sovietiniais atitikmenimis leido holokausto Lietuvoje istoriją sėkmingai integruoti į oficialų pasakojimą apie „Didįjį Tėvynės karą“. Šių sąvokų sukeitimas nekėlė klausimo apie kolaboravimą ar dalyvavimą masinėse žudynėse, nes asmenys, dalyvavę genocido veiksmuose buvo apibūdinami nieko nesakančiu „buržuazinių nacionalistų“ epitetu, išskirtinai susietu tik su nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu ar politiniais lietuvių emigrantais, todėl iš dalies nekeliančiu teisinės atsakomybės žmogui, likusiam gyventi sovietinėje visuomenėje, kurioje visi atstovavo jau „darbininkų“ klasei. Visi šie elementai buvo palydimi šūkiu „Daugiau niekados!“, o taip pat keršto „fašistams“ ir jų kolaborantams leitmotyvu, kuris ypač sustiprėjo Nikitos Chruščiovo valdymo pabaigoje – pirmaisiais „stagnacijos“ metais ir buvo nukreiptas ne tik į vidaus, bet ir išorės auditoriją.

⁸⁵ Barnai, S. Žydai sovietinėje Lietuvoje. Atgimimas po Holokausto, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius, 2012, p. 487.

Aptartieji sovietinio pasakojimo apie holokaustą Lietuvoje elementai, plačiausiai ir gausiausiai buvo kuriami prie LSSR Mokslų akademijos įkūrus Archyviniams dokumentams skelbti redakciją (toliau – ADSR), kuri savo veiklą oficialiai pradėjo nuo 1958 metų spalio 1 dienos. ADSR buvo įkurta LKP CK 1958 metais gegužės mėnesį priimtu nutarimu, siekiant suaktyvinti propagandinę veiklą, panaudojant archyvinę medžiagą, liudininkų parodymus, įvairius žmonių pasakojimus ar apklausas, daiktinius įrodymus, teismų ir Valstybės saugumo komitete saugomą archyvinę medžiagą, susijusią su nepriklausomos Lietuvos (1918-1940 m.), vokiečių okupacijos Lietuvoje (1941-1944 m.) ir pokaryje vykusio partizaninio karo laikotarpiais.

Pastaroji archyvinė medžiaga turėjo būti išleista trijų tomų straipsnių ir dokumentų rinkiniu, kompromituojančiu nepriklausomos Lietuvos politines partijas ir jų atstovus, politikus, kariuomenę, dvasininkus, pasipriešinimo sovietams organizacijų narius ir jų veiklą. Politiškai ir ideologiškai tinkamų dokumentų atranką vykdė specialiai suformuota komisija, susidedanti iš asmenų, prižiūrėjusių ir kūrusių ideologinį – propagandinį foną LSSR: Vlodo Niunkos (komisijos pirmininko), LKP CK Kultūros, mokslo ir mokyklų skyriaus vedėjo J. Olekos, LSSR KGB pirmininko pavaduotojo L. Martavičiaus, Archyvų valdybos prie LSSR MT viršininko E. Rozausko, oficiozo „Tiesa“ atsakingojo redaktoriaus Genriko Zimano, Partijos istorijos instituto prie LKP CK direktoriaus Romo Šarmaičio, žurnalo „Komunistas“ vyr. redaktoriaus J. Karoso, Politinės ir mokslinės literatūros leidyklos direktoriaus J. Pajaujo, V. Kondrato, ir istoriko Juozo Jurginio⁸⁶.

Bendradarbiaudama su Valstybės saugumo komitetu ir gaudama visą reikiamą medžiagą, redakcija ir su ja bendradarbiavę autoriai tapo pagrindiniais minėtų temų spaudai parengtų dokumentų rinkinių, apybraižų, straipsnių spaudoje sudarytojais ir rengėjais. Tarp ADSR parengtos medžiagos didžiausią atgarsį susilaukė dokumentų rinkinių serija „*Faktai kaltina*“, kurioje buvo

⁸⁶ 1958 m. gegužės 12 d. LKP CK nutarimas dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti, in: *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940-1990: dokumentų rinkinys*, sud. J. R. Bagušauskas, A. Streikus. Vilnius, 2005, p. 264-266.

skelbiami suimtų antisovietinių pagrindžio narių tardymo protokolai, LAF leisti atsišaukimai, įvairūs kiti dokumentai, susiję su nepriklausomos Lietuvos partijų, Bažnyčios veikla ar antisovietiniu pasipriešinimu Vokietijos-Sovietų Sąjungos karo išvakarėse ir pokario partizanų karu. Galima teigti, jog šioje serijoje paskelbtais dokumentais buvo siekiama diskredituoti visas minėtas grupes. LAF ir Laikinoji vyriausybė buvo susiejama su kolaboravimu, o jų tikslai su siekiu ne tik nuversti sovietų valdymą Lietuvoje, bet ir žudyti vietos komunistus bei žydus, siekiant pasisavinti pastarųjų turtą. Kaip vienas iš šių tikslų įrodymų buvo dažnai pasitelkiamas LAF Informacinio biuro 1941 metų kovo 19 dienos atsišaukimas, rastas 1941 m. pavasarį LAF pagrindininko Kretingoje darytų kratų namuose metu, kuriame figūruoja ir sakiny, teigiantis, kad „Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą“⁸⁷.

Šis ir kiti LAF atsišaukimai, dokumentai buvo parankus įrankis sovietų propagandoje, tačiau nepaisant fakto, kad viešojoje erdvėje Kremliuje sukurtas „Didžiojo Tėvynės karo“ mitas buvo gana sėkmingai ir sklandžiai perkeltas okupuotoje Lietuvoje, vis dėlto šio proceso įgyvendintojai – LSSR ideologai ir propagandistai – privalėjo skelbiamus dokumentus kruopščiai atrinkti ar kupiūruoti, o juose esančios oficialiojo pasakojimo neatitinkančios nuostatos buvo praleidžiamos arba pakeičiamos reikiamomis. Vienas tokių pavyzdžių, kurį ADSR savo rengtuose dokumentų rinkiniuose dažnai eksploatavo buvo Kauno arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštis, sovietmečiu dažnai pristatytas, kaip kolaboravimo su vokiečiais įrodymas. Publikuojant šio dienoraščio ištraukas, ADSR bendradarbiai dažnai pateikdavo tik dalį ištraukų, kurios skaitytojui turėjo suponuoti mintį apie Bažnyčios palankumą vokiečių okupacinei politikai ar vykstančioms masinėms žydų žudynėms. Antai, 1941 m. birželio 28 d. dienoraščio įrašas liudija apie dieną prieš įvykusias žydų žudynes „Lietūkio“ garaže Kaune, kuris buvo pateikiamas tik dalinai, bandant parodyti Bažnyčios hierarchų neveiksnumą ir pasyvumą vykstančių masinių žudynių atžvilgiu (ADSR atrinktos ir pateiktos ištraukos paryškintos – aut.):

⁸⁷ Plg. *Archyviniai dokumentai: Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, red. B. Baranauskas. Vilnius, 1961, p. 14-15; Vincas, J. *SS tarnyboje*. Vilnius, 1961, p. 32-33.

„Buvo pas mane atvykęs plk. Gydytojas Matulionis drauge su kunigu Morkūnu kalbėtis apie žudomus žydus ir rasti pritarimo akcijai, kuria žydai būtų užtariami pas galios turinčius asmenis. Jie papasakojo tiesiog šiurpą sukeliantį užmušimą kelių dešimčių žydų, suvarytų vienam kieman, kurį tie žydai pirma turėjo savo rankomis nuvalyti [...] Iš manęs norėta gauti pasižadėjimą tuojau vykti Kaunan ir bandyti pasikalbėti su Kauno komendantu plk. Bobeliu ir galbūt partizanų štabo viršininku. Pačiai užtarimo minčiai pritariau, bet vietoj savęs pasiūliau prel. Šaulį, buvusį Raudonojo Kryžiaus narį kaip savo pavaduotoją šitame žygyje. Prelato Šaulio vardu parašiau laiškėlį, kuriame jį įgaliojau kalbėti mano vardu, drauge pareikšdamas nuomonę, kaip į šį dalyką žiūriu“⁸⁸.

Tokį arkivyskupo J. Skvirecko dienoraščio ir kitų šaltinių publikavimą ar ideologiškai tinkamų vietų atrinkimą lėmė ir pats dokumentų pobūdis ir kilmė. Svarstant pirmąją serijos dokumentų rinkinio leidimą buvo susidurta su skelbiamuose dokumentuose buvusių sąvokų „nepriklausoma Lietuva“, „Lietuvos priešai NKVD agentai“ klausimu, kuris liudijo ryškias antisovietines nuotaikas skelbiamuose dokumentuose⁸⁹. Panašios problemos lydėjo ir ketvirtojo serijos rinkinio „Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje“, skirto LAF veiklai 1940-1941 metais, leidybą. Rengiant šį dokumentų rinkinį buvo nuspręsta atsisakyti skelbti dalį LAF dokumentų arba juos kupiūruoti, dėl perdėm griežtos antisovietinės retorikos, esančios juose. Taip pat buvo sprendžiamas klausimas, dėl LAF pozicijos Vokietijos, kaip laikinos sąjungininkės kovoje su SSRS, atžvilgiu. Šis aspektas ADSR ypač kėlė nerimą,

⁸⁸ Plg. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944): dokumentų rinkinys*, sud. G. Erslavaitė, K. Rukšėnas, t. 1. Vilnius, 1965, p. 51-52; *1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys*, sud. V. Brandišauskas. Vilnius, 2000, p. 271-272.

⁸⁹ Archyviniams dokumentams skelbti redakcijos Darbo komisijos posėdžio, įvykusio 1960 m. gruodžio 12 d. protokolai, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 6, l. 19.

nes jis iš esmės galėjo reabilituoti LAF veiklą skaitytojo akyse. Anot Jakovo Vinco, „Kada perskaitai šį rinkinį, kyla klausimas, kuo buvo pavojinga penktoji kolona Lietuvai. Išeina, kad tik plepalais užsiėmė“⁹⁰. Dėl šios priežasties, kaip ir buvo minėta, LAF įkūrimas ir jo veikla sovietų skelbtuose dokumentų rinkiniuose ar dokumentinėse apybraižose buvo išimtinai susieta su išorės, t. y. Vokietijos tikslais ir iniciatyva.

ADSR įkūrimas ir serijos „*Faktai kaltina*“ leidimas žymėjo Nikitos Chruščiovo pradėtą „atšilimo“ politikos foną, kuriame holokausto istorija buvo panaudota, kaip įrankis kompromituoti „buržuazinį nacionalizmą“ vidaus auditorijos akyse, tiek ir rengiant „demaskuojamąsias“ kampanijas prieš politinius emigrantus Vakarų visuomenių ir tarptautinių žydų organizacijų akyse (plačiau žr. 1. 2. 2. skyrių). Nors ši kampanija turėjo aiškų ideologinį ir propagandinį toną, vis dėlto jos eiga aktualizavo holokausto istoriją ir iškėlė keletą pozityvių elementų sovietų istoriografijoje apie holokaustą Lietuvoje.

Pirma, aptariamuoju laikotarpiu buvo sugrįžta prie aukų individualios patirties pavaizdavimo vokiečių okupacijos metais. Marijos Rolnikaitės atsiminimai „*Turiu papasakoti*“, išleisti 1963 metais buvo pirmas atvejis nuo Žydų muziejaus Vilniuje uždarymo, kuomet holokaustą išgyvenusių aukų patirtis, nors ir kupiūruota bei gerokai apkarpyta, vėl buvo tiesiogiai reflektuojama viešojoje erdvėje⁹¹.

Antra, šiuo laikotarpiu pirmą kartą buvo iškeltas žydų gelbėjimo klausimas. Gelbėtojai buvo tapatinami su sovietiniu pogrindžiu ir pasipriešinimu, todėl Justino Paleckio žodžiais tariant, žydų gelbėtojai buvo „dideli humanistai ir internacionalistai, neskyrę nei žydo, nei ruso, nei lenko, nei lietuvio – kiekviename matę tik žmogų, kuriam reikia ištiesti pagalbos ranką pavojuje. Gyvenimo vardan jie stojo į tylią, bet atkaklią kovą prieš okupantus,

⁹⁰ Archyviniams dokumentams skelbti redakcijos Darbo komisijos posėdžio, įvykusio 1961 m. sausio 30 d., protokolas, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 6, l. 22. Panašūs klausimai buvo keliami ir svarstant rinkinio „*Nacionalistų talka hitlerininkams*“ leidybos klausimą, žr.: Archyviniams dokumentams skelbti redakcijos komisijos posėdžio, įvykusio 1968 m. balandžio 17 d., protokolas, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 6, l. 35-40.

⁹¹ Žr. Rolnikaitė, M. *Turiu papasakoti*. Vilnius, 1963.

tuo išreikšdami puikiausias socializmo epochos žmogaus ypatybes“⁹². Nepaisant ideologizuotos LSSR Aukščiausios Tarybos prezidiumo pirmininko pratarinės, 1967 metais pasirodžiusi Sofijos Binkienės sudaryta prisiminimų knyga „*Ir be ginklo kariai*“, pirmą kartą kalbėjo ne tik apie „hitlerininkų“, „buržuazinių nacionalistų“ įvykdytus nusikaltimus ar ginkluotą sovietų partizanų kovą pogrindyje, bet ir apie lietuvių pagalbą žydams, kuri pokario metais ilgą laiką buvo nutylima tiek okupacinės sovietų valdžios, tiek gelbėtojų ir išgelbėtų.

Trečia, atviresnis holokausto temos aptarimas sukūrė sąlygas, kurios istorikams leido išlaikyti sąlyginai sąžiningesnę santykį tarp ideologijos ir istorijos moksle siekiamo objektyvumo. Vienas tokių pavyzdžių buvo 1970 metais apginta Kazio Rukšėno disertacija „*Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941-1944 metais*“ (mokslinis vadovas – Aldona Gaigalaitė), kurioje buvo apibendrinti faktiniai duomenys apie vokiečių okupaciją Lietuvoje, pristatant vokiečių okupacinės politikos bruožus, materialinius ir žmogiškuosius nuostolius. Nors šiame darbe autorius rėmėsi marksistine istorijos interpretacija ir „Didžiojo Tėvynės karo“ mite egzistavusiais elementais, tačiau tai buvo vienas iš retų darbų išskyręs ir aptaręs masines žydų žudynes, kaip atskirą vokiečių okupacijos Lietuvoje reiškinį, o daugelis faktinių duomenų atitiko tikrovę, ištyrinėtą jau nepriklausomos Lietuvos istorikų. Anot Kazio Rukšėno, holokausto Lietuvoje mastą sąlygojo priešiška LAF propaganda žydų atžvilgiu, vietinės lietuvių administracinės valdžios įsitraukimas ir vokiečių nurodymų vykdymas, užkulisinis okupacinės vokiečių karinės, civilinės ir saugumo valdžios vadovavimas masinėms žydų žudynėms, siekiant nuslėpti savo vaidmenį ir įtvirtinti vaizdinį, kad vietos gyventojai savo iniciatyva patys organizavo, vykdė ir dalyvavo genocido veiksmuose⁹³.

⁹² *Ir be ginklo kariai*, sud. S. Binkienė. Vilnius, 1967, p. 7.

⁹³ Rukšėnas, K. Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941-1944 metais. Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti. Vilnius: LTSR mokslų akademija Istorijos institutas, 1970, in: *LMAVB RS*, f. 26-1475, l. 180-196. Iš esmės panašaus pobūdžio ir panašiu laiku buvo išleista Juozo Bulavo monografija, kurioje autorius apibendrina faktinius vokiečių okupacijos duomenis, juos pritaikydamas prie sovietų ideologinio modelio, žr. Bulavas, J. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941-1944 m.)*. Vilnius, 1969.

Galiausiai, holokausto suaktualinimą septintajame dešimtmetyje lydėjo ne tik santykinai atviresnis kalbėjimas apie holokaustą istoriografijoje, bet ir grožinėje literatūroje. Holokausto metu netekęs artimųjų ir lietuvių šeimos išgelbėtas ir užaugintas Icchokas Meras ir jo romano „*Lygiosios trunka akimirka*“ (1963 m.) pasirodymas, žymėjo ne tik modernistinę raišką sovietinėje literatūroje, bet ir vidinę holokaustą išgyvenusių žydų įtampą, kuri buvo bene pirmą kartą atskleista sovietinei visuomenei. Romanas skaitytoją nukelia į Vilniaus žydų getą, kuriame gvildenamas pasirinkimo klausimas, kuris dažnai aptariamas holokausto atsiminimų literatūroje ir istoriografijoje: išsigelbėti pačiam, bet paaukoti kitus, ar likti su visais ir galbūt pražudyti save. Pagrindinis romano veikėjas Izaokas, spręsdamas šį klausimą, žaidžia šachmatų partiją su komendantu Šogeriu, kurioje kiekvienas ėjimas gali nulemti jo arba geto vaikų likimą: „Jeigu pralošiu, bus blogai kitiems, o aš liksiu gyvas... Jeigu išlošiu nebebus blogai kitiems, o aš turėsiu mirti... Jeigu bus lygiosios – visi bus patenkinti“.⁹⁴

Minėti pavyzdžiai gimė Nikitos Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpiu, kuris kaip buvo pažymėta aktualizavo holokausto istoriją. Antra vertus, visi šie pavyzdžiai nekeitė bendro sovietinio pasakojimo trajektorijos, todėl jie buvo pavieniai simboliai atviresnio kalbėjimo apie masines žydų žudynes kontekste. Šią tezę grindžia dvi sovietų vykdytos ideologinės politikos priežastys. Pirmą, septintajame dešimtmetyje vykę procesai, aktualizavę holokausto istoriją buvo trumpas ir laikinas periodas, nespėjęs pakeisti viso sovietinio pasakojimo apie Antrąjį pasaulinį karą monolito. Grįžimas prie visiško holokausto istorijos nutylėjimo „stagnacijos“ metais, valdant Leonidui Brežnevui, lėmė tolesnį aukų patirties neutralizavimą ir ištrynimą iš viešojo diskurso. Antra, masinių žydų žudynių istorijos aktualizavimą aptariamuoju laikotarpiu lėmė ne siekis suvokti ir apmąstyti vieną skaudžiausių Antrojo pasaulinio karo pamokų ar empatija holokausto aukoms, bet savi ideologiniai, propagandiniai ir politiniai išskaičiavimai, susieti su tikrų ir menamų nusikaltėlių lietuvių politinių veikėjų

⁹⁴ Meras, I. *Lygiosios trunka akimirka*. Vilnius, 2006, p. 31.

tarpe Vakaruose, kompromitavimu. Pastarieji tikslai užgožė minėtus pozityvius holokausto suvokimo sovietų okupuotoje Lietuvoje pavyzdžius ir turėjo daug didesnę reikšmę tiek sovietinėje istoriografijoje, tiek ir viešojoje erdvėje.

1. 2. 2. „Buržuaziniai nacionalistai“ tarp Klėjos ir Temidės: oficialiojo pasakojimo plėtra sovietų Lietuvoje

Holokausto aktualizavimą LSSR septintajame dešimtmetyje sąlygojo ne tik LKP sprendimas suaktyvinti propagandą ir ADSR įkūrimas, bet ir minėti teisiniai procesai, vykę Vakaruose: 1958 m. Tilžės operatyvinio būrio teismas Ulme, 1961-1962 m. Adolfo Eichmanno Jeruzalėje ir 1963-1965 m. „Aušvico procesas“ Frankfurte. Būtent šie teisiniai procesai sovietų ideologus paskatino imtis panašių veiksmų Sovietų Sąjungoje, kurie turėjo dar kartą pasmerkti „fašizmą“, su juo siejamus nusikaltimus ir nusikaltėlius, o kartu pašlovinti Raudonąją armiją ir jos indėlį, sąjungininkams siekiant pergalės Antrajame pasauliniame kare. Šias vidaus auditorijai skirtas priemones lydėjo ir gausi „demaskuojamojo“ pobūdžio literatūra, skirta Vakarams, siekiant sukompromituoti emigracijoje veikusias lietuvių politines organizacijas ir atskirus jų atstovus. Būtent šios priežastys lėmė, kad aptariamuoju laikotarpiu sovietinėje lietuvių istoriografijoje buvo pradėtos daryti tiesioginės sąsajos tarp holokausto ir antisovietinio pagrindžio kovų, pastarąsias nušviečiant kolaboravimo, dalyvavimo masinėse žudynėse šviesoje.

Sovietų okupacijos metais Lietuvoje mirties bausmė buvo nuteisti 219, kitomis bausmėmis 1000, todėl nors teismų nuosprendžiuose figūravo oficiali „taikių sovietinių piliečių“ aukų sąvoka, iš viso buvo nuteista apie 1300 asmenų, kurie prisidėjo ir dalyvavo masinėse žydų žudynėse vokiečių okupacijos metais⁹⁵. Didžiausią atgarsį visuomenėje sukėlė ir minėtų panašių teisinių procesų Vakaruose „lietuviškais“ atitikmenimis sovietų okupuotoje Lietuvoje tapo du vieši ir gausiai spaudoje nušviesti teismai: 1962 metais rugsėjo mėnesį

⁹⁵ Geleževičius, R. *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę (1990-2003)*. Vilnius, 2003, p. 39-41.

Kaune įvykęs aštuonių 1(13) Pagalbinės lietuvių policijos bataliono narių ir tų pačių metų spalio mėnesį Vilniuje vykęs dešimties 2(12) Pagalbinės policijos bataliono narių (buvusiam bataliono vadui, Antanui Impulevičiui, nedalyvaujant) teismai, kurie abu pasibaigė LSSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų kolegijos nuosprendžiu nuteisti kaltinamuosius mirties bausme, kartu konfiskuojant turtą.

Šie teisiniai procesai sovietams leido įtraukti ir mobilizuoti visuomenę, viešai pristatant ir aptariant minėtų dviejų batalionų narių Lietuvos ir Baltarusijos teritorijose įvykdytus nusikaltimus Antrojo pasaulinio karo metais, todėl jie turėjo atlikti ne tik teisingumo, bet ir propagandinę funkciją. Neatsitiktinai 1962 m. rugsėjo 13 d. Kaune, Profsajungų kultūros rūmuose buvo organizuotas viešas mitingas, kuriame susirinkusieji pasirašė po atviru kreipimusi į Filadelfijos gyventojus, reikalaudami, kad Antanas Impulevičius būtų išduotas LSSR⁹⁶. Tais pačiais metais Lietuvos kino studijoje buvo sukurtas dokumentinis filmas „Kodėl akmenys netyli“ (rež. Leonas Tautrimas), kuriame pristatoma šių batalionų nusikalstama veikla, o kaltinamieji pasakoja apie įvykdytas „akcijas“ Lietuvoje ir Baltarusijoje. Būtent tik vokiečių dokumentuose įtvirtinta sąvoka „akcija“, liudija, kad filme kalbama apie holokausto aukas, kurių tikroji tapatybė filme yra nutylima⁹⁷.

Tokios propagandinės priemonės, gausios publikacijos su teisiamųjų charakteristikomis ir straipsniai iš teismų posėdžių salės spaudoje, kėlė didelį visuomenės susidomėjimą, tačiau abiejų teisinių procesų išskirtinumą žymėjo kaltintojų kalbos. Pirma, abiejų teismų kaltinamieji buvo charakterizuojami, kaip brutalūs asmenys, kurių veiksmai buvo nulemti jų gyvenimo nepriklausomoje Lietuvoje. Anot LSSR prokuroro pirmojo pavaduotojo F. Archipovo, teisiamieji 1(13) lietuvių pagalbinės policijos nariai „buvo pagimdyti hitlerizmo ir lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų. Štai šaknys, iš

⁹⁶ Žudiką A. Impulevičių – Atsakomybėn!, in: *Tiesa*, 1962 m. rugsėjo 14 d., nr. 217 (5961), p. 1-2.

⁹⁷ Minėtų lietuvių pagalbinės policijos batalionų veikla ir dalyvavimas masinėse žydų žudynėse panašiai buvo pristatoma ir 1980 m. Lietuvos kino studijoje sukurtame dokumentiniame filme „Dialogas su sąžine“ (rež. Linas Lazėnas, Kornelijus Matuzevičius).

kurių išaugo šie žudikai!“⁹⁸. Antra, teisme nagrinėjant Antano Impulevičiaus bataliono narių bylą, LSSR prokuroras V. Galinaitis savo kaltinamojoje kalboje fragmentiškai pažymėjo, kad kaltinamieji yra teisiami už „taikių sovietinių piliečių“, tame tarpe ir žydų, masines žudynes Lietuvoje ir Baltarusijoje⁹⁹.

Lietuvių pagalbinės policijos, ypač A. Impulevičiaus, batalionų veikla ir dalyvavimas holokauste buvo pradėtos nagrinėti dar iki minėtų teisinių procesų¹⁰⁰, tačiau tokios LSSR prokurorų kaltinamosios išvados ne tik atitiko oficialią sovietų ideologiją, bet ir turėjo praktinę išraišką istorikų darbuose sovietų okupuotoje Lietuvoje. Būtent šie teisiniai procesai praplėtė ADSR veiklos lauką ir eksploatuotus jos teiginius serijoje „*Faktai kaltina*“, o kartu padėjo pagrindus septintajame dešimtmetyje sovietinėje lietuvių istoriografijoje išryškėjusioms tendencijoms tiesiogiai sieti holokaustą su Birželio sukilimu, antisovietiniu pogrindžiu ar visa nepriklausomos Lietuvos idėja.

Šį pokytį istoriografijoje ko gero geriausiai iliustruoja Juozo Jurginio 1963 metais publikuotas straipsnis apie Konrado Adenauerio patarėjo Hanso Globkės tais pačiais metais vykusį teismą Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, kuriame nedalyvaujant kaltinamajam buvo paskelbtas verdiktas, dėl jo parengtų rasinių įstatymų projektų nacistinės Vokietijos laikais. Šiame tekste, cituodamas Karlo Jägerio ataskaitą apie įvykdytas masines žydų žudynes Lietuvoje iki 1941 m. gruodžio 1 d., autorius daro išvadą: „1941 m. liepos 2 dieną jis (K. Jägeris – *aut.*) su savo komanda iš tariamosios lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų Škirpos-Ambrazevičiaus „vyriausybės“ perėmė žmonių šaudymą Lietuvoje ir šaudė iki tų pačių metų gruodžio 1 dienos“¹⁰¹. Tokia Juozo Jurginio daroma pastaba bene pirmą kartą sovietų Lietuvos viešojoje erdvėje suformavo teiginį, kad masinės žydų žudynės Lietuvoje prasidėjo iki vokiečių atėjimo ir buvo vykdomos LAF ir Laikinosios vyriausybės iniciatyva ir valia.

⁹⁸ Kadžiulis, A.; Uldukis, E. Budelių nepakęs tarybinė žemė, in: *Tiesa*, 1962 m. spalio 4 d., nr. 234 (5978), p. 3.

⁹⁹ Laurinaitis, S.; Savickas, H. Budelių kaltė visiškai įrodyta, in: *Tiesa*, 1962 m. spalio 19 d., nr. 247 (5991), p. 3.

¹⁰⁰ Plg. Vincas, J. *SS tarnyboje*. Vilnius, 1961.

¹⁰¹ Jurginis, J. Jūs – žemesnioji rasė! – paskelbė Globkė, in: *Švyturys*, 1963 m. spalio, nr. 19, p. 15.

Juozo Jurginio išsakytus teiginius praplėtė ADSR parengtas dviejų tomų dokumentų rinkinys „*Masinės žudynės Lietuvoje*“. Kitaip nei serijos „*Faktai kaltina*“ dokumentinės publikacijos, pirmasis šio dokumentų rinkinio tomas, pasirodęs 1965 metais, masines žydų žudynes pristatė daug išsamiau, o LAF ar LLV veiklą tiesiogiai susiejo su holokaustu Lietuvoje¹⁰². Pažymėtina, kad šiame rinkinyje bene pirmą kartą buvo skelbiami ir dokumentai tiesiogiai susiję su Vilniaus, Kauno žydų bendruomenių sunaikinimu, žudynėmis Paneriuose, Kauno fortuose, o taip pat 2(12) lietuvių pagalbinės policijos bataliono, vadovaujamo Antano Impulevičiaus, įvykdytomis masinėmis žydų žudynėmis Lietuvoje ir Baltarusijoje.

Šio dokumentų rinkinio svarbą ir išskirtinumą visos sovietinės istoriografijos apie holokaustą Lietuvoje kontekste liudija ir LSSR Valstybės saugumo komiteto dėmesys. Nors sovietų saugumas suteikė leidimą publikuoti minėtą dokumentų rinkinį, tačiau jame skelbiami dokumentai susilaukė komentarų ne tik dėl per didelio dėmesio žydų aukoms, bet ir dėl per didelio lietuvių dalyvavimo masinėse žudynėse akcentavimo. Valstybės saugumo komiteto pirmininko pavaduotojo Juozo Petkevičiaus teigimu: „[...] neaišku kokios aplinkybės privertė hitlerinius pareigūnus rūpintis, kad prieš masiškai žudomus ir terorizuojamus žydus ir kitus taikius piliečius nebūtų vartojamas smurtas, žiaurus elgesys, plėšikavimas ir t. t. Be to, kai kuriuose liudininkų ir kaltinamųjų parodymuose [...] neteisingai apibendrintai užrašyta, kad masinių žudynių dalyviais buvo lietuviai“¹⁰³.

Darytina prielaida, kad tokios saugumo komiteto pirmininko pavaduotojo J. Petkevičiaus pastabos lėmė ir tik po aštuonerių metų pertraukos pasirodžiusio „*Masinių žudynių Lietuvoje*“ antrojo tomo turinį. Šiame tome pristatomos masinės žudynės pagal apskritis, pateikiami dokumentai apie Operatyvinės grupės A veiklą Lietuvoje (W. Stahleckerio ataskaita), informacija apie minėtą teisinį procesą Ulme, liudijimai apie gyvenimą didžiuosiuose getuose vokiečių

¹⁰² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944): dokumentų rinkinys*, sud. G. Erslovaitė, K. Rukšėnas, t. 1. Vilnius, 1965, p. 49-54.

¹⁰³ 1965 m. liepos 1 d. Valstybės saugumo komiteto prie LSSR MT pirmininko pavaduotojo J. Petkevičiaus raštas „Minties“ leidyklos direktoriui, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 10, l. 37.

okupacijos metais, pateikiamas masinių žudynių vietų aprašas ir žemėlapis, žudynėse dalyvavusių asmenų pavardžių rodyklė ir kt. Nors šie pavyzdžiai liudija, kad dokumentų rinkinio antrajame tome holokaustas Lietuvoje yra pristatomas ir aptariamas, vis dėlto jame daug labiau išryškinamos ne žydų, bet komunistų ir jų rėmėjų aukos vokiečių okupacijos metais¹⁰⁴.

Greta jau minėtų ADSR parengtų dokumentų rinkinių, nuo septintojo dešimtmečio sovietinėje lietuvių istoriografijoje ėmė formuotis naujas „demaskuojamojo“ pobūdžio publicistikos žanras. Pagrindinius tokio pobūdžio literatūros elementus sudarė: tikrų ir tariamų užsienyje gyvenančių nusikaltėlių bei nacių kolaborantų išviešinimas (nurodant kaltinamojo tikslią gyvenamąją vietą ir adresą); kaltinimai JAV ir Vakarų Europos valstybėms, dėl prieglobsčio suteikimo karo nusikaltėliams bei raginimas juos išduoti LSSR; „fašizmo“ atgimimo Vakaruose grėsmės ir leitmotyvo „daugiau niekados“ akcentavimas, pabrėžiant Sovietų Sąjungą, kaip vienintelę taikos „garantą“¹⁰⁵.

Prielaidas tokios literatūros atsiradimui sudarė KGB, kuri aktyviai užkulisuose veikė tiek jau minėtų teisinių procesų metu, tiek ir suaktyvinant propagandą prieš Vakaruose veikusias lietuvių emigrantų politines organizacijas. Vienas tokių KGB veikimo pavyzdžių buvo LSSR KGB pirmininko pavaduotojo V. Konoplenkos 1966 m. rugpjūčio 3 d. nurodymas suaktyvinti kampaniją prieš užsienyje gyvenančius tikrus ir tariamus vokiečių okupacijos Lietuvoje nusikaltėlius: „Suderinus su KGB prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 2-ąja valdyba, pasinaudojant KGB 1-ojo skyriaus, spaudos, radijo, televizijos ir kitomis priemonėmis, aktyviai kompromituoti ir demaskuoti visuomenės akyse nustatytus užsienyje gyvenančius baudėjus, tiesiogiai prisidėjusius prie tarybinių piliečių žvėriškų žudynių ir kankinimų“¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Plg. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944): dokumentų rinkinys*, sud. G. Erslavaitė, t. 2. Vilnius, 1973.

¹⁰⁵ Plg. Žeimantas, V. *Teisingumas reikalauja*. Vilnius, 1984; Žeimantas, V. *Procesas nesibaigia*. Vilnius, 1988.

¹⁰⁶ 1966 m. rugpjūčio 3 d. LSSR KGB pirmininko pavaduotojo V. Konoplenkos raštas KGB padalinių viršininkams dėl darbo su paieškos bylomis ir nusikalstama veikla įtariamų asmenų operatyvinio tyrimo gerinimo, in: *KGB slaptieji archyvai (1954-1991 m.)*, sud. K. Burinskaitė, L. Okuličiūtė. Vilnius, 2011, p. 433.

Nors dalis asmenų, patekusių į KGB akiratį, buvo pagrįstai kaltinami dalyvavimu holokauste (pvz. Antanas Impulevičius), vis dėlto pagrindinis šios kampanijos Vakaruose siekis buvo ne teisingumo įvykdymas, bet propagandiniai ir ideologiniai išskaičiavimai. Dėl šios priežasties, esminis KGB tikslas buvo supriešinti išeivijoje veikusių lietuvių politinių organizacijų narius, Vakarų politikų akyse diegti nepasitikėjimą šių organizacijų atžvilgiu, užkirsti kelią lietuvių ir žydų organizacijų susivienijimui prieš SSRS bei santykių gerinimui, manipuliuojant holokausto istorija ir aukų atminimu¹⁰⁷.

Pastarieji sovietų saugumo tikslai skatino didesnę dėmesį kreipti ne tik propagandai šalies viduje, bet ir suaktyvinti publikacijų leidimą anglų kalba, o taip pat ryšių užmezgimą su užsienio autoriais. Vienas sėkmingiausių tokio bendradarbiavimo su užsienio autoriais pavyzdžių buvo kairiųjų pažiūrų JAV žurnalisto Charles R. Alleno brošiūra „*Nazi War Criminals among us*“. Pastarojoje publikacijoje dėl įvykdytų nusikaltimų vokiečių okupacijos metais buvo kaltinami Antanas Impulevičius, Jurgis Bobelis, Kazimieras Palčiauskas, Stasys Žakevičius, Mykolas Biržiška, Jonas Šlepetys, Mečys Paškevičius, Juozas Brazaitis-Ambrazevičius, Vincentas Brizgys bei raginama atimti iš šių asmenų leidimą gyventi JAV ir pritarti sovietų prašymui, juos perduoti LSSR¹⁰⁸. Toks autoriaus tonas nebuvo atsitiktinis, nes brošiūroje teigiami faktai, liečiantys Lietuvą, buvo pagrįsti susirašinėjant su ADSR vyriausiu redaktoriumi Baliu Baranausku bei gaunant jo atrinktą ir parengtą medžiagą¹⁰⁹. Pažymėtina, kad kitaip nei LSSR, kurioje holokausto faktas ir tikroji aukų tapatybė būdavo nutylima ir iškraipoma, jo mastas sumažinamas, B. Baranausko siųstoje medžiagoje JAV žurnalistui, faktai apie tikrus ir tariamus lietuvių kolaborantus

¹⁰⁷ Starkauskas, J. KGB bandymai sukiršinti JAV lietuvius ir žydus, in: *Draugas – Mokslas, menas, literatūra*, 1994 m. liepos 16 d., nr. 137 (28), p. 2; Juodis, D. *Šiapus ir anapus kordono: sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išeiviją 1945-1991 m.* Vilnius, 2016, p. 243-251; Burinskaitė, K. *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954-1990 m.* Vilnius, 2015, p. 153-184; Anušauskas, A. *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai.* Vilnius, 2008, p. 142-143.

¹⁰⁸ Allen, Ch. R. *Nazi War Criminals among Us.* New York, 1963, p. 32-42.

¹⁰⁹ ADSR vyr. redaktoriaus B. Baranausko susirašinėjimas su JAV žurnalistu Ch. R. Allenu, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 13, l. 1-12;

ir jų nusikaltimus buvo išimtinai susieti su masinėmis žydų žudynėmis Lietuvoje vokiečių okupacijos metais, o aukų tapatybė nėra nublėpta.¹¹⁰

Ch. R. Alleno brošiūrą JAV sekė kitos publikacijos anglų kalba, parengtos daugiausia ADSR bendradarbių, kuriose buvo pateikiama informacija apie Antaną Impulevičių ir jo vadovaujamo 2(12) pagalbinės policijos bataliono įvykdytas masines žudynes Lietuvoje ir Baltarusijoje¹¹¹; vyskupą Vincentą Brizgį ir tariamą jo kolaboravimą su nacistinės Vokietijos saugumo ir kariuomenės struktūromis okupuotoje Lietuvoje¹¹². Pažymėtina, kad V. Brizgio atžvilgiu kelti kaltinimai kolaboravimu buvo susieti ne tik su sovietų siekiu kompromituoti katalikų bažnyčią, bet ir minėtoje Stalino liepos 3 d. kalboje įtvirtintu dvipoliu karo vertinimu. Dėl šios priežasties, labai dažnai sovietų propagandai asmens antikomunistinės pažiūros buvo pakankama priežastis, jį apkaltinant kolaboravimu ar nusikalstama veikla vokiečių okupacijos metais. Galiausiai šių publikacijų pasirodymą vainikavo 1970 m. publikuotas dokumentų rinkinys „*Documents accuse*“, kuriame kaip ir dokumentų rinkinyje „*Masinės žudynės Lietuvoje*“, LAF susikūrimas ir veikla buvo tiesiogiai susieta su masinėmis žydų žudynėmis ir holokaustu¹¹³.

Galima teigti, kad tokios publikacijos ir sovietų propaganda skirta Vakarams tik iš dalies pasiekė savo tikslą. Sovietams nepavyko įtikinti JAV ar kitų Vakarų valstybių vyriausybių patenkinti jų prašymus išduoti reikalaujamus asmenis, taip pat ir tiesiogiai prisidėjusius prie masinių žydų žudynių, siekiant juos nuteisti LSSR, pagal sovietų baudžiamąjį kodeksą. Antra vertus, sovietų propaganda ar tendencingai atrinkta informacija, tiesiogiai perduodama Vakarų valstybių institucijoms, politikams ar žiniasklaidai, kūrė įtampą tarp išeivijoje veikusių lietuvių politinių organizacijų ir atskirų Vakarų valstybių politikų, institucijų ar tarptautinių žydų organizacijų.

Pirma, sovietų manipuliacijos holokausto istorija ir aukų atminimu, tikrų ar kupiūruotų dokumentų publikavimas ir viešinimas, skatino išeivijos lietuvių

¹¹⁰ JAV žurnalistui Ch. R. Allenui siųstos medžiagos nuorašai, žr.: Ten pat, l. 49-90.

¹¹¹ *Do you know this man?* Vilnius, 1963.

¹¹² *He kissed the swastika*. Vilnius, 1964.

¹¹³ *Documents accuse*, eds. B. Baranauskas, K. Rukšėnas. Vilnius, 1970, p. 119-122.

politinius veikėjus laikyti defenzyvinės laikysenos skelbiamos informacijos atžvilgiu¹¹⁴. Tokia pozicija programavo konfliktą su tarptautinėmis žydų organizacijomis, kurios kaltino išeivijos lietuvių holokausto ir lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse fakto neigimu.

Antra, aptartosios sovietų publikacijos kūrė foną Vakaruose, kuris skatino dalį politikų atkreipti dėmesį į viešai skelbiamą informaciją. 1974 m. JAV kongresmenė Elizabeth Holtzman inicijavo Imigracijos ir natūralizacijos tarnybos tyrimą, dėl 37 asmenų galimos nusikalstamos veiklos vokiečių okupacijos metais, kuriame buvo ir LLV ministro pirmininko pareigas ėjusio Juozo Brazaičio-Ambrazevičiaus ir vidaus reikalų ministro Jono Šlepečio pavardės. Tyrimui pasibaigus ir neatradus nusikalstamos veiklos, 1975 m. abu LLV nariai buvo išbraukti iš įtariamų nacių karo nusikaltėlių, gyvenančių JAV, sąrašo.

Panašūs tyrimai dar labiau suintensyvėjo nuo 1979 m. prie JAV Teisingumo departamento įkūrus Specialiųjų tyrimų skyrių (Office of Special Investigations, toliau – OSI), kurio pagrindinis uždavinys buvo tirti į JAV po Antrojo pasaulinio karo imigravusių asmenų bylas, kurie galimai prisidėjo prie masinių žudynių ir karo nusikaltimų vokiečių okupacijos metais. OSI atliktų tyrimų pagrindu iki 1990 m. JAV pilietybė buvo atimta iš 61 asmens, 50 asmenų buvo priversti palikti JAV, iš jų apie 16 procentų sudarė lietuviai¹¹⁵. Anot Sauliaus Sužiedėlio, nors OSI nebuvo propagandos įkaitu, tačiau tiesioginė (per SSRS Užsienio reikalų ministeriją) ir netiesioginė (minėtos publikacijos ir straipsniai spaudoje) sovietų įtaka šios specialiųjų tyrimų struktūros veikloje buvo juntama¹¹⁶.

Apibendrinant galima teigti, kad sovietinis pasakojimas nuo septintojo dešimtmečio susidėjo iš dviejų, vienas kitam prieštaraujančių, komponentų: holokausto ir jo aukų nutylėjimo, o kartu manipuliavimo, ypač skirto užsienio auditorijai, kuris leido masinių žydų žudynių istoriją išnaudoti siekiant politinių

¹¹⁴ Plg. Balčiūnas, J. V. Laikinoji vyriausybė ir žydai, in: *Aidai*, 1974, nr. 4, p. 415-418; Brazaitis, J. Lietuvos žydų likimas ir laikinoji Lietuvos vyriausybė, in: *I Laisvę*, 1978, nr. 73, p. 16-27.

¹¹⁵ Eidintas, A. *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius, 2002, p. 376.

¹¹⁶ Sužiedėlis, S. OSI, amerikiečių visuomenė ir išeivijos reakcija, in: *Akiračiai*, 1988, nr. 3 (197), p. 9.

tikslų, kompromituojant Vakaruose veikusias lietuvių politines organizacijas ir jų atstovus. Tokia sovietų istorijos politika izoliavo visuomenę nuo Vakaruose besivysčiusio holokausto suvokimo diskurso, todėl galima konstatuoti, kad ji programavo holokausto suvokimo konfliktą ir apsunkino lietuvių ir žydų dialogą Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Dėl šios priežasties galima teigti, kad aptartasis sovietų pasakojimas apie holokaustą ne tik pergyveno jo kūrėjus, bet ir turėjo ilgalaikių pasekmių, ypač visuomenės suvokimui apie vokiečių okupaciją ir masines žydų žudynes Lietuvoje.

1. 2. 3. Sovietinis pasakojimas ir visuomenė

Sovietinio pasakojimo apie holokaustą Lietuvoje integravimas, kaip ir buvo minėta, pasižymėjo nebyliu lietuvių ir žydų pritarimu. Lietuvius tokios oficialiojo pasakojimo siūlomos „taisyklės“ tenkino, nes jos neskatino apmąstyti vieno tamsiausių puslapių Lietuvos istorijoje ir nekėlė klausimo, koks buvo jų vaidmuo masinių žydų žudynių akivaizdoje. Tuo tarpu holokaustą išgyvenusiems žydams, pagrindinis tikslas buvo integracija į pokario visuomenę ir normalių gyvenimo sąlygų atkūrimas. Anot Irenos Veisaitės, norą prabilti apie savo patirtus išgyvenimus blokavo ir priešiška aplinka, kuri buvo nelinkusi įsiklausyti į holokaustą išgyvenusiujų patirtis¹¹⁷.

Greta šių priežasčių, holokaustą išgyvenusių žydų patirčių aptarimą blokavo ne tik oficialus pasakojimas, bet ir dvi aplinkybės, susijusios su karo ir pokario pasekmėmis. Pirma, lietuvių visuomenės tarpe antisemitizmas vis dar išliko aktualių klausimų, kuris buvo ypač juntamas mažuose miesteliuose. Nors oficialiai antisemitizmas buvo smerkiamas sovietų valdžios, tačiau būtent ši priežastis lėmė ne tik holokausto aukų tylą, bet ir jų koncentravimąsi didžiuosiuose Lietuvos miestuose, taip galutinai nutraukiant saitų su savo gyventa aplinka ir žmonėmis, supusiais juos iki karo¹¹⁸. Antra, holokausto aukų

¹¹⁷ Švedas, A. *Irena Veisaitė. Gyvenimas turi būti skaidrus*. Vilnius, 2016, p. 20.

¹¹⁸ Oginskaitė, R. *Gib a kuk – žvilgtelėk: pokalbiai Olgos ir Grigorijaus Kanovičių namuose*. Vilnius, 2017, p. 28.

tylą skatino ir antisemitinė politika, paskutiniaisiais Stalino valdymo metais, kuri po jo mirties nors ir buvo sustabdyta, tačiau žydai ir toliau buvo kaltinami kosmopolitizmu, nacionalizmu, ne lojalumu Sovietų Sąjungai ir jos nubrėžtai politinei linijai¹¹⁹.

Vis dėlto esminį poveikį sovietinis pasakojimas apie holokaustą darė ne Lietuvoje po karo likusiai gyventi žydų bendruomenei, kurioje vokiečių okupacijos metų patirtys išliko gyvos ir autentiškos, bet lietuviams. Manipuliacijos aukomis, holokausto ypatingumo nutylėjimas ir istorijos iškreipimas lėmė, kad lietuvių visuomenė buvo atskirta nuo Vakaruose tuo metu besivysčiusio istorinio masinių žydų žudynių Antrojo pasaulinio karo vertinimo diskurso. Ši aplinkybė kūrė palankias sąlygas lietuvių visuomenei išlaikyti pirmosios sovietų okupacijos metais suformuotus stereotipus ir mitus, o kartu priešpriešą tarp lietuvių ir žydų, paaštrintą LAF leistų atsišaukimų ir vokiečių okupacijos metų propagandos. Esminė šių įsitikinimų dalimi tapo kaltinimai Lietuvos žydams dėl sovietų okupacijos ir „dviejų genocidų“ teorija, kuri akcentavo lietuvių dalyvavimą holokauste ir jų patirtų išgyvenimų pirmosios sovietų okupacijos metais, priežastingumo ryšį. Šiuos įsitikinimus, egzistavusius dalyje lietuvių visuomenės antrosios sovietų okupacijos metais, geriausiai iliustruoja buvusio LLV teisingumo viceministro Povilo Šilo atsiminimuose, rašytuose 1967-1977 metais, užfiksuotas požiūris:

„suprantama buvo lietuvių reakcija prieš žydus, atėjus vokiečiams. Kada hitlerinė Vokietija be pasigailėjimo, sistemingai naikino, žudė ir šaudė žydus (suaugusius, vyrus, moteris, senius ir vaikus), lietuvių jiems mažai kas tetalkininkavo, bet mažai kas jiems iš lietuvių ir beužjautė. Jie savo elgesiu per Pirmąjį bolševikmetį nustatė prieš save visą lietuvių tautą. Todėl lietuviai,

¹¹⁹ Barnai, S. Žydai sovietinėje Lietuvoje. Atgimimas po Holokausto, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiušaitė-Verbickienė. Vilnius, 2012, p. 485-490. Minėta sovietų politika ir nuolatinis įtarumas žydų atžvilgiu yra akcentuojamas ir daugelyje Holokaustą išgyvenusiujų Lietuvos žydų, likusių gyventi sovietų okupuotoje Lietuvoje, atsiminimų, plg.: Josadė, J. *Užtrenktos durys. Laiškai iš Vilniaus į Tel Avivą: dialogai ta pačia ir kitom temom*. Vilnius, 1993, p. 60; Petuchauskas, M. *Santaros kaina: memuarai*. Vilnius, 2009, p. 97.

*matydami žydų kolonas, varomas mirčiai, jų neapraudėjo. Daug kas iš lietuvių tada sakė, kad jiems, kaip išgamoms, taip ir reikia*¹²⁰.

Pažymėtina, kad tokios nuostatos išliko ir turėtų daugiausia būti siejamos su didžiųjų miestų gyventojais. Tuo tarpu provincijoje ir mažesniuose miesteliuose holokausto istorija buvo suvokiama daug autentiškiau, o ši skirtumą, pirmiausia, lėmė apribota erdvė, tamprūs ir artimi bendruomenės santykiai. Anot Irenos Šutinienės, miestelių ir kaimų gyventojų atminčiai mažiau būdingi stereotipiniai aiškinimai, paremti „dviejų genocidų“ teorija ar „žydo - komunisto“ įvaizdžiu, o holokausto išskirtinumas ar lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse atsakomybės klausimas yra pripažįstami ir keliama¹²¹.

Galima teigti, kad stereotipinis mąstymas ir minėti mitai, egzistavę „už“ oficialiojo sovietinio pasakojimo rėmų buvo išlaisvinti ir ryškiausiai pasireiškė pirmaisiais atkurtos nepriklausomos Lietuvos metais. Vienas iš tokių pavyzdžių buvo rašytojo Jono Mikelinsko publicistika, kurioje atkūrus nepriklausomybę, buvo raiškiausiai išreikštas stereotipinis mąstymas, paremtas „dviejų genocidų“ teorija:

*„Kodėl taip vengiama nustatyti ryšį tarp sovietinio genocido ir nacistinio holokausto? [...] išvadų darymas, kaip siekia ir reikalauja E. Zuroffas, yra ne kas kita kaip sąmoningas ar nesąmoningas kenkimas pačiai žydų tautai. Juk ji turi teisę žinoti, kas ją atveda prie pogromų ir net tokių kraupių dalykų kaip holokaustas*¹²².

¹²⁰ Šilas, P. *Mano kryžiaus kelių Odisėja*. Vilnius, 1994, p. 84-85.

¹²¹ Krukauskienė, E.; Šutinienė, I.; Trinkūnienė, I.; Vosyliūtė, A. *Socialinė atminti: minėjimai ir užmaršty*. Vilnius, 2003, p. 42.

¹²² Mikelinskas, J. *Kada kodėl taps todėl? (Holokaustas be politikos ir komercijos)*. Vilnius, 2004, p. 5-8.

Kitas ir kartu dar svarbesnis sovietinio pasakojimo poveikis lietuvių visuomenei buvo holokausto universalinimas ir nutylėjimas. Holokausto aukų pristatymas, kaip „taikių piliečių“, o nusikaltėlių – „buržuazinių nacionalistų“ sąvokomis lėmė, kad tiek aukų, tiek ir masinėse žydų žudynėse dalyvavusių lietuvių tapatybės buvo paslėptos ir nekonkretizuotos. Tokie sovietinio pasakojimo elementai eliminavo holokausto unikalumo ir išskirtinumo faktorių, taip visuomenėje įtvirtinant nuomonę, kad kare visi vienaip ar kitaip nukentėjo.

Šis įsitikinimas dar labiau sustiprėjo pirmaisiais nepriklausomybės metais, kuomet buvo prabilta ir didžiausias dėmesys telktas stalinizmo ir sovietų okupacinio režimo sukeltoms traumoms ir nuostoliams, taip holokausto istoriją periferizuojant ar ją priskiriant prie „kito“, t. y. Lietuvos žydų patirties. Nors tokias mąstymo trajektorijas iš esmės pavyko neutralizuoti gausiais istorikų tyrimais, holokausto atsiminimų ir šaltinių publikavimu, Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti įgyvendinamais švietimo projektais, tačiau tokios nuostatos išliko dalyje visuomenės, o kartais atvirai pasireiškia ir viešojo erdvėje¹²³.

Galima daryti prielaidą, kad tokios nuostatos, suformuotos ir išlaikytos sovietinės okupacijos metais bei viešai išreikštos pirmaisiais atkurtos nepriklausomos Lietuvos metais, išliko dalyje visuomenės iki šių dienų. Kartu galima būtų teigti, kad minėtas Lietuvos istorikų įdirbis, viešosios nuomonės opinija ar viešas holokausto aukų paminėjimas ir tam skirti renginiai (pvz. 2016 m. vykęs „Atminties maršas“ Molėtuose), Lietuvos visuomenę priartino prie atviresnio holokausto Lietuvoje aptarimo ir jo įvertinimo.

¹²³ Vienas iš tokio mąstymo pavyzdžių buvo išsakytas 2013 metais, svarstant „Pasipriešinimo 1940-1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso“ įstatymo pataisas, kuriomis žydų gelbėtojus Holokausto metu numatoma prilyginti Laisvės kovų dalyviams ir jiems skirti valstybines pensijas. Komentuodamas šį pasiūlymą buvęs LRS narys Bronius Bradauskas teigė: „Nematau, kodėl Lietuvos valstybė turi mokėti. Būtų labai logiška, jeigu mes kreiptumėmės į Izraelį, ir Izraelis galėtų mokėti. Bet ne, žydai nenori mokėti ir tik žiūri, ką paimti iš Lietuvos. [...] Tiek laiko buvo, o dabar prasibudo, kažkur kažkam jau reikia pinigų. Tokie dalykai gi nedaromi valstybės sąskaita. Nu jie rizikavo, rizikavo, tai yra kitos skatinimo priemonės, o kodėl mes. Tai kreipkimės į Izraelį, tegul Izraelis jiems moka kažkokias kompensacijas.“, žr.: B. Bradauskas: žydus gelbėjusiems lietuviams valstybines pensijas turi mokėti Izraelis, in: *Delfi*, 2013-12-23, [prieiga internetu], in: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/b-bradauskas-zydus-gelbejusiems-lietuviams-valstybines-pensijas-turi-moketi-izraelis.d?id=63603350>, [2017-12-12].

1. 3. „Mito atkūrimas“: sovietinis pasakojimas ir šiandieninė Rusija

Žlugus Sovietų Sąjungai, Rusijos visuomenė buvo priversta apmąstyti ne tik stalinizmo ir viso sovietų režimo praeitį¹²⁴, bet ir holokaustą, kuris nuo pat pradžios buvo nutylimas arba pateikiamas ideologiškai ir iškraipant faktus. Būtent siekiant įveikti Rusijos visuomenės abejingumą masinių žydų žudynių vokiečių okupacijos metais istorijai, 1992 m. Maskvoje buvo įkurtas Holokausto tyrimų ir edukacijos centras (rus. *Научно-просветительный центр „Холокост“*), vienintelė tokio tipo institucija šiandieninėje Rusijoje. Centras ne tik organizuoja edukacinius projektus, mokslines konferencijas, bendradarbiauja su Izraelio, JAV ir kitų šalių mokslo institucijomis, bet ir vykdo istorinius tyrimus, pirmiausia vienas iš centro įkūrėjų ir vadovų Ilya Altmanas, kurie metodologiniu ir tematiniu požiūriu yra artimi Vakarų istoriografijai¹²⁵.

Vis dėlto esminiu Rusijos visuomenės santykio su holokaustu elementu tapo ne minėto centro ar pavienių istorikų atliekami tyrimai, bet Vladimiro Putino atėjimas į valdžią 2000 metais, kuris istorijos *mokslo* spiralę atsuko atgal į prosovietinę istorijos *politiką*. Lietuvos istorikų toks posūkis dažnai įvardinamas, kaip revizionistinis, siekiantis kontroliuoti atliekamus tyrimus ir istorikų interpretacijas, ypač Antrojo pasaulinio karo tema, taip kartu atkuriant ir sovietų plėtotą „Didžiojo Tėvynės karo“ mitą¹²⁶. Kitais žodžiais tariant, šiandieninėje Rusijoje įsigalėjo „valstybinis patriotizmas“, kuris pasitelkdamas politines, viešųjų ryšių technologijas, visuomenėje diegia selektyvų ir

¹²⁴ Roginski, A. Fragmented memory: Stalin and Stalinism in present-day Russia, in: *Eurozine*, [prieiga internetui], in: <https://www.eurozine.com/fragmented-memory/>, [2017-12-01].

¹²⁵ Plg. Альтман И. *Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941—1945*. Москва, 2002. Taip pat 1993 m. pirmą kartą publikuotas dokumentų rinkinys, kuriame pateikiami dokumentai, nepatekę į pirminį V. Grossmano ir I. Ehrenburgo rengtos „Juodosios knygos“ variantą, taip pat ir apie Holokaustą Lietuvoje, žr.: *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*, eds. J. Rubenstein, I. Altman. Bloomington, 2010, p. 277-315.

¹²⁶ Nikžentaitis, A. Atminties kultūra ir istorijos politika šiandieninėje Rusijoje, in: *Kultūros barai*, 2017, nr. 7-8, p. 102-104; Trimakas, R. Šiuolaikinės istorinio naratyvo refleksijos radikaliojoje Rusijos publicistikoje, in: *Istorija*, 2007, nr. 67, p. 55-62.

ekspansyvų istorinį pasakojimą, mažai ką bendro turintį su kritišku praeities santykiu¹²⁷.

Vladimiro Putino siekį reabilituoti „Didžiojo Tėvynės karo“ mitą, nutylintį ir nekalbantį apie kontraversinius Sovietų Sąjungos užsienio politikos ir karo aspektus, pažymi ir dalis Rusijos istorikų. Anot Olgos Malinovos, pergalės dienos (gegužės 9 d.) suteikiama „civilizacijos triumfo prieš fašizmą“ aureolė, kuri nukreipiama ne tik į Rusijos visuomenę, bet ir visas postsovietines šalis, puoselėjančias savą Antrojo pasaulinio karo ir sovietų okupacijos pasakojimą¹²⁸. Dar griežtesnę poziciją, tokios Kremliaus vykdomos istorijos politikos atžvilgiu, išsakė Rusijos visuomenės tyrėjų asociacijos mokslinių projektų vadovas Genadijus Bordiugovas, 2007 m. liepos 12-13 d. Maskvoje vykusioje diskusijoje „Praeitis: rusiškoji ir vokiškoji prieigos“:

„Staliniame atminties apie Antrąjį pasaulinį ir Tėvynės karą projekte, pradedant nuo pat 1945-ųjų, kultūrinis herojus buvo visa, kas didžiarusiška, taip pat neįveikiamojo socializmo jėga, o lemiamas vaidmuo teko partijai. Bet svarbiausias kultūrinis herojus šioje erdvėje, žinoma, buvo pats Stalinas. [...] pamatinė sovietinės istorijos gairė buvo ne tik reabilituota, bet ir įgavo savitą Rusijos Federacijos valstybingumą sistemiškai formuojančią reikšmę. Gegužės 9-oji tapo mūsų lapkričio 7-oja“¹²⁹.

Kremliaus politinio elito siekį reabilituoti sovietinę Antrojo pasaulinio karo versiją, sekė ir konkretūs veiksmai: naujų istorijos vadovėlių parengimas, kuriuose atliepiamas Putino raginimas istorijoje labiau iškelti pergales, o ne

¹²⁷ Švedas, A. Istorinės tapatybės konstravimas XXI a. Rusijoje: viešosios erdvės analizės bandymas, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. A. Nikžentaitis. Vilnius, 2011, p. 435.

¹²⁸ Malinova, O. Kolektyvinės praeities idėja posovietinėje Rusijoje: savivaizdis ir imperijos palikimas, in: *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*, sud. A. Nikžentaitis. Vilnius, 2015, p. 264.

¹²⁹ „Nenorinti praeiti praeitis“ šiandieninėje Rusijoje: liudytojų, tyrinėtojų ir stebėtojų diskusija, parengė N. Šepetys, in: *Naujas Židinys-Aidai*, 2008, nr. 11-12, p. 457-458.

komplikuotus klausimus ir skleisti pozityvų, patriotinį Rusijos istorijos pasakojimą¹³⁰; 2008 m. parengtas įstatymo projektas „Dėl pasipriešinimo nacizmo, nacistinių nusikaltėlių ir jų bendrininkų reabilitavimui naujose nepriklausomose valstybėse buvusios SSRS teritorijoje“, kuris numato baudžiamąją atsakomybę už Sovietų Sąjungos pergalės Antrajame pasauliniame kare menkinimą¹³¹; 2009 m. gegužę buvo įkurta speciali prezidentinė komisija kovai su istorijos falsifikavimu, kuri turėjo atlikti viešos erdvės monitoringą Rusijoje ir buvusiose Sovietų Sąjungos respublikose (komisijos veikla sustabdyta 2012 m.)¹³²; 2014 m. pavasarį Dūma priėmė įstatymą, kuris numato baudžiamąją atsakomybę už veiksmus, kurie niekina faktus, konkrečius simbolius ar paminklus, susijusius su Sovietų Sąjungos pergale Antrajame pasauliniame kare¹³³.

Visos šios priemonės, pirmiausia, nukreiptos ne tik į Rusijos, bet ir į buvusių Sovietų Sąjungos respublikų, tame tarpe ir Lietuvos, visuomenę. Iš esmės šiomis priemonėmis ir propagandos pagalba, siekiama kurti mitą apie „baltiškąjį neofašizmą“ ir formuoti neigiamą nuomonę apie Lietuvos, Latvijos ir Estijos nepriklausomybę tarptautinių organizacijų ir Vakarų visuomenės akyse¹³⁴. Būtent šiame kontekste reikėtų vertinti ir šiandieninės Rusijos santykį su holokausto istorija, o kartu ir „oficialios“ istoriografijos poziciją vokiečių okupacijos Lietuvoje istorijos atžvilgiu. Dėl šios priežasties „neofašizmas“ Baltijos valstybėse yra susiejamas su „fašizmu“ Lietuvos, Latvijos, Estijos nepriklausomybės laikotarpiu tarpukaryje bei nepriklausomybės kovomis pokaryje ir antisovietiniu pasipriešinimu. Toks pasakojimas plėtojamas dalies

¹³⁰ Plačiau apie naujus Rusijos vadovėlius ir jų pateikiamą tematiką žr.: Šepetys, N. Lietuvos vaizd(avim)as šiuolaikiniuose Rusijos istorijos vadovėliuose, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 144-162; Nikžentaitis, A. Atminties kultūra ir istorijos politika šiandieninėje Rusijoje, in: *Kultūros barai*, 2017, nr. 9, p. 73-74.

¹³¹ Проект: Федеральный закон “О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников”, in: *Regnum*, [prieiga internetu], in: <https://regnum.ru/news/1153517.html>, [2017-12-15].

¹³² Указ Президента Российской Федерации от 15.05.2009 г. № 549 О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России, [prieiga internetu], in: <http://kremlin.ru/acts/bank/29288>, [2018-02-11].

¹³³ Nikžentaitis, A. Atminties kultūra ir istorijos politika šiandieninėje Rusijoje, in: *Kultūros barai*, 2017, nr. 9, p. 75.

¹³⁴ Maliukevičius, N. *Rusijos informacijos geopolitikos potencialas ir sklaida Lietuvoje*. Vilnius, 2008, p. 140-146.

autorių atkuria sovietinės istoriografijos tezę, kad Baltijos valstybių kovotojai ir politiniai lyderiai kovojo ne už nepriklausomybę, bet vadovaudamiesi materialiniais, politiniais tikslais, kurių siekiant buvo paaukota net ir dalis savos visuomenės, t. y. Lietuvos žydai¹³⁵.

Esminis tokio pasakojimo lūžinis momentas įvyko 2005 metais, minint 60-ąsias Aušvico išlaisvinimo ir Antrojo pasaulinio karo baigties metines. Tais metais vykusiam Aušvico išlaisvinimo minėjime Krokuvoje, Rusijos prezidentas Vladimiras Putinas pasakė kalbą, kurioje nubrėžė esminius neosovietinio pasakojimo apie Antrąjį pasaulinį karą elementus. Pirma, kalboje pripažįstamas holokausto unikalumas, tačiau kartu pabrėžiama, kad išlaisvinant Aušvicą bei kitas koncentracijos stovyklas žuvo 600 tūkstančių Raudonosios armijos karių. Antra, kalboje pažymima, kad žmonija nepasimokė iš savo klaidų, o nauja pasauliui keliama grėsmė yra terorizmas¹³⁶. Tokie kalbos akcentai klausytojui sugestijuoja mintį, kad Raudonosios armijos indėlis kovojant su nacistine Vokietija bei iš koncentracijos stovyklų išlaisvinant Europos žydus ir kitas tautas buvo esminis, todėl pažymimas dėkingumo Rusijai dėmuo, o leitmotyvas „daugiau niekados“ pakeičiamas į perspėjimą „tai gali pasikartoti“ (terorizmo sąvoka gali būti pakeičiama ir pritaikoma prie reikiamo konteksto).

Būtent tokie akcentai pažymimi ir 2008 m. pasirodžiusiame Aleksėjaus Jakovlevo sudarytame dokumentų apie holokaustą Lietuvoje rinkinyje *„Трагедия Литвы: 1941–1944“*, kurio pasirodymą paskatino Lietuvos prezidento Valdo Adamkaus atsisakymas dalyvauti 60-ųjų pergalės Antrajame pasauliniame kare metinių minėjime Maskvoje. Anot sudarytojo, „Lietuva buvo paversta į „mirties fabriką“. Todėl ne tik istorikai, bet galbūt psichiatrai ir psichoanalitikai yra reikalingi, siekiant ištirti ir suprasti šį fenomeną. [...] nuo 1990-ųjų pradžios lietuvių nacionalizmas augo su aiškia rusofobine ir antisemitine potekste. Kartais atrodo, kad viskas gali vėl iš naujo prasidėti“¹³⁷.

¹³⁵ Plg. Крысин, М.Ю. *Прибалтика между Сталиным и Гитлером*. Москва, 2004, с. 294-295.

¹³⁶ Выступление на форуме «Жизнь народу моему!», посвященном памяти жертв Освенцима, 2005-01-27, [prieiga internetu], in: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22800>, [2018-02-12].

¹³⁷ *The Tragedy of Lithuania: 1941–1944. New documents on crimes of Lithuanian collaborators during the Second World War*. Москва, 2008, p. 3-4, [prieiga internetu], in: <http://common.regnum.ru/documents/the-tragedy-of-lithuania.pdf>, [2018-02-02].

Be šių pavyzdžių, „neofašizmo“ ir nacionalizmo Baltijos valstybėse „tyrimais“, holokausto istorijos ideologizavimu ir istoriniu revizionizmu (Baltijos valstybių okupacijos 1940 m. klausimas) daugiausia užsiima dvi nevyriausybinės organizacijos, artimai susijusios su Kremliaus politinius elitu: „Pasaulis be nacizmo“ ir fondas „Istorinė atmintis“.

Fondas „Istorinė atmintis“, įkurtas istoriko Aleksandro Diukovo 2008 metais, savo tikslais pristato objektyvius ir nešališkus mokslinius tyrimus apie XX amžiaus Rusijos ir Rytų Europos istoriją. Neatsitiktinai fondo leidžiamose publikacijose didžiausias dėmesys skiriamas holokausto Lietuvoje istorijai, kuri susiejama ne tik su vokiečių okupacija Lietuvoje, bet ir tiesiogiai su antisovietiniu pasipriešinimu tiek Birželio sukilimo, tiek pokario partizanų karo metu. Anot A. Diukovo, 1941 metų kovo 24 dienos LAF vadovybės instrukcija „Lietuvai išlaisvinti nurodymai“ rodo, kad antisovietinis pagrindis Lietuvoje planavo vykdyti masines žydų žudynes dar iki Vokietijos – Sovietų Sąjungos karo pradžios, o pats dokumentas liudija apie atskirą tik rytų europiečiams būdingą „fašizmo“ formą¹³⁸.

Antroji nevyriausybinė organizacija eksploatuojanti vokiečių okupacijos Lietuvoje istoriją – jau minėtas „Pasaulis be nacizmo“, įkurtas 2010 metais. Kitaip nei fondas „Istorinė atmintis“, ši organizacija savo tikslus sieja išimtinai su dabartimi: užkirsti kelią nacizmo, ksenofobijos, antisemitizmo apraiškų sklidimui, holokausto neigimui, asmenų dalyvavusių masinėse žudynėse Antrojo pasaulinio karo metais paieškai ir išaiškinimui, užtikrinti tinkamą holokaustų aukų ir kare žuvusių karių atminimą ir įamžinimą. Nors visi šie minėtieji tikslai yra dažnai skelbiami ir kitų užsienio organizacijų, dirbančių su holokausto istorija ir atmintimi, tačiau aptariamąsios organizacijos veikimas rodo aiškų, jos ideologinį ir propagandinį pobūdį, pirmiausia nukreiptą į buvusias Sovietų Sąjungos šalis.

¹³⁸ *Holokausto išvakarėse: dokumentų rinkinys, 1940-1941 metai*, sud. A. Diukov. Vilnius, 2014, p. 21-22; Дюков, А. Инструкция Фронта литовских активистов «Указания по освобождению Литвы», март 1941 г., in: *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*, no. 1(4), 2012, c. 142-143, [prieiga internetu], in: <https://historicalmemory.ru/wp-content/uploads/2017/10/Журнал-исторических-исследований-1-4-2012.pdf>, [2018-01-21].

Viena iš organizacijos „Pasaulis be nacizmo“ vystomų veiklų – antisemitizmo ir ksenofobijos apraiškų stebėseną įvairiose Europos valstybėse, tame tarpe ir Lietuvoje. Būtent šios veiklos pagrindu ir organizacijos skelbiamose metinėse ataskaitose, XX amžiaus Lietuvos istorija tampa ideologizuotos istorijos ir propagandos įrankiu. Dėl šios priežasties organizacijos parengtose ataskaitose tarp revizionizmo, antisemitizmo ir ksenofobijos apraiškų Lietuvoje yra įvardinamas ne tik 2012 m. vykęs Juozo Brazaičio–Ambrazevičiaus palaikų perlaidojimas Kaune (sulaukęs įvairių vertinimų ir pačioje Lietuvoje ir jos intelektualų tarpe), bet ir vieno profesionaliausio vokiečių okupacijos Lietuvoje tyrinėtojo Arūno Bubnio tyrimai, kuriuose, anot „Pasaulio be nacizmo“ stebėtojų, neigiamos 1941 m. Birželio sukilimo ir holokausto sąsajos¹³⁹.

Galima teigti, kad aptartosios organizacijos ir jų veikla yra pirmiausia nukreipta prieš tas valstybes, kurios buvo Sovietų Sąjungos sudėtyje, siekiant primesti savą Antrojo pasaulinio karo įvykių versiją, o kartu panaudojant holokausto istoriją diskredituoti minėtas valstybes Vakarų politinio elito ir visuomenės akyse. Esminiai tokio pasakojimo elementai: 1940 m. okupacijos fakto neigimas ar švelninimas; antisovietinio pasipriešinimo diskreditavimas, jo veiklą susiejant su holokaustu; „neofašizmo“ akcentavimas, ypač kalbant apie tris Baltijos valstybes ir periodą po jų nepriklausomybės atkūrimo.

Apibendrinant galima teigti, kad dabartinis holokausto pasakojimas Rusijoje atkuria sovietinę Antrojo pasaulinio karo interpretaciją, tačiau kartu turi naujų požymių. Pirma, kaip ir sovietiniame pasakojime, pergalė Antrajame pasauliniame kare yra Kremliaus valdžios vienas iš legitimacijos ramsčių, ypač akcentuojant Raudonosios armijos kovą ir nuostolius išlaisvinant Europą nuo nacistinės okupacijos priespaudos. Tokiu būdu bandomas kurti pozityvus Sovietų Sąjungos įvaizdis, tuo tarpu Baltijos valstybės, okupuotos 1940 metais vaizduojamos, kaip pagrindinės (kartu su Ukraina) nacizmo ir nacistinės Vokietijos vykdyto genocido šalininkės ir vykdytojos, kurių „fašistinės“ nuotaikos ypač „sustiprėjo“ griuvus Sovietų Sąjungai ir atkūrus

¹³⁹ *Белая книга нацизма*, ред. С. Чарный. Москва, 2015, с. 594.

nepriklausomybę. Greta šių elementų, kitaip nei sovietinis naratyvas, holokausto istorija šiandienos Rusijoje nėra nutylima, tačiau kartu būtina konstatuoti, kad labai dažnai ji tyrinėjama ir visuomenei pristatoma ne siekiant suvokti, apmąstyti ir pagerbti aukas, bet jų atminimą paverčiant politiniu, ideologiniu įrankiu.

2. HOLOKAUSTAS VAKARŲ ISTORIOGRAFIJOS DISKURSE

2. 1. Nusikaltimas ir bausmė: holokausto dokumentavimas pokario nacių nusikaltėlių teisiniuose procesuose

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, masinių žudynių mastas Vakaruose dar nebuvo suvokiamas, o apie tai, kas neseniai įvyko nebuvo kalbama, nors apie tai buvo gerai žinoma. Kalbėdamas apie pirmuosius pokario metus ir Vakarų visuomenės santykį su masinių žudynių faktu ir holokausta išgyvenusiomis aukomis, Raulis Hilbergas reziumuoja: „visas naikino mastas dar nebuvo suvokiamas. Šiek tiek vėliau, 1946 metais suvokiau, kad kas trečias pasaulyje žydas buvo nužudytas. Niekas nežinojo, kaip su tuo elgtis. Nebuvo ir tokio dalyko, kaip „atmintis“, buvo tiesiog šokas. Kiekvienas elgėsi taip, lyg nieko nebūtų įvykę“¹⁴⁰. Tokią visuomenės reakciją ir tylą geriausiai nusako Aleidos Assmann pateikta „dvigubos tylos sienos“ teorija, kuri pažymi, kad aukų apsisprendimas (ne)kalbėti apie savo patirtus išgyvenimus, dažnai buvo užkertamas visuomenės, kuri siekdama apsisaugoti nuo nemalonių klausimų ar tiesioginių kaltinimų pasirinko tylėjimo strategiją¹⁴¹.

Šios prielaidos lėmė, kad Vakarų istoriografijos pasakojimas apie holokausta, kitaip nei sovietinis, ėmė formuotis ne vykstančių masinių žydų žudynių kontekste, bet pirmaisiais ir vėlesniais pokario metais. Antra vertus, kaip ir sovietiniame „Didžiojo Tėvynės karo“ ideologiniame diskurse, prieš tai minėtos priežastys lėmė, kad šis pasakojimas buvo paremtas ne visuomenės siekiu apmąstyti ką tik vykusią masinių Europos žydų žudynių pamokas, bet pirmiausia teisiškai ir politiškai įvertinti pačią nacionalsocializmo ideologiją, Trečiojo Reicho vykdytą užsienio ir vidaus politiką, ją vykdyčiusius politikus. Visi šie motyvai lėmė, kad masinės žydų žudynės buvo vertinamos ir

¹⁴⁰ Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen, 2003, s. 48.

¹⁴¹ Assmann, A. *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York, 2016, p. 79.

apmąstomos jų neišskiriant iš bendro nacistinės Vokietijos įvykdytų karo ir nusikaltimų žmogiškumui konteksto.

Tokie holokausto suvokimo ir apmąstymo pagrindai buvo suformuoti 1945-1946 m. vykusiam nacistinės Vokietijos pagrindinių karo nusikaltėlių tribunole Niurnberge (toliau – Tribunolas). Tribunole sąjungininkai – JAV, Didžioji Britanija, Sovietų Sąjunga, Prancūzija – kaltinamųjų asmenų veiksmus vertino per keturias įvykdytų nusikaltimų rūšis: nusikaltimus prieš taiką ir žmogiškumą, karo nusikaltimus ir priklausymą nusikalstamomis paskelbtoms nacių politinėms, ideologinėms, saugumo struktūroms¹⁴². Tokie sąjungininkų suformuoti principai lėmė, kad masinės Europos žydų žudynės Antrojo pasaulinio karo metais, Tribunole buvo vertinamos per minėtų nusikaltimų prizmę, jos buvo periferizuotos ir neišskirtos, kaip atskiras ir išskirtinis nacių suplanuotas ir įvykdytas nusikaltimas, o aukų liudijimai buvo traktuojami, kaip neatitinkantys teisinio kanono taisyklių, todėl subjektyvūs¹⁴³. Tokia Tribunolo pozicija holokausto ir jo aukų atžvilgiu buvo sąlygota laikantis teisinės logikos, todėl kiekvienas kaltinimas ar nusikaltimo epizodas buvo svarstomi remiantis surinktų konkrečių įkalčių pagrindu.

Būdingos nuostatos, suformuotos Tribunolo, rėmėsi teze, jog Adolfas Hitleris ir kiti nacionalsocialistų partijos nariai nuo pat patekimo į valdžią Vokietijoje siekė sukurstyti karą, perbraižyti Europos žemėlapi, okupuoti naujas teritorijas, jas kolonizuojant ir apgyvendinant vokiečiais, vietinius gyventojus sunaikinant arba mažesnę jų dalį germanizuojant, o pats nacių veikimas rėmėsi griežtu valdžios vertikalės hierarchijos principu, nurodymų paklusimu ir vykdymu. Toks vertinimas vėliau taps intencionalistinės holokausto istoriografinės mokyklos atstovų argumentų pagrindu, tačiau kartu galima teigti,

¹⁴² *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946*. Nuremberg, vol. I, 1947, p. 11.

¹⁴³ Holokausto ir jo aukų ignoravimą akcentuoja ne vienas tyrėjas, nagrinėjęs istorinius, politinius ir teisinius Niurnbergo proceso aspektus, žr.: Bloxham, D. *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford, 2001, p. 72; Douglas, L. *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*. New Haven, 2001, p. 79; Marrus, M. R. *The Holocaust in History*. New York, 1987, p. 4. Cesarani, D. Introduction, in: *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*, ed. D. Cesarani. London, 2005, p. 1; Matthäus, J. Historiography and the Perpetrators of the Holocaust, in: *The Historiography of the Holocaust*, ed. D. Stone. New York, 2004, p. 203-204.

jog dėl šių priežasčių didžiausias pokario istorikų, o kartu ir Vakarų visuomenės, dėmesys buvo kreipiamas išskirtinai į nacionalsocialistų partijos ir saugumo organų nusikalstamą veiklą organizuojant ir vykdant masines žydų žudynes. Ši logika istorikams diktavo remtis nacistinės Vokietijos dokumentinių šaltinių palikimu, taip istorijos paraštėse paliekant daugelį apie nagrinėjamus įvykius galėjusių papasakoti šaltinių.

Anot istoriko Tony Judt, toks pasakojimas, o ypač kaltės už masines žydų žudynes perkėlimas išskirtinai vokiečiams, buvo būdingas visą pokario laikotarpį. Jis buvo patogus visoms karo paliestoms pusėms, nes neakcentavo fakto, kad didžioji dalis koncentracijos stovyklų prižiūrėtojų ar masinių žydų žudynių dalyvių nebuvo vokiečiai, o vietiniai kolaborantai, kuriems galėjo būti pritaikomi tokie patys kaltinimai, kaip ir nuteistiesiems Niurnbergo teisme¹⁴⁴. Tokie pasakojimo elementai pokaryje tiko ir lietuvių išeiviams gyvenusiems Vakaruose, kuriems toks vertinimas leido išvengti nepatogių klausimų, kartais ir tiesioginių kaltinimų, o kalbantiems ir rašantiems kaltę už lietuvių dalyvavimą holokauste suversti vokiečiams. Tuo tarpu pastarieji, paveikti sąjungininkų vykdyto denacifikacijos proceso, neigė žinoję apie nacių įvykdytus nusikaltimus, laikė save pačius totalitarinio režimo aukomis bei atmetė jiems sąjungininkų keltus kolektyvinės kaltės kaltinimus¹⁴⁵.

Nepaisant tokių Niurnbergo Tribunolo nustatytų principų, šis teisinis procesas ir jo metu išviešinti įvairūs nacistinės Vokietijos dokumentai, tapo pirminiu pagrindu, kuriuo vadovaudamiesi pokario istorikai galėjo kalbėti apie holokaustą Lietuvoje. Svarbiausias dokumentas, nušviečiantis masinių žydų žudynių vokiečių okupuotoje Lietuvoje pradžią ir eigą tapo Tribunole paskelbta

¹⁴⁴ Judt, T. *The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe*, in: *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its aftermath*, eds. I. Deák, J. T. Gross, T. Judt. Princeton: Princeton University Press, 2000, p. 296-297.

¹⁴⁵ Plg. Adorno, T. W. *Guilt and Defense: On the Legacies of National Socialism in Postwar Germany*. Cambridge (Mass.), 2010; Pollock, F., Adorno, T. W. *Group Experiment and Other Writings: The Frankfurt School on Public Opinion in Postwar Germany*. Cambridge (Mass.), 2011. Toks nacionalsocialistinės praeities „užmiršimas“ ar „nežinojimas“ pokario vokiečių visuomenėje, iš esmės kontrastuoja su vėlesniais tyrimais ir apklausomis, kuriose nacistinės Vokietijos praeitis ir įvykdytų nusikaltimų (ne)žinojimas jos amžininkų atskleidžiamas daug atviriau, žr.: *What We Knew: Terror, Mass Murder, and Everyday Life in Nazi Germany. An Oral History*, eds. E. A. Johnson, K. H. Reuband. New York, 2005, p. XV-XVII.

SS Brigadefiurerio Franzo Walterio Stahleckerio 1941 metų spalio 15 dienos Einsatzgruppe A (vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos SD operatyvinė grupė) veiklos Lietuvoje ir Latvijoje ataskaita. Pastarasis dokumentas istoriografijoje tapo ypač svarbus dėl jame esančių dviprasmiškų teiginių apie masinių žydų žudynių Lietuvoje pradžią:

„Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsisvalymo tendencijas ir nukreipti jas teisinga vaga, kad valymo operacijos pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išlaisvinti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti taip, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.

Lietuvoje tai pavyko pirmiausia Kaune, panaudojus partizanus. Netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsyk gana nelengva. Čia, visų pirma, pasitelkėme aukščiau minėtą partizanų vadą Klimaitį, kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune nedidelis priešakinis būrys. Klimaičiui pavyko taip parengti ir pradėti pogromą, kad aikštėn neiškilo nei mūsų duoti nurodymai, nei mūsų iniciatyva. Pirmojo pogromo metu, naktį iš liepos 25-osios į 26-ąją, lietuviai partizanai likvidavo daugiau kaip 1 500 žydų, padegė arba kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų. Sekančiomis naktimis tuo pačiu būdu buvo padaryti nekenksmingais 2 300 žydų. Kauno pavyzdžiu panašios akcijos, tik mažesnio masto, vyko ir kituose Lietuvos rajonuose, jos palietė ir likusius tose vietose komunistus.”¹⁴⁶

¹⁴⁶ Eidintas, A. *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius, 2002, p. 439.

Pateikti dokumento teiginiai ilgainiui istoriografijoje suformavo dvi interpretacines mokyklas, viena kurių teigė, kad masinės žydų žudynės Lietuvoje buvo uolaus vokiečių planavimo ir aktyvaus lietuvių kolaboravimo padarinys, kita – vokiečių saugumo tiksluose sukurstyti vietinių gyventojų pogromus, įžvelgė vokiečių klastą ir siekį kaltę už planuotas masines žudynes permesti vietiniams gyventojams.

Antrasis teisinis procesas, tiesiogiai susijęs su holokausto Lietuvoje istorija – 1958 metais Vakarų Vokietijos Ulmo mieste vykęs dešimtis Tilžės operatyvinio būrio narių (jų tarpe ir buvusio Lietuvos saugumo policijos Kretingos rajono viršininko Prano Lukio-Jakio) teismas, kuriame kaltinamieji buvo kaltinami masinėmis žydų žudynėmis Lietuvos pasienio ruože, pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis. Ulmo teismas buvo pirmas teisinis procesas Vakaruose, kuriame buvo svarstomi nusikaltimai išimtinai susiję su Lietuva, o kartu ir pirmas tokio pobūdžio teismas, kurį vykdė ne sąjungininkai, bet Vakarų Vokietijos teisinė sistema. Visi kaltinamieji buvo pripažinti kalti ir jiems buvo paskirtos laisvės atėmimo bausmės nuo 3 iki 15 metų, tačiau šis teismas ir jį sekę procesai turėjo ir tiesioginės įtakos tolesniems holokausto Lietuvoje istoriniams tyrimams Vakaruose.

Pirma, kitaip nei Niurnbergo tribunole, kuriame įkalčių pagrindą sudarė nacistinės Vokietijos ir Antrojo pasaulinio karo metų dokumentai, ruošiantis Ulmo teismui Vakarų Vokietijos prokurorai rėmėsi kompleksiniu nusikaltimo nustatymo, įkalčių surinkimo ir kaltės įrodymo metodu. Tokia prieiga Vakarų Vokietijos prokurorus ir teisėjus vertė vadovautis, ne tik autentiškais karo meto dokumentais, bet ir įvairiais nusikaltėlių, liudininkų, išgyvenusių aukų parodymais, istorikų atliktais tyrimais ar jų ekspertine veikla (vienas iš Ulmo teismo ekspertų buvo istorikas Helmutas Krausnickas)¹⁴⁷. Tokia įrodymų ir įkalčių rinkimo logika, plėtė žinias ir suvokimą apie karo metais vykdytas masines žydų žudynes, o kartu į istorikų vykdomus tyrimus įvedė naujų šaltinių.

¹⁴⁷ Tobin, P. *Crossroads at Ulm: Postwar West Germany and the 1958 Ulm Einsatzkommando Trial*, PhD dissertation. Chapel Hill: University of North Carolina, 2013, p. 29, [prieiga internetu]: <https://cdr.lib.unc.edu/indexablecontent/uuid:e33d6dc1-064b-4a54-82e5-1c9eebbc8d78>, [2017-07-27].

Antra, Ulmo teismas suformavo teisinę praktiką, kuria vadovaujantis buvo ruošiamasi ir organizuojant kitus nacių nusikaltėlių teismus Vakarų Vokietijoje, pavyzdžiui 1963-1965 metais Frankfurte vykusį „Aušvico procesą“. Būtent ši praktika lėmė, kad 1958 metais Vakarų Vokietijos Teisingumo ministerija įkūrė Centrinį nacionalsocializmo nusikaltimų tyrimo centrą Liudwigsburge. Šio centro funkcijos apėmė įvairių nacistinės Vokietijos valdžios struktūrų įvykdytų nusikaltimų tyrimą ir įkalčių pateikimą Vakarų Vokietijos teisingumo institucijoms, todėl ilgainiui jis tapo vienu svarbiausiu šaltinių, susijusių su masinėmis žydų žudynėmis, saugotoju.

Centro sukaupti archyviniai šaltiniai, įvykių liudininkų parodymai tapo ir vienu svarbiausiu pagrindu, greta Niurnbergo proceso dokumentų, kuriuo remdamiesi istorikai bandė rekonstruoti holokaustą Lietuvoje. Būtent šiam centrai 1963 metais sovietai perdavė ir 1944 m. rastą vieną iš Karlo Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitos kopijų, kuri buvo pirmą kartą viešai publikuota 1971 m. ir ilgainiui tapo vienu svarbiausiu šaltiniu apie holokaustą Lietuvoje¹⁴⁸. Pastarasis dokumentas istoriografijoje tapo svarbus, dėl detalaus operatyvinio būrio 3 iki gruodžio 1 d. įvairiose Lietuvos vietovėse įvykdytų masinių žudynių ir aukų skaičiaus aprašymo. Dėl šios priežasties dokumente pateikti duomenys leidžia tiksliai atkurti beveik visos Lietuvos žydų bendruomenės sunaikinimo procesą per pirmąją vokiečių okupacijos pusmetį. Anot paties, K. Jägerio: „Tikslas – išvalyti Lietuvą nuo žydų – galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinkinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamano, kuris visiškai suprato manusius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis“¹⁴⁹.

Šie K. Jägerio ataskaitoje pateikti teiginiai apie vokiečių okupacinės valdžios ir lietuvių vietinės administracijos, sukilėlių, o vėliau policijos batalionų bendradarbiavimą masinėse žydų žudynėse nėra vienintelis

¹⁴⁸ Wette, W. *Karl Jäger: Mörder der litauischen Juden*. Frankfurt am Main, 2011, s. 28.

¹⁴⁹ K. Jägerio ataskaita apie operatyvinio būrio 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. okupuotos Lietuvos teritorijoje įvykdytas egzekucijas, in: *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001, p. 292.

dokumentas, kuris Šaltojo karo metais bylojo apie holokausto Lietuvoje eigą. Greta šio dokumento, Vakarų Vokietijos prokurorams renkant medžiagą apie vokiečių saugumo policijos vaidmenį organizuojant pogromus Kaune, buvo surinkta nemažai liudijimų ir apie 1941 m. birželio 27 d. vykusias žudynes „Lietūkio“ garaže. Nors byla ir nepasiekė teismo pritrūkus įrodymų, tačiau jų surinktų liudijimų pagrindu, Vakarų istoriografijoje paplito supaprastintas šių įvykių vaizdinys. Vienas iš dažniausiai Vakarų istoriografijoje atkartotų liudijimų apie žudynes „Lietūkio“ garaže buvo vokiečių 16-osios armijos štabo fotografo Wilhelmo Günsiliaus parodymai:

„Aš mačiau tokį vaizdą: kairiajame kiemo krašte buvo grupė 30-50 metų amžiaus vyrų. Jų buvo apie 40-50. Jie visi kartu buvo saugomi civilių. Civiliai buvo ginkluoti ginklais ir ryšėjo raiščius, kaip ir yra matoma, mano darytose fotografijose. Jaunas vyras – jis turėtų būti lietuvis - ...pasiraitojęs rankoves buvo ginkluotas geležine dalba. [...]

Kai visa grupė buvo mirtinai sumušta, jaunas vyras padėjo lazdą į šalį, atsinešė akordeoną ir atsistojęs ant lavonų krūvos ėmė groti Lietuvos himną. [...] Civilių, kurie ten buvo (moterų ir vaikų), elgesys buvo neįtikėtinas. Kritus kiekvienam užmuštam vyrui, jie imdavo ploti, o kai buvo pradėtas groti himnas ėmė giedoti ir ploti“¹⁵⁰.

Jei Stahleckerio ataskaitos atveju susiduriama su šaltinio interpretacijos problema, tai pateikto liudijimo iliustracija kelia parodymų patikimumo klausimą, kuris kyla Lietuvos ir užsienio istorikams nustačius tikruosius „Lietūkio“ garažo žudynių iniciatorius ir vokiečių saugumo policijos veikimą užkulisiuose¹⁵¹. Anot Christopo Dieckmanno, tokie vokiečių liudijimai tik

¹⁵⁰ Report of Photographer, in: *“The Good Old Days”: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, eds. E. Klee, W. Dressen, V. Riess. New York, 1991, p. 31

¹⁵¹ Plg. *XX amžiaus slaptieji archyvai: dvylika istorijos detektyvų*, sud. A. Anušauskas, G. Sviderskytė. Vilnius, 2008, p. 61-113; Szarota, T. *On the Threshold of the Holocaust. Anti-Jewish Riots and Pogroms*

parodo pastarųjų siekį save nušviesti palankesnėje šviesoje, tuo tarpu lietuvius parodyti, kaip brutalius ir pagrindinius pirmųjų žydų žudynių organizatorius ir vykdytojus¹⁵².

Parodymų patikimumo klausimas išliko aktualus visų nacionalsocialistų įvykdytų nusikaltimų teisiniuose procesuose, kuriuose liudijimai dažnai būdavo duodami besivadovaujant gynybinės strategijos, taip kaltę už nusikalstamus veiksmus perkeliant aukštesniesiems pareigūnams ar vietos gyventojams. Hannah'os Arendt teigimu, visuose teisiniuose procesuose, pradedant sąjungininkų vykdytu kariniu tribunolu Niurnberge, pačios Vakarų Vokietijos inicijuotais teismais ir baigiant Eichmanno procesu Jeruzalėje, kaltinamieji rėmėsi trimis gynybos strategijomis: 1) kaltinimu, kad holokaustą išgyvenusios aukos meluoja ir kerštauja; 2) teiginiu, kad jie privalėjo paklusti savo viršininkų įsakymams ir juos vykdyti; 3) argumentacija, kad jie yra tik „atpirkimo ožiai“, siekiant užmaskuoti aukštesnių pareigūnų kaltę už padarytus nusikaltimus¹⁵³.

Nepaisant įvardintų dalies nacistinės Vokietijos laikotarpio dokumentų neapibrėžtumo, ar atskirų liudijimų nepatikimumo, šie dokumentai iki pat Šaltojo karo pabaigos istorikams buvo vieninteliu šaltinių pagrindu, kuriuo remiantis buvo rekonstruojama nacistinės Vokietijos politika ir nacionalsocialistų įvykdyti nusikaltimai. Tokią istorikų prieigą prie nacionalsocializmo istorijos ir įvykdytų nusikaltimų diktavo dvi priežastys, kurios neleido vokiškuose šaltiniuose užfiksuotų teiginių sugretinti su kitais dokumentais ar įvykių liudininkų pasakojimais.

Objektyvioji priežastis lėmė, kad šaltiniai likę už Geležinės uždangos istorikams buvo nepasiekiami, todėl daugelis aspektų, liečiančių holokaustą Lietuvoje ir kitose Rytų Europos valstybėse liko ilgam už tyrėjų akiračio, arba buvo pateikiami tik kruopščiai atrinkti ir ideologiškai tinkami, pačių sovietų paskelbti dokumentai. Vienintelis pagrindas, kuriuo istorikai galėjo remtis kalbėdami apie vokiečių okupaciją Lietuvoje, buvo tie patys išlikę ir į

in *Occupied Europe: Warsaw – Paris – The Hague – Amsterdam –Antwerp – Kaunas*. Frankfurt am Main, 2015, p. 159-216.

¹⁵² Dieckmann, Ch. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*. Göttingen, 2011, s. 322-323.

¹⁵³ Arendt, H. *Responsibility and Judgment*. New York, 2003, p. 240-241.

sąjungininkų rankas patekę vokiečių karinės ir civilinės valdžios, saugumo organų surašyti dokumentai, ar įvairūs liudijimai. Tuo tarpu subjektyvioji priežastis žymėjo pačių istorikų priešiškas nuostatas holokausto aukų liudijimų atžvilgiu. Pastaroji priežastis lėmė, kad didžioji dalis pokario Vakarų istorikų, vadovaudamiesi jau minėtomis Niurnbergo tribunolo nuostatomis, holokaustą išgyvenusių aukų liudijimus ir pasakojimus laikė nepatikimais, subjektyviais, negalinčiais atskleisti viso masinių žudynių masto ir nusikaltėlių veikimo schemų, todėl neturinčiais didesnio pagrindo tapti rimtu istorikų tyrimo objektu.

2. 2. Šaltojo karo laikotarpio istoriografija apie holokaustą Lietuvoje

Pirmieji istorijos tyrimai ir šaltinių publikacijos apie masines Europos žydų žudynes, pasirodę pirmaisiais pokario metais buvo dažnai inicijuoti istorikų, kurie buvo patys išgyvenę holokaustą. Šiuose tyrimuose didžiausias dėmesys buvo skiriamas vokiečiams, todėl holokaustas Lietuvoje buvo pristatomas, kaip vokiečių organizuotas ir inspiruotas nusikaltimas¹⁵⁴. Nepaisant to, šios pirmosios studijos nesusilaukė didelio dėmesio iš kitų istorikų, kurie laikėsi Niurnbergo teisme suformuotos nuostatos, kad holokaustą išgyvenusių aukų, taip pat ir istorikų, požiūris yra subjektyvus, neistorinis, todėl neturintis mokslinio pagrindo ir ignoruotinas¹⁵⁵. Ši takoskyra tarp mokslinio objektyvizmo ir autentiškos patirties buvo ypač juntama Vakarų Vokietijoje tarp istorikų, išgyvenusių holokaustą ir jį bandžiusių tyrinėti bei tų, kurių biografijos vienaip ar kitaip buvo artimiausios surištos su nacionalsocializmu ir jo praeitimi.

Vienas būdingiausių tokios priešpriešos pavyzdžių buvo Naujosios istorijos instituto istorikų Martino Broszato (priklausiusio Hitlerjugendui, o 1944 m. įstojusio ir į nacių partiją), Helmuto Krausnicko (1932 m. įstojusio į

¹⁵⁴ Poliakov, L. *Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe*. New York, 1979, p. 121 (pirmasis knygos leidimas išleistas Paryžiuje, 1951 m.); Zeiger, H. A. *The Case against Adolf Eichmann*. New York, 1960, p. 64-69; Friedman, Ph. *Their brothers' Keepers*. New York, 1978, p. 136.

¹⁵⁵ Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen, 2003, s. 218.

nacių partiją) ir Josepho Wulfo (savarankiško tyrėjo, buvusio Aušvico kalinio) konfliktas septintajame dešimtmetyje. J. Wulfas vienoje iš savo rengtų dokumentinių publikacijų, apkaltino Bonos vyriausybės Sveikatos apsaugos ministrą Wilhelma Hageną, karo metais dirbus Varšuvos geto sveikatos priežiūros vadovu ir taip prisidėjus prie tūkstančių žydų mirties. Minėti Naujosios istorijos instituto istorikai apkaltino J. Wulfą subjektyvumu, nemoksliškumu ir niekiniais argumentais, o W. Hagenas pradėjo teisinį procesą, reikalaudamas paneigti paskelbtus faktus ir pašalinti jo pavardę iš publikacijos. Visas ginčas peraugo į ilgus debatus ir susirašinėjimą, kurie baigėsi 1974 metais J. Wulfo įvykdyta savižudybe¹⁵⁶. Paliktame savo atsisveikinimo laiške sūnui, J. Wulfas apibendrina savo kovą su nacionalsocializmo praeitimi Vakarų Vokietijoje ir nusivylimą savo tikslų rezultatais: „Aš publikavau 18 knygų, tačiau jos taip ir nepasiekė savo tikslo. Bona yra demokratiška, todėl vokiečiams gali mirtinai viską dokumentuoti, tačiau masinių žudynių kaltininkai vaikšto aplinkui laisvi, turi savo namus ir augina gėles“¹⁵⁷.

Minėta takoskyra tarp holokaustą išgyvenusių žydų atminties ir mokslinio objektyvizmo iš esmės išliko visą Šaltojo karo periodą. Viena paskutiniųjų tokio pobūdžio diskusijų, kilo tarp to paties Martino Broszato ir Saulo Friedländerio, devintajame dešimtmetyje Vakarų Vokietijoje išiplieskus „istorikų ginčui“. Dviejų istorikų susirašinėjime, M. Broszatas pažymi, kad nacionalsocializmo ir holokausto istorija neturėtų būti centristinė, susieta tik su Vokietija, nes šis periodas yra glaudžiai susietas su kitomis tautomis, todėl joje turėtų turėti svarų žodį ir šio totalitarinio režimo aukos. Vis dėlto, kalbėdamas būtent apie holokausto aukų vietą, M. Broszatas supriešina jaunųjų vokiečių istorikų atliekamų tyrimų objektyvumą ir moksliškumą su aukų „mitine atmintimi“, kuri anot istoriko, tarnauja tik kaip besvoris istorinių įvykių liudijimas¹⁵⁸. Atsakydamas į šias pastabas Saulas Friedländeris iškelia pamatinį klausimą visai Šaltojo karo istoriografijai, kuri holokausto aukų liudijimus laikė

¹⁵⁶ Ten pat, s. 594-615.

¹⁵⁷ Ten pat, s. 448.

¹⁵⁸ Broszat, M.; Friedländer, S. A Controversy about the Historicization of National Socialism, in: *New German Critique*, no. 44 (Spring-Summer, 1988), p. 90-91.

subjektyviais, todėl negalinčiais tapti vertingais šaltiniais „objektyvaus“ istoriko tyrime: kodėl vokiečių istorikai, kurių dauguma savo jaunystėje priklausė Hitlerjugendui ir vienaip ar kitaip buvo susaistyti su režimu ar jo pasekmėmis, gali būti laikomi objektyvesniais nacionalsocializmo praeities atžvilgiu nei jo aukos?¹⁵⁹

Šis angažuotas pokario istorikų (subjektyvus) nusiteikimas prieš holokaustą išgyvenusių aukų liudijimus ir negalėjimas (objektyvus) priėti prie šaltinių esančių už Geležinės uždangos vedė prie masinių Europos žydų žudynių suvokimo ir tyrimo vertikaliu principu. Tokia prieiga besivadovaudami istorikai daugiausia dėmesio skyrė Hitlerio ir kitų nacionalsocialistų partijoje aukštas pareigas užėmusių pareigūnų, biurokratijos, kariuomenės ir saugumo struktūrų vaidmeniui apibrėžti ir masinių žudynių Europoje organizavimo schemoms nustatyti. Būtina pabrėžti, kad toks vertikalus holokausto suvokimo principas mažai dėmesio skyrė vietinių kolaborantų vaidmeniui nustatyti, tačiau Šaltojo karo metais visapusiškas kalbėjimas apie vietinių kolaborantų vaidmenį vokiečių okupuotoje Rytų Europoje nebuvo galimas, dėl minėtų priežasčių, t. y. šaltinių stokos.

Vienas iš tokių tyrimų, ilgainiui tapęs ir vienu svarbiausiu visoje holokausto istoriografijoje buvo Raulio Hilbergo trijų tomų studija „*The Destruction of the European Jews*“, pasirodžiusi 1961 metais. Knygoje pirmą kartą buvo susisteminta informacija apie masines žydų žudynes Europoje, jų eigą, mastą ir nacių biurokratinio aparato vaidmenį šiame procese, kuriame atskiras individas atlikdamas savo tiesiogines funkcijas, galėjo ir nesuvokti, kad jo veiksmai liečia kitų žmonių gyvybes. Autorius savo darbe taip pat išskyrė šešis žydų naikinimo Europoje etapus (ekspropriacija, koncentracija, mobilios žudymo operacijos, deportacijos, operacijos žudymo centruose), o kartu į istoriografiją įvedė tris pagrindines sąvokas, apibūdinančias tris žmonių veikimo būdus Holokausto akivaizdoje: nusikaltėliai, aukos, stebėtojai.

¹⁵⁹ Ten pat, p. 95-96.

Būtina pabrėžti, kad nors R. Hilbergo studija ilgainiui tapo vienu svarbiausiu tyrimu apie holokaustą, tačiau jo pasirodymą ir leidybą stabdė panašios priežastys, kaip ir minėtų istorikų, dirbusių pokario Europoje. Autorius parengęs šią knygą savo 1955 metais Columbijos universitete apgintos disertacijos pagrindu, ilgą laiką nesurado leidėjo, kuris publikuotų šią studiją. Vienas iš leidėjų, kuris atmetė knygos leidimo pasiūlymą, buvo Izraelyje veikiantis Yad Vashemas. 1958 metais šios institucijos vadovas Jozefhas Melkmanas savo laiške autoriui, nurodė dvi priežastis, dėl kurių ši knyga negali būti išleista: 1) tyrimas paremtas tik vokiškais šaltiniais ir joje nesiremiama nacių okupuotų šalių dokumentais, kaip ir hebraiškais ar jidiš kalba prašytas šaltiniais; 2) studijoje daromos išvados apie ankstesnius laikotarpius ar žydų pasipriešinimą masinių žudynių akivaizdoje, gali sukelti kritišką reakciją tarp Holokaustą išgyvenusių aukų¹⁶⁰.

Kalbėdamas savo knygoje apie holokaustą Lietuvoje, R. Hilbergas prieina panašią išvadą, kaip ir anksčiau minėti autoriai: pirmieji pogromai ir masinės žydų žudynės prasidėjo tik kai vokiečių kariuomenė ir saugumo pajėgos pasiekė kraštą, todėl jie buvo vokiečių inspiruoti ir pakurstyti. Antra vertus, Lietuva buvo viena iš tų šalių, kurioje šios pastangos buvo įgyvendintos sėkmingiausiai. Tokiai įvykių eigai įtakos turėjo Lietuvoje vykęs antisovietinis Birželio sukilimas bei vėliau sukurti lietuvių policijos batalionai, o taip pat masiškas žydų tapatinimas su komunizmu¹⁶¹.

Anot R. Hilbergo, dauguma Rytų Europos gyventojų, tame tarpe ir lietuvių, į masines žydų žudynes žiūrėjo, kaip stebėtojai. Tokią poziciją lėmė vietinių gyventojų neapykanta žydams, baimė už pagalbą būti nubaustiems, karo fronto neapibrėžtumas, kuris suponavo baimę neidentifikuoti savęs nei su viena žmonių grupe, o taip pat neišreikšta aiški visuomenės elito pozicija masinių žudynių atžvilgiu. Tokiai pozicijai iliustruoti autorius pateikia pavyzdį, jog

¹⁶⁰ Engel, D. *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford, 2010, p. 134-136; Stauber, R. *The Holocaust in Israeli Public Debate in the 1950s*. London, 2007, p. 141.

¹⁶¹ Hilberg, R. *The Destruction of the European Jews*. New Haven, 2003, vol. I, p. 319-321.

Kauno vyskupas Vincentas Brizgys uždraudė dvasininkijai remti ar kitaip padėti žydams masinių žudynių akivaizdoje¹⁶².

Pastarasis kaltinimas Vincento Brizgio atžvilgiu gausiai paplito Vakarų ir sovietinėje historiografijoje, tačiau kartu tai yra gera vokiškų šaltinių nepatikimumo iliustracija. R. Hilbergas atmesdamas holokausto aukų liudijimus, kaip subjektyvius ir nepakankamus, savo teiginį grindžia 1941 m. rugpjūčio 16 d. Vyriausios reicho saugumo valdybos pranešimu, kuriame esančią informaciją iš esmės paneigia tie patys Kauno gete gyvenusios žydų rašyti dienoraščiai ir atsiminimai, nušviečiantys V. Brizgio figūrą daug palankesnėje šviesoje¹⁶³.

Raulio Hilbergo knyga ir joje esantys teiginiai turėjo nemažai įtakos ir Hannah'os Arendt, 1961-1962 m. vykusio Adolfo Eichmanno teismo Jeruzalėje, vertinimui. Nors jos 1963 metais pasirodžiusioje knygoje apie A. Eichmanną nėra skiriama atskiro dėmesio holokausto Lietuvoje problematikai, tačiau H. Arendt įžvalgos yra svarbios trimis aspektais. Pirma, Eichmanno teismas pirmą kartą Vakarų visuomenės akyse iškėlė holokaustą, kaip atskirą, unikalų nusikaltimą, kuriam iki tol nebuvo skiriamas pakankamas dėmesys, tiek teisiniu, moraliniu, tiek ir istoriniu aspektu. Kitaip nei Niurnbergo teismo procesas, šis teismas pagrindinį dėmesį skyrė vien žydų žudynių Europoje planavimui, organizavimui ir vykdymui Antrojo pasaulinio karo metais. Būtent šio teismo metu, vieši ir atviri aukų liudijimai apie patirtus išgyvenimus ir patirtis tapo Vakarų, o kartu ir Izraelio, visuomenės dėmesio objektu. Antra, knygoje nutapytas Eichmanno charakterio portretas iš esmės kontrastavo su tuo metu

¹⁶² Ten pat, p. 316.

¹⁶³ Plg. *The Clandestine History of the Kovno Jewish Ghetto Police by anonymous members of the Kovno Jewish Ghetto Police*, ed. S. Schalkowsky. Bloomington, 2014, p. 16; Tory, A. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius, 2000, p. 313-318. Pats V. Brizgys neigė jam mestus kaltinimus ir teigė, kad tokio draudimo Lietuvoje nėra išreiškęs nei vienas vyskupas, žr.: Brizgys, V. *Katalikų bažnyčia Lietuvoje: pirmoje rusų okupacijoje 1940-1941 m., vokiečių okupacijoje 1941-1944 m. (trumpa apžvalga)*. Chicago, 1977, p. 186-187. Naujausi Lietuvos istorikų tyrimai taip pat nepatvirtina, kad vyskupas buvo išsakęs tokią poziciją, žr.: Sužiedėlis, S. Lietuvos katalikų Bažnyčia ir Holokaustas kaip istorinių tyrimų objektas, in: *Lietuvių kalatlikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 129; Laukaitytė, R. *Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941-1944)*. Vilnius, 2010, p. 108-109. Aptariamojo dokumento tekstą žr.: Krausnick, H.; Wilhelm, H. H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart, 1981, s. 435.

Vakarų visuomenės vaizduotėje sukurtu nacių vadovybės ir biurokratinio aparato vaizdiniu, kuris buvo itin demonizuotas. H. Arendt nutapytas Adolfo Eichmanno portretas iš esmės neigė šį įsivaizdavimą, jį parodant, kaip niekuo neišsiskiriantį (net juokingą ir banalų) asmenį, klusniai vykdžiusį vadovybės nurodymus, todėl nesusimąsčiusį apie savo veiksmų pasekmes. Trečia, teismo procesas Jeruzalėje ir jo pagrindu parašyta knyga, iškėlė kontraversiškai vertinamą žydų elgsenos klausimą holokausto akivaizdoje. Būtent judenratų – nacių suformuotų getų žydų tarybų – veiklą masinių žudynių akivaizdoje Hannah Arendt įvardino, kaip vieną tamsiausių puslapių šioje istorijoje, o toks išsakytas vertinimas daugelį draugų ir bendradarbių paskatino viešai išsižadėti savo draugystės ir ją pasmerkti¹⁶⁴.

Kitas svarbus tyrimas, pasirodęs Šaltojo karo laikotarpiu ir tiesiogiai lietus holokausto Lietuvoje problematiką, buvo jau minėto Helmuto Krausnicko, kartu su Hansu-Heinrichu Wilhelmu parengta studija apie Einsatzgrupių veiklą 1938-1942 metais. H. Krausnickas, būdamas intencionalistu pažymi, kad masinės žydų žudynės buvo vienas iš pasirengimo karui su Sovietų Sąjunga planavimo uždavinių, kuriuos realizavo Einsatzgrupės, kartu su Vermachto pritarimu. Šią savo tezę autorius grindžia Reicho saugumo vyriausiosios valdybos (toliau – RSHA) vadovo Reinhardo Heydricho 1941 m. birželio 17 ir 29 dienomis duotais nurodymais Einsatzgrupių vadams, kuriuose įsakoma žudyti vietos komunistus ir žydus, o taip pat skatinti bei organizuoti vietos gyventojų vykdomus pogromus ir „spontaniškas apsivalymo akcijas“¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Arendt, H. *Eichmannas Jeruzalėje: Ataskaita apie blogio banalumą*. Vilnius, 2015, p. 187. H. Arendt knygoje išdėstytas Eichmanno teismo vertinimas ir aptarti joje esantys teiginiai, susilaukė nemažai kritikos ir kaltinimų dėl nejautrumo žydų katastrofos Antrojo pasaulinio karo metais atžvilgiu, iš daugelio intelektualų, žr.: Arendt, H. *The Jewish Writings*. New York, 2007, p. 465-511. Vertinant Judenratų bendradarbiavimo ir vietinių gyventojų ne žydų kolaboravimo motyvus, verta daryti kelias išlygas. Pirma, ne žydų kolaboravimas su naciais buvo paremtas savanoriškumo principu, kuris negaliojo getuose veikiančioms žydų taryboms. Antra, ne žydų kolaboravimas su naciais jiems atnešdavo materialinės naudos ir privilegijų, tuo tarpu žydų tarybos getuose veikė baimės ir neužtikrintumo nuotaikomis, kurias sustiprindavo vykdomos reguliarios ir pasikartojančios atrankos ir „akcijos“, kiekvieną kartą nusinešdavusios daugelį gyvybių. Trečia, kitaip nei vietinių kolaborantų atveju, naciai getų tarybų vadovams ir policijai suteikdavo didelę ekonominę, policinę ir administracinę valdžią, kuri kai kurių getų žydų tarybų vadovus ir narius paskatindavo aktyviau bendradarbiauti su naciais, žr.: Trunk, I. *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. Lincoln, 1996, p. 572-574.

¹⁶⁵ Krausnick H.; Wilhelm, H. H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart, 1981, s. 166-167.

Remdamasis šiais nurodymais ir kalbėdamas apie pogromus Kaune pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis, Helmutas Krausnickas prieina išvados, kad žudynės Vilijampolėje ir „Lietūkio“ garaže buvo ne „spontaniškas“ vietos gyventojų ir sukilėlių susidorojimas su žydais ir komunistais, bet įvykiai tikslingai pakurstyti Einsatzgrupių įžengimo į miestą, kuriems tyliai pritarė ir vokiečių karinė vadovybė¹⁶⁶.

Aptartų tyrimų pasirodymą ir diskusijas viešojoje erdvėje lydėjo 6-8 dešimtmetyje prasidėjusios formuotis intencionalistų ir funkcionalistų mokyklos, bandžiusios konceptualizuoti masinių Europos žydų istoriją. Intencionalistų mokyklai, kaip ir minėta anksčiau, didelę įtaką padarė Tarptautinio karo nusikaltimų tribunolo Niurnberge suformuota pozicija nacių įvykdytų nusikaltimų Antrojo pasaulinio karo metais atžvilgiu. Tokią laikyseną dar labiau stiprino pokario metais vokiečių aktyviai praktikuota ekskulpacija, kuri vedė prie visų nacionalsocializmo įvykdytų nusikaltimų kaltės suvedimo į Hitlerio asmenį¹⁶⁷. Šios mokyklos atstovų tyrimuose yra svarbus antisemitizmo dėmuo, o holokaustas vaizduojamas, kaip kruopščiai Hitlerio ir kitų aukštų nacionalsocialistų partijos, saugumo struktūrų suplanuotas nusikaltimas, siekiant sunaikinti visą Europos žydų bendruomenę. Kaip ir Niurnbergo teisme, tokios pozicijos autoriai savo argumentaciją grindžia Hitlerio knygoje „*Mein Kampf*“ išsakytais teiginiais, viešomis nacių kalbomis ir pareiškimais. Anot jų, holokaustas buvo galutinis taškas žydų prekių ir parduotuvių boikoto, 1935 m. Niurnbergo rasinių įstatymų, 1938 m. „Krištolinės nakties“ pogromo sekoje. Dėl šių priežasčių, anot vienos iš intencionalistų mokyklos atstovių – Lucy S. Dawidowicz, tyrinėjant nacionalsocializmo įvykdytus nusikaltimus ir holokaustą konkrečiai, istorikas privalo vadovautis trimis principais: (1) atskleisti kas ir kaip sunaikino Europos žydus; (2) paaiškinti, kodėl žydai buvo

¹⁶⁶ Ten pat, s. 209.

¹⁶⁷ Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen, 2003, s. 505-509.

sunaikinti, pasitelkiant antisemitizmo istoriją; (3) atskleisti žydų gyvenimą ir padėtį iki A. Hitlerio atėjimo į valdžią¹⁶⁸.

Tuo tarpu funkcionalistai (arba struktūralistai) teigia, kad masinių žydų žudynių Europoje sprendimas ir planas buvo parengtas 1941 m. vasarą. Šios pozicijos besilaikantys autoriai akcentuoja, kad visi sprendimai nebuvo koncentruoti vien Hitlerio ar aukštų nacių partijos vadovų rankose, bet buvo nulemti ir prie jų prisidėjo kariuomenės, saugumo, vietinės okupacinės valdžios struktūros, nacistinės Vokietijos biurokratinis aparatas, vokiečių pramonės įmonės, o visų šių procesų eiga buvo nulemta užsitęsios karo su Sovietų Sąjunga. Pastarasis momentas yra ypač svarbus funkcionalistų argumentacijoje, kurioje sprendimas vykdyti masines Europos žydų žudynes siejamas ne tik su ideologiniais motyvais, bet pirmiausia su kariniais, ekonominiais, vokiečių kariuomenės tiekimo ir aprūpinimo aspektais, išryškėjusiais kare su pagrindiniu ideologiniu priešu – Sovietų Sąjunga¹⁶⁹.

Peržengiant aptariamojo laikotarpio chronologines ribas, galima teigti, kad abi interpretacinės mokyklos susilaukė nemažai pasekėjų, tačiau ilgainiui funkcionalistų vykdomų tyrimų argumentacija užėmė vyraujančias pozicijas holokausto istoriografijoje. Vienas paskutinių intencionalistinės mokyklos darbų, susilaukusių daug dėmesio, o kartu ir kritikos buvo Danielio J. Goldhageno knyga „*Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*“, parengta 1996 metais Harvardo universitete apgintos disertacijos pagrindu. Autorius nagrinėdamas 101 rezervo policijos bataliono veiklą, akcentuoja antisemitizmą, kaip pagrindinį motyvą, leidusį Vokietijoje į valdžią iškilti naciams ir buvusį pagrindine priežastimi kelyje į masines žydų žudynes Antrojo pasaulinio karo metais. Anot D. J. Goldhageno, holokausto priežasčių reikėtų ieškoti vokiečių visuomenėje nuo XIX a. egzistavusiame eliminaciniame antisemitizme („*eliminationist antisemitism*”), kuris savo kraštutinį pobūdį

¹⁶⁸ Dawidowicz, L. S. *The Holocaust and the historians*. Cambridge (Mass.), 1981, p. 25. Tokia autorės siūloma prieiga yra taikoma ir jos sintezėje apie Holokaustą, žr.: Dawidowicz, L. S. *The war against the Jews, 1933-1945*. New York, 1986.

¹⁶⁹ Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen, 2003, s. 511-515.

įgavo, kai į Hitlerio rankas pateko daugelis Europos žydų bendruomenių ir kuomet buvo pradėtos vykdyti masinės žudynės¹⁷⁰.

Tokie Danielio J. Goldhageno teiginiai susilaukė daug kritikos istorikų tarpe, dėl itin deterministinio požiūrio į Vokietijos ir antisemitizmo istoriją, atsisakymo lyginti antisemitizmo istoriją Vokietijoje ir kitose Europos šalyse, nepakankamo dėmesio į neplanuotai užsitęsusio karo su Sovietų Sąjunga sukeltoms neigiamoms pasekmėms ir iš to sekusius sprendimus, vietinių kolaborantų veiksmų masto ir veikimo neįvertinimo nacių okupuotose šalyse, per mažo šaltinių ir istoriografijos apie Vokietijos istoriją išmanymo, panaudojimo bei per didelio visos temos ir išvadų suabsoliutinimo¹⁷¹.

Kitas autorius, kurį galima būtų priskirti intencionalistų mokyklai yra Saulas Friedländeris. Savo knygoje „*Nazi Germany and the Jews. The Years of Persecution, 1933-1939*” bei „*The Years of Extermination, 1939-1945*”, autorius iškelia „atperkamojo” antisemitizmo („*redemptive anti-Semitism*”) sąvoką. Anot S. Friedländerio, tokio antisemitizmo pobūdis skiriasi nuo įprastojo tuo, kad kova nukreipta prieš žydų tautą tampa pagrindiniu pasaulėžiūros objektu ir siekiu, kurio tikslas gali pereiti nuo išvaymo iš šalies iki masinio ir visiško tautos išnaikinimo¹⁷². Be šios į istoriografiją įvestos naujos sąvokos, S. Friedländerio darbas yra svarbus ir metodologine prasme. Autorius, remdamasis kasdienybės istorijos tyrimuose naudojamais metodais ir šaltiniais (dienoraščiais, atsiminimais, laiškais, oficialiais valdžios ir pogrindyje cirkuliavusiais nutarimais, potvarkiais) holokaustą Europoje pateikia „iš apačios”, t. y. savo pasakojime nusikaltėlius, aukas ar stebėtojus iliustruoja konkrečių asmenų balsais, taip leisdamas pažvelgti į atskirų individų galvoseną ir elgsenos modelius konkrečioje vietoje, laike ir situacijoje.

¹⁷⁰ Goldhagen, D. J. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996, p. 375.

¹⁷¹ Žr.: Bauer, Y. *Rethinking the Holocaust*. New Haven, 2002, p. 96-110; Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen, 2003, s. 515-523; Herbert, U. *Academic and Public Discourses on the Holocaust: The Goldhagen Debate in Germany*, in: *German Politics and Society*, 1999, vol. 17, Issue 3, p. 35-54; Browning, Ch. R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London, 2001, p. 191-223.

¹⁷² Friedländer, S. *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933-1939*. New York, 1998, p. 87.

Kaip ir minėta, be šių aptartų pavyzdžių, holokausto istoriografijoje daugiausia dėmesio susilaukia funkcionalistų mokyklos atstovų vykdomi tyrimai ir pateikiama argumentacija, kuri yra daugiausia susieta su Vokietijos – Sovietų Sąjungos karo padariniais. Būtent istorikai, save siejantys su funkcionalistine mokykla, šiuo metu užima svaresnę poziciją istoriografijoje, o jų pateikiami argumentai brėžia naujas linijas vykdomuose holokausto istorijos tyrimuose. Pavyzdžiui: Christianas Gerlachas, pabrėžia, kad sprendimas vykdyti masines Europos žydų žudynes buvo priimtas 1941 m. pavasarį – 1942 m. vasarą ir jam įtakos turėjo sulėtėjęs vokiečių kariuomenės puolimas kare su Sovietų Sąjunga, kėlęs maisto tiekimo problemą, o kartu stiprėjantis Raudonosios armijos pasipriešinimas, atnešęs karinius nuostolius vokiečių pusei¹⁷³, tuo tarpu Christopheris R. Browningas, sieja masinių žydų žudynių sprendimo pradžią su 1941 metų rugsėjo mėnesiu, kuomet nacių vadovybė apimta pirmųjų pergalių Rytų fronte euforijos, radikalizavo savo planus ir ėmėsi masinių visų Europos žydų žudynių¹⁷⁴.

Apibendrinant galima teigti, kad 6-8 dešimtmetyje prasidėję debatai tarp intencionalistų ir funkcionalistų, iš esmės pakeitė holokausto suvokimo žemėlapi. Pirma, kitaip nei intencionalistai, nacionalsocializmo nusikaltimus personifikavę Hitlerio asmenyje, funkcionalistai savo darbais išplėtė holokausto nusikaltėlių ratą, taip išskeldami biurokratijos, vietinės vokiečių okupacinės valdžios atsakomybės klausimą masinių žydų žudynių akivaizdoje. Antra, funkcionalistų istoriografinės mokyklos atstovai, kitaip nei intencionalistai, ėmė kelti klausimą ne tik apie vokiečių vaidmenį holokauste, bet ir okupuotų valstybių gyventojų elgsenos ir kolaboravimo modelius. Pastarasis aspektas liečia ir holokausto Lietuvoje suvokimą, kuriame masinių žydų žudynių istorijoje atsiranda ne tik vokiečių planavimo ir organizavimo dėmuo, bet ir lietuviškasis, aktyvus dalyvavimo ir kolaboravimo vaidmuo¹⁷⁵.

¹⁷³ Gerlach, Ch. *The Extermination of the European Jews*. New York, 2016, p. 79-81.

¹⁷⁴ Browning, Ch. R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*. Lincoln, 2004, p. 427.

¹⁷⁵ Plg. Intencionalistas Danielis J. Goldhagenas holokausto Lietuvoje pradžią sieja su vokiečių įžengimu į sovietų okupuotą Lietuvos teritoriją, kurioje ėmė vykdyti sisteminės ir masinės žydų žudynes įvairiose vietovėse. Anot istoriko, atsakomybė už genocido veiksmus pirmiausia tenka vokiečiams, kurie jas

Intencionalistų ir funkcionalistų diskusijas keitė devintojo dešimtmečio pabaigoje Vakarų Vokietijoje išsiplieskęs minėtasis „istorikų ginčas“, tapęs visų Šaltojo karo metais vykdytų holokausto tyrimų baigiamuoju, apibendrinančiu akordu, žyminčiu vienos epochos pabaigą. Šio „ginčo“ pirminiu pretekstu tapo 1985 m. vykęs Antrojo pasaulinio karo 40-ies metų baigties minėjimas ir JAV prezidento Ronaldo Reagano vizitas Vakarų Vokietijoje, kurio metu buvo pagerbtas kare žuvusių Vermachto karių, tame tarpe ir SS, palaidotų Bitburgo kapinėse atminimas. Šis JAV prezidento žingsnis ir minėjime pasakytas teiginys, kad šiose kapinėse palaidoti kariai yra lygiai tokios pat aukos, kaip ir tos, kurias nacionalsocializmo režimas pražudė, skatino intelektualus iš naujo permąstyti nacizmo praeitį ir jo vietą vokiečių istorinėje sąmonėje¹⁷⁶. Esminiai klausimai, kurie tapo „istorikų ginčo“ objektais buvo susiję su nacizmo palyginamumu su komunizmu ir jo įvykdytais nusikaltimais, nacizmo, jo iškilimo priežasčių vieta Vokietijos istorijoje, holokausto palyginamumu su kitais genocidais. Šių diskusijų atskaitos tašku reikėtų laikyti 1986 m. Vakarų Vokietijos spaudoje pasirodžiusius Ernsto Nolte's ir Jürgeno Habermaso tekstus.

Ernstas Nolte savo tekste „Nenorinti praeiti praeitis“, publikuotame 1986 m. birželio 6 d. dienraštyje *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, pirmasis iškėlė teiginius, kurie dar nepasibaigus Šaltajam karui buvo priimti, kaip nacionalsocializmo ir jo įvykdytų nusikaltimų sureliatyvinimas ir revizionizmas, ypač kairiųjų intelektualų pusėje. Savo tekste, aptardamas nacionalsocializmo „suistorinimo“ problemą, Ernstas Nolte retrospektyviai bando apžvelgti XX a. totalitarinius režimus, pirmiausia Sovietų Sąjungą, ją iškeldamas, kaip pagrindinį motyvą nacių atėjimui į valdžią Vokietijoje ir jų vykdytose masinėse žudynėse, taip iškeldamas priežastingumo ryšį tarp dviejų totalitarinių režimų:

planavo ir organizavo bei daliai lietuvių, kurie savanoriškai prie jų prisidėjo ir dalyvavo, žr.: Goldhagen, D. J. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996, p. 191-193. Tuo tarpu, funkcionalistas Christianas Gerlachas pažymi, kad nors vokiečių vaidmuo inspiruojant masines žydų žudynes pirmosiomis karo dienomis buvo matomas ir svarbus veiksnys, tačiau daugelyje vietovių, vietinių lietuvių veikimas buvo savarankiškas, žr.: Gerlach, Ch. *The Extermination of the European Jews*. New York, 2016, p. 69.

¹⁷⁶ Maier, Ch. S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust and German National Identity*. Cambridge (Mass.), 1994, p. 10-11.

„Tik šiame fone taptų visiškai aišku, kad, nepaisant bet kokio palygintinumo, nacionalsocializmo vykdyto biologinio naikinimo akcijos kokybiškai skyrėsi nuo bolševikų vykdyto socialinio naikinimo. Tačiau kaip mažai žudynes, juoba masines žudynes galima būtų „pateisinti“ kitomis žudynėmis, taip esmingai klįstkeliu veda nuostata, kad reikia žvelgti tik į vienas žudynes, dargi masines žudynes, į kitas nekreipiant dėmesio, nors priežastinis ryšys (kausaler Nexus) tarp jų ir yra tikėtinas. [...] jei šios [masinės žudynės] [...] ir yra turėjusios kokią nors prasmę vėlesnėms kartoms, tai turi būti išsilaisvinimas iš kolektyvinės mąstymo tironijos”¹⁷⁷.

Tokią Ernsto Nolte's poziciją ir Aušvico palyginimą su Gulagu, Jürgenas Habermasas savo straipsnyje, publikuotame dienraštyje *Die Zeit* tų pačių metų liepos 11 d., pavadino revizionistine ir apologetine, todėl keliančią grėsmę vokiečių nacionalinei tapatybei. Jürgeno Habermaso teigimu, tokie E. Nolte's argumentai yra ideologiškai pavojingi: nacizmo nusikaltimai praranda savo išskirtinumą ir tampa tik atsaku į komunizmo grėsmę, o Aušvicas, kaip visų nacionalsocializmo nusikaltimų simbolis paverčiamas „technine inovacija“, kurios atsiradimas paaiškinamas sovietų kelta grėsme, kuri buvo vis dar juntama Šaltojo karo metais¹⁷⁸. Anot J. Habermaso, vienintelis vokiečių tapatybės konstravimo modelis – patriotizmas grįstas visišku atvirumu Vakarams ir jų puoselėjamos universaliosioms vertybėms, todėl Aušvico atmintis ir jos istorinės pamokos yra vienintelis kelias šios naujos tapatybės konstravimui¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Nolte, E. Nenorinti praeiti praeitis: kalba, kurią buvo galima parašyti, bet nebuvo galima pasakyti, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2016, nr. 6, p. 22.

¹⁷⁸ Habermas, J. Eine Art Schadensabwicklung: Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung, in: *„Historikerstreit“: Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München, 1987, s. 71.

¹⁷⁹ Ten pat, s. 75-76. Pažymėtina, kad tokia J. Habermaso pozicija susilaukė nemažai palaikymo iš kitų Vakarų Vokietijos istorikų ir intelektualų. Vienas jų buvo Danas Dineris teigęs, kad „[...] bet koks bandymas išvaduoti nacionalizmo praeitį, nori ar nenori, baigiasi masinių žudynių reliatyvizacija ir sumenkinimu. Tokia būtų nacionalizmo sugrįžimo Vokietijoje kaina ir būtent todėl, jo atkūrimas yra neįmanomas”, žr.: Diner, D. Zwischen Aporie und Apologie: Über Grenzen der Historisierbarkeit des

Galima teigti, kad šios Ernsto Nolte's ir Jürgeno Habermaso pozicijos ir skirtingas požiūris į Aušvicą, kaip nacionalsocializmo įvykdytų nusikaltimų žmoniškumui simbolį, akcentavo ir du skirtingus požiūrius į kaltės ir atsakomybės klausimą. Ernstas Nolte susiedamas Aušvico atsiradimą su sovietų išplėtotą Gulago sistema, akcentavo holokaustą, kaip savitą, tačiau vieną iš daugelio nusikaltimų žmonijai, įvykdytų totalitarinių režimų XX amžiuje, todėl kaltė ir atsakomybė turėtų būti susieta su konkrečiu režimu ir su juo veikusiais asmenimis, o nacizmo ir komunizmo aukos turėtų būti vertinamos lygiaverčiai. Tuo tarpu, Jūrgenas Habermasas akcentuodamas nacionalsocializmo nusikaltimus bendrai ir Aušvicą konkrečiai, pažymi kaltės ir atsakomybės klausimą, kaip universalų, visą visuomenę liečiančią problemą, tame tarpe ir ateities kartas, kurios tiesioginio ryšio su nacionalsocializmo režimu jau nebeturi, tačiau yra atsakingos už atminties išsaugojimą¹⁸⁰.

1986-1989 metais vykęs „istorikų ginčas“ simbolizavo Šaltojo karo baigtį, kuris apibendrina šio laikotarpio pagrindines problemas apie holokaustą ir visus iš jo atminties kylančius klausimus. Šiuo atveju, Ernsto Nolte's teiginiai Vakarų Vokietijos intelektualų priimti, kaip revizionistiniai ir apologetiniai, jau po kelerių metų tapo realybe, pasireiškusia griuvus Sovietų Sąjungai. Lietuvai, kaip ir kitoms Rytų Europos valstybėms atkūrus nepriklausomybę, komunizmo ir nacizmo įvykdytų nusikaltimų klausimas, o kartu ir aukų atminimas ir lygiavertiškumas, kuriuos savo tekste akcentavo E. Nolte, tapo aktualūs ir keliami šio regiono valstybių visuomenių, nes būtent čia abiejų totalitarinių režimų veikimas pasireiškė didžiausiu brutalumu. Dėl šių priežasčių Ernsto Nolte's teiginiai ataidėjo ne tik kai kurių istorikų darbuose, skirtuose nagrinėti geografinį „kruvinų žemių“ regioną ar nacizmo ir komunizmo palyginamumo klausimą¹⁸¹, bet ir ilgainiui įgavo politinę išraišką priėmus tris dokumentus:

Nationalsozialismus, in: Diner, D. (Hrsg.). *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main: Fischer, 1987, s. 65.

¹⁸⁰ Šis klausimas buvo ypač akcentuojamas kitame J. Habermaso tekste „istorikų ginčo“ metu, žr.: Habermas, J. Vom öffentlichen Gebrauch der Historie: Das offizielle Selbstverständnis der Bundesrepublik bricht auf, in: „*Historikerstreit*“: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München, 1987, s. 243-255.

¹⁸¹ Plg. Besançon, A. *A Century of Horrors: Communism, Nazism, and the Uniqueness of the Shoah*. Wilmington, 2007.

2006 m. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliuciją „Dėl totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų pasmerkimo poreikio“, 2008 m. birželio 3 d. pasirašius Prahos deklaraciją, kuri nacizmo ir komunizmo nusikaltimus įvardijo, kaip pagrindinę XX a. nelaimę; 2008 m. paskelbus Europos Parlamento pareiškimą „Dėl rugpjūčio 23 d. paskelbimo Europos stalinizmo ir nacizmo aukų atminimo diena“¹⁸².

Apibendrinant galima teigti, kad Šaltojo karo laikotarpio istoriografija, veikianti minėtų objektyvių ir subjektyvių priežasčių, mažai dėmesio skyrė holokausto Lietuvoje atvejui, o istorikai savo tyrimus kreipė į bendrų masinių Europos žydų žudynių organizavimo ir vykdymo schemų nustatymą, chronologiją ir eigą. Tokia prieiga, nukreipta išskirtinai į vokiečių kaltės klausimą, mažai ką sakė apie vietinių kolaborantų vaidmenį vokiečių okupuotoje Europoje ir masinių žudynių eigoje. Antra vertus, būtent šiuo laikotarpiu istorikai nubrėžė pagrindines holokausto tyrimų linijas ir metodologiją, kurią žlugus Sovietų Sąjungai buvo pradėta taikyti ir ką tik nepriklausomybę atkūrusių Rytų Europos valstybių, tame tarpe ir Lietuvos, atžvilgiu.

2. 3. Nuo „blogio banalumo“ iki „eilinių lietuvių“: Vakarų istoriografijos diskurso pokyčiai XX a. pab. – XXI a. pr.

Šaltojo karo pabaiga žymėjo holokausto, kaip globalios ir universalios atminimo formos įtvirtinimą, kuris pasireiškė keliais žingsniais. Pirma, 1996 metais Vokietijoje sausio 27-oji diena, kuomet 1945 m. Raudonoji armija išlaisvino Aušvicą, buvo paskelbta suvienytos Vokietijos atminimo diena. 2000

¹⁸² 2006 m. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija 1481 „Dėl totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų pasmerkimo poreikio“, [prieiga internetu], in: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=17403&lang=EN&search=MTQ4MXx0eXBIX3N0cl9lbjpsZXNvbHV0aW9u>, [2017-09-11]; 2008 m. birželio 3 d. Prahos deklaracija, [prieiga internetu], in: <http://www.praguedeclaration.eu>, [2017-09-11]; 2008 m. rugpjūčio 23 d. Europos Parlamento pareiškimas „Dėl rugpjūčio 23 d. paskelbimo Europos stalinizmo ir nacizmo aukų atminimo diena“, [prieiga internetu], in: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//LT>, [2017-09-11].

metais Stokholme buvo įkurta tarptautinė holokausto atminimo ir tyrimo organizacija „*Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research*“, kurios uždaviniai yra paversti holokausto istoriją ilgalaikiu atminimu, o taip pat skleisti šį atminimą globaliai, sukuriant institucinę ir finansavimo struktūrą. 2005 m. sausio 27 d. Europos parlamente pirmą kartą holokausto aukų atminimas pagerbtas tylos minute ir rezoliucija, kuri šią dieną Europos Sąjungoje paskelbė Holokausto atminimo diena¹⁸³.

Visi šie įvykiai turėjo įtakos ir holokausto istoriografijai bei joje įvykusiems pokyčiams. Pirma, iš vertikalios tyrimų prieigos, akcentavusios Hitlerio ir nacionalsocialistų partijos vadovybės, kariuomenės ir saugumo struktūrų vaidmenį masinėse žydų žudynėse, buvo pereita prie horizontaliosios, kuri savo dėmesį pradėjo fokusuoti į vokiečių okupuotų valstybių vietos gyventojų elgsenos modelius ir kolaboravimą. Šį pokytį lėmė prieiga prie naujų šaltinių, kurie buvo nepasiekiami Šaltojo karo metais, todėl dėmesys nuo Vokietijos buvo perkeltas į Rytų Europą, tame tarpe ir Lietuvą. Antra, minėtos priežastys lėmė, kad nuo aukštų nacionalsocialistų partijos atstovų „blogio banalumo“ ir įsakymų vykdymo, kuris buvo pabrėžiamas visuose Šaltojo karo metais vykusiuose nacionalsocialistų teisiniuose procesuose, kaip viena iš gynybinių strategijų, pereita prie antropologinio, biografinio ir socialinio masinių žudynių „eilinių“ organizatorių ir vykdytojų psichologinių portretų tyrimo ir pristatymo¹⁸⁴.

Toks dėmesys tik ką nepriklausomybę atkūrusių valstybių Rytų Europoje atžvilgiu, dažnai sulaukdavo priešiškos reakcijos šių valstybių visuomenių tarpe. Būdinga tokios reakcijos iliustracija galėtų būti Jano T. Grosso atliktas tyrimas

¹⁸³ Assmann, A. Suskaldyta Europos atmintis ir dialogo atminimo koncepcija, in: *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*, sud. A. Nikžentaitis, M. Kopczyński. Vilnius, 2015, p. 14-15.

¹⁸⁴ Plg. Browning, Ch. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London, 2001; Wette, W. *Karl Jäger: Mörder der litauischen Juden*. Frankfurt am Main, 2011; MacQueen, M. Lithuanian Collaboration in the “Final Solution”: Motivations and Case Studies, in: *Lithuania and the Jews: The Holocaust Chapter. Symposium Presentations*. Washington, D. C.: United States Holocaust Memorial Museum, 2005, p. 1-9, [prieiga internetu]: https://www.ushmm.org/m/pdfs/Publication_OP_2005-07-03.pdf, [2017-02-04].

apie 1941 m. liepos 10 d. lenkų įvykdytą pogromą Jedwabnės mieste, kurio metu buvo nužudyta beveik visa miesto žydų bendruomenė. Šios studijos pasirodymas Lenkijoje išprovokavo priešiškas nuostatas daugelio intelektualų, politikų ir katalikų Bažnyčios hierarchų tarpe¹⁸⁵. Anot Davido Cesarani, Vokietijos susivienijimas ir nepriklausomybės sąjūdžių banga Rytų Europoje, skatino šių valstybių visuomenės iš naujo įvertinti žydų istorijos vietą savo didžiausiuose naratyvuose, o siekiant greičiau integruotis į euroatlantines organizacijas, privertė laikytis žmogaus teisių ne tik dabartyje, bet ir teisiškai, istoriškai ir morališkai įvertinti nusikaltimus padarytus praeityje¹⁸⁶.

Būtent pastarasis aspektas lėmė, kad Vakarų visuomenių ir istorikų dėmesio centre, pirmiausia atsidūrė ne ką tik nepriklausomybes atkūrusių Centrinės ir Rytų Europos valstybių komunistinė praeitis ir sovietų okupacijos metais įvykdyti nusikaltimai (kelti pačių šių valstybių visuomenių), bet vokiečių okupacijos Antrojo pasaulinio karo metais palikti istoriniai padariniai, kurių moralinis ir istorinis vertinimas šiame Europos regione nebuvo atliktas. Toks dėmesys buvo siejamas su keliais aspektais: likusių gyvų nacių kolaborantų ir holokauste dalyvavusių asmenų nuteisimu ir visų nacistinės okupacijos sukeltų istorinių padarinių moraliniu įvertinimu. Pastarosios priežastys lėmė, kad ir pirmieji tyrimai apie holokaustą Lietuvoje buvo inicijuoti tų istorikų, kurių karjera buvo glaudžiai susieta su konsultavimu ir darbu institucijose, kurių veiklos pobūdis buvo nacių kolaborantų ir genocido veiksmuose dalyvavusių asmenų paieška ir patraukimu teisinei atsakomybei. Vienas iš tokių autorių buvo Knutas Stangas, 1991-1995 m. dirbęs Kanados institucijoje, tyrusioje Antrojo pasaulinio karo nusikaltimus, o 1996 m. išleidęs knygą „*Kollaboration und*

¹⁸⁵ Gross, J. T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. London, 2002. Minėtos Lenkijos visuomenėje kilusios diskusijos ir polemika yra pristatyta Antony Polonsky ir Joannos Beatos Michlic sudarytame straipsnių rinkinyje, žr.: *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, ed. A. Polonsky, J. B. Michlic. Princeton, 2004. Pažymėtina, jog panašios reakcijos Lenkijoje Janas T. Grossas susilaukė ir dėl kitų savo tyrimų, liečiančių antisemitizmą, lenkų ir žydų santykius pokario Lenkijoje, žr.: Gross, J. T. *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*. Princeton, 2006; Gross, J. T.; Gross, I. G. *Golden Harvest: Events at the Periphery of the Holocaust*. Oxford, 2012.

¹⁸⁶ Cesarani, D. Holocaust Controversies in the 1990s: The Revenge of History or the History of Revenge?, in: *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*, ed. D. Cesarani. New York, 2005, p. 81-82.

Massenmord: die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung litauischen Juden” („*Kolaboravimas ir masinės žudynės. Lietuvių pagalbinė policija, Hamann'o skrajojantis būrys ir Lietuvos žydų žudynės*”).

Knutas Stangas savo tyrime Lietuvą pristato, kaip šalį turinčią galias antisemitizmo tradicijas, kurios kraštutine forma pasireiškė vokiečių okupacijos metais. Būtent vadovaudamasis šia schema autorius aptaria ir pogromų, vykusių Kaune pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis, užkulisius. Nors knygoje pažymima, kad 1941 m. birželio 25 d. į Kauną atvykus Einsatzgrupės A vadovui Walteriui Stahleckeriui, sukilėliai buvo paraginti pradėti veikimą ne tik prieš komunistų aktyvistus, bet ir mieste gyvenančius žydus¹⁸⁷, tačiau kalbėdamas konkrečiai apie „Lietūkio” garažą, Knutas Stangas prieina visiškai priešingą išvadą, kuri atitinka jau minėtą iš anksto apsibrėžtą schemą. Ši priežastis lemia, kad tie patys 16-osios armijos štabo fotografo Wilhelmo Gunsiliaus ir leitinanto von Bischoffshauseno liudijimai apie žudynes garaže, kurie Helmuto Krausnicko buvo vertinami per vokiečių saugumo ir Vermachto veikimo prizmę, čia tampa aktyvaus ir savarankiško lietuvių veikimo įrodymais¹⁸⁸.

Panašios išvados buvo daromos ir kitų autorių, aktyviai tyrinėjusių holokaustą Lietuvoje XX amžiaus paskutiniame dešimtmetyje: JAV Teisingumo departamento Specialiųjų tyrimų skyriaus bendradarbio Michaelo MacQueeno, Metropoliteno policijos karo nusikaltimų skyriaus Londone bendradarbio Martino Deano, nacistinės Vokietijos karo nusikaltimų tyrimų komisijos Sidnėjuje konsultanto Konrado Kwieto. Visi šie autoriai, tyrinėdami holokaustą Lietuvoje, lietuvių kolaboravimą ir dalyvavimą masinėse žudynėse, prieina panašių išvadų, kaip ir K. Stangas: jau egzistavęs antisemitizmas lietuvių tarpe buvo pastiprintas lietuvių nacionalizmo charakteriu ir pobūdžiu, užsienio politikos nesėkmėmis 1938 m. pavasarį – 1941 m. birželį (Lenkijos ultimatas, Klaipėdos praradimas, sovietų okupacija) ir visuomenės atomizacija¹⁸⁹;

¹⁸⁷ Stang, K. *Kollaboration und Massenmord: Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung litauischen Juden*. Frankfurt am Main, 1996, s. 115.

¹⁸⁸ Ten pat, s. 76-79.

¹⁸⁹ MacQueen, M. *Massenvernichtung im Kontext: Täter und Voraussetzungen des Holocaust in Litauen*, in: *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumente*, hrsg. W. Benz, M. Neiss. Berlin, 1999, s. 16.

didelėmis antikomunistinėmis nuotaikomis, sąskaitų suvedimu su politiniais oponentais ir siekiu praturėti¹⁹⁰; galiausiai vokiečių planas paversti Lietuvą masinių žydų žudynių bandomuoju poligonu, pasiteisino dėl visuomenės palaikymo ir aktyvaus dalyvavimo, visą tai iliustruojant tais pačiais Gunsiliaus ir von Bischoffshauseno liudijimais iš „Lietūkio“ garažo¹⁹¹.

Nors visi keturi minėti autoriai savo tyrimais daug prisidėjo prie holokausto Lietuvoje istorijos tyrimų aktualizavimo Vakaruose ir naujų masinių žydų žudynių aspektų išryškinimo, tačiau jų argumentacija pasižymėjo keliais bendrais vardikliais, būdingais daugeliui tyrimų, pasirodžiusių pirmajame dešimtmetyje po Sovietų Sąjungos griūties ir Šaltojo karo pabaigos: holokausto Lietuvoje prielaidų ieškojimu, atsiremiant tik į antisemitizmą lietuvių tarpe, dideliu uolumu ir visuomenės palaikymu, kurį skatino noras pasipelnyti iš aukų turto. Pastarasis aspektas yra svarbus, tačiau kaip pažymi ne vienas istorikas, aukų turto pasisavinimas buvo labiau vysktančių masinių žydų žudynių pasekmė, o ne jų pagrindinė priežastis¹⁹².

Galima daryti prielaidą, kad tokią autorių poziciją lėmė ne tik kalbinis barjeras, nepakankamas Lietuvos istorijos konteksto išmanymas¹⁹³, apsiribojimas raktinių žodžių, vietovardžių, asmenvardžių paieška archyvuose ar kitų istorikų darbuose¹⁹⁴, senos istoriografinės klišės, sovietų laikus menantys ideologizuoti ir gausiai kupiūruoti dokumentų rinkiniai, bet ir modelio taikyto nacistinės Vokietijos tyrimuose perkėlimas ir pritaikymas prie buvusių Lietuvos realijų. Būtent antisemitizmas, buvęs pagrindiniu argumentu intencionalistų tyrimuose apie nacinę Vokietiją, buvo pritaikytas ir ieškant paaiškinimo, kodėl Lietuvoje žydų aukų skaičius buvo vienas iš didžiausių vokiečių

¹⁹⁰ Dean, M. Lithuanian Participation in the Mass Murder of Jews in Belarus and Ukraine, 1941-44, in: *The Vanished World of Lithuanian Jews*, eds. A. Nikžentaitis, S. Schreiner, D. Staliūnas. Amsterdam, 2004, p. 288.

¹⁹¹ Kwiet, K. Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 12, no. 1, Spring 1998, p. 13-14.

¹⁹² Bauer, Y. *Rethinking the Holocaust*. New Haven, 2002, p. 48.

¹⁹³ Šį aspektą Knuto Stango knygos atžvilgiu pabrėžė Arvydas Anušauskas savo išsamioje recenzijoje, žr.: Anušauskas, A. Rec. Knut Stang. Kollaboration un Masssenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung litauischen Juden, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1998, nr. 13(3), p. 121-128.

¹⁹⁴ Apie tautos kaltę ir gėdą be kaltės: pokalbis su Knutu Stangu, in: *Akiračiai*, 1999, nr. 1, p. 8-9.

okupuotoje Europoje, o organizuotos ir vykdomos masinės žudynės susilaukė nemažo skaičiaus dalyvių ir vykdytojų visuomenės tarpe.

Nors antisemitizmas ir buvo viena iš holokausto priežasčių, tačiau ji nebuvo vienintelė, o dažnas jos akcentavimas sudaro prielaidas į lietuvių ir žydų santykių istoriją žiūrėti, kaip į vientisą konfliktą, kurio užprogramuota pasekmė – holokaustas. Anot Hannah'os Arendt būtent toks įsitikinimas ir požiūris į žydų ir juos supančios visuomenės santykį, trukdo geriau suvokti tikrąsias šio konflikto priežastis ir jų esmę: „Įsitikinimas, kad egzistuoja nenutrūkstama persekiojimų, trėmimų ir žudynių grandinė, prasidedanti Romos imperijos pabaigoje, nusitęsianti per viduramžius, moderniąją erą ir mūsų laikus, dažnai papildomas idėja, kad moderniųjų laikų antisemitizmas yra ne kas kitas kaip sekuliarizuota populiarių viduramžių prietarų versija, yra ne mažiau klaidingas (nors, žinoma, ne toks žalingas), kaip ir atitinkama antisemitinė koncepcija, pagal kurią egzistuoja slapta žydų bendruomenė, valdžiusi – ar siekusi valdyti – pasaulį nuo antikos laikų”¹⁹⁵.

Toks požiūris į lietuvių-žydų santykių ir holokausto istoriją ėmė kisti, Vakarų istorikams pradėjus bendradarbiauti su lietuvių tyrėjais, geriau susipažinus su jų atliktais tyrimais, archyviniais šaltiniais, bendru Lietuvos istorijos kontekstu, o kartu pramokus lietuvių kalbą. Pastaroji iniciatyva priklauso vokiečių istorikams, kurių atliekami tyrimai šiuo metu formuoja visą holokausto Lietuvoje istoriografijos diskursą Vakaruose.

Vienas iš tokių autorių – Wolframas Wette, parašęs studiją apie jau minėto Karlo Jägerio biografiją: jo asmeninį gyvenimą, karjerą iki karo, veiksmų motyvus ir psichologines reakcijas organizuojant masines žydų žudynes Lietuvoje, gyvenimą pokaryje ir jo sulaikymą lydėjusią savižudybę. Galima teigti, kad W. Wette tyrimas atitinka visus panašių nacių biografijų, socialinio portreto žanro principus, tačiau pasitelkdamas K. Jägerio asmenį ir jo ataskaitos duomenis, autorius bando įsigilinti ir į holokausto Lietuvoje specifiką. Anot W. Wette's, svarbiausias motyvas, sąlygojęs nemažą lietuvių dalyvavimą

¹⁹⁵ Arendt, H. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius, 2001, p. 9.

holokauste, buvo ne visuotinis lietuvių antisemitizmas, bet 1940-1941 m. sovietų okupacija ir jos sukeltos neigiamos psichologinės reakcijos visuomenėje. Būtent ši priežastis formavo klaidingą ir stereotipišką vaizdinį lietuvių visuomenėje, kad Lietuvos žydai išdavė valstybingumą, buvo pagrindiniai sovietų kolaborantai, sovietizacijos šalininkai¹⁹⁶. Šias nuotaikas dar labiau sustiprino LAF'o skleidžiama antisemitinė propaganda, formavusi ideologinį pagrindą įvykiams, prasidėjusiems 1941 m. birželį, kuriuose aktyvų vaidmenį suvaidino lietuviai, tačiau buvo inspiruoti ir paskatinti vokiečių saugumo policijos pasirodymo¹⁹⁷.

Panašių išvadų prieina ir kiti du vokiečių istorikai – Joachimas Tauberis ir Christophas Dieckmannas – gausiai tyrę holokausto Lietuvoje istoriją nuo pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, gerai mokantys lietuvių kalbą, susipažinę ir ištyrę ne tik Lietuvos ir Vokietijos, bet ir Izraelio, JAV archyvuose saugomą medžiagą, paskelbę ne vieną publikaciją. Galima teigti, kad paskutiniaisiais savo tyrimais abu istorikai tapo pagrindiniais holokausto Lietuvoje istoriografijos diskurso formuotojais Vakaruose.

Būtent 2011 m. pasirodžiusi Christopho Dieckmanno knyga „*Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*“ kol kas yra išsamiausias Vakarų istoriko darbas apie holokaustą ir vokiečių okupaciją Lietuvoje, apimantis platų temų spektrą: žydų – lietuvių – vokiečių santykius iki 1940 metų, sovietų okupaciją ir neigiamas jos pasekmes, vokiečių pasiruošimą karui su Sovietų Sąjunga, karo pradžioje vykusius įvykius (Birželio sukilimą, pirmuosius pogromus ir masines žydų žudynes didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir provincijoje), vokiečių ir lietuvių administracinį aparatą ir jo veikimą, vokiečių ir lietuvių policiją, jų bendradarbiavimą, vokiečių vykdytą ekonominę politiką Lietuvoje, kolonizacijos planus, masines žydų žudynes didžiuosiuose miestuose ir provincijoje, žydų gyvenimą didžiuosiuose getuose ir stabilizacijos laikotarpį, žydų getų likvidavimą, vokiečių politiką karo belaisvių atžvilgiu Lietuvoje,

¹⁹⁶ Wette, W. *Karl Jäger: Mörder der litauischen Juden*. Frankfurt am Main, 2011, s. 61.

¹⁹⁷ Ten pat, s. 78-80.

antinacinį pasipriešinimą, vokiečių okupacijos pabaigą ir pasitraukimą iš Lietuvos 1944 metais.

Be didelės apimties ši studija išsiskiria ir savo prieiga, t. y. pristatydamas atskirus vokiečių okupacijos, holokausto, lietuvių-žydų santykių aspektus, Ch. Dieckmannas laikosi principo nagrinėti lietuvių, vokiečių ir žydų santykių transformacijas atskirais laikotarpiais (tarpukaris, sovietų ir vokiečių okupacija) ir atskleisti, kaip kiekviena iš šių trijų grupių elgėsi konkrečiu metu ir situacijoje bei kokių pasekmių vienoks ar kitoks elgesys turėjo kitoms grupėms.

Anot Ch. Dieckmanno, Lietuvos žydai tarpukariu turėjo tokį statusą, kurio neturėjo kitose Rytų Europos valstybėse, todėl nors ir nuo ketvirtąjo dešimtmečio lietuvių tarpe ėmė stiprėti „ekonominis atisemitizmas“, t. y. lietuvių siekis išplėsti ir koncentruoti pramonę ir verslą savo rankose, tačiau tai nebuvo pagrindinė lietuvių dalyvavimo holokauste priežastis, o pats antisemitizmas buvo smerkiamas valstybiniu lygmeniu¹⁹⁸. Esmine priežastimi, kuri supriešino lietuvius ir žydus, tapo sovietų okupacija, kuri sustiprino antisemitizmą ir suformavo „žydo-bolševiko“ vaizdinį lietuvių visuomenės tarpe¹⁹⁹.

Šie stereotipai buvo dar labiau sustiprinti LAF'o skleistos propagandos ir lietuvių siekio ne tik atkurti nepriklausomybę, bet ją sukurti naujais pagrindais. Anot Ch. Dieckmanno, šie lietuvių pagrindžio ir vėliau Laikiniosios vyriausybės siekiai buvo paremti siaurais etninio nacionalizmo pagrindais, kurie turėjo sudaryti sąlygas nušalinti tautines Lietuvos mažumas nuo valstybės reikalų ir gyvenimo²⁰⁰. Antra vertus, autorius pažymi, kad nepaisant didelio smurto prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui ir Birželio sukilimui pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis, pogromai ir sisteminės žydų žudynės atskirose Lietuvos vietovėse prasidėjo tik tuomet, kai vokiečių saugumo policijos pajėgos pasiekdavo konkrečią vietovę²⁰¹.

¹⁹⁸ Dieckmann, Ch. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*. Göttingen, 2011, s. 125-128.

¹⁹⁹ Ten pat, s. 176.

²⁰⁰ Ten pat, s. 427.

²⁰¹ Ten pat, s. 378.

Bandydamas įvardinti holokausto Lietuvoje priežastis, Christophas Dieckmannas, daro išvadą, kad stringantis vokiečių puolimas Sovietų Sąjungoje radikalizavo vokiečių planus žydų atžvilgiu, todėl nuo pavienių pogromų ar žudynių (daugiausia vyrų), 1941 m. liepą-rugpjūtį buvo pereita prie sisteminių ir masinių žydų žudynių. Tokius veiksmus lėmė ne tik antisemitiniai įsitikinimai, tapatinę žydus, kaip pagrindinį priešą ir galimą pasipriešinimo šaltinį, bet ir karo sąlygotos priežastys: maisto ir tiekimo problemos²⁰². Anot Ch. Dieckmanno, toks karo posūkis lėmė, kad vokiečių antisemitiniai ir karo tikslai susiliejo su lietuvių visuomenėje pirmosios sovietų okupacijos metais susiformavusiais stereotipais ir mitais Lietuvos žydų atžvilgiu bei ketvirtajame dešimtmetyje deklaruotu siekiu „sulietuvinti“ ekonomiką, todėl daugelį „stebėtojų“, tai vertė ne visada likti pasyviais, o masinių žudynių eigą darė sklandžiu procesu²⁰³.

Christopho Dieckmanno nužymėtos vokiečių okupacijos ir holokausto Lietuvoje įžvalgos ir išvados, iš esmės sutampa su jau minėto Joachimo Tauberio atliktais tyrimais. Kaip ir W. Wette ar Ch. Dieckmannas, šis vokiečių istorikas lietuvių dalyvavimo holokauste ir santykių priešpriešos su Lietuvos žydų tautine mažuma priežasčių ieško pirmojoje sovietų okupacijoje. Anot J. Tauberio, antisemitizmas Lietuvoje pradėjo augti 4-ajame dešimtmetyje, tačiau esminė lietuvių-žydų santykių krizė įvyko pirmosios sovietų okupacijos metais, kuomet lietuvių visuomenės tarpe įsitvirtino žydo „išdaviko“ stereotipas²⁰⁴. Šiomis lietuvių nuotaikomis pasinaudojo vokiečių saugumo policija, suteikdama pakankamą veiksmų laisvę pirmosiomis okupacijos dienomis ir savaitėmis, kurią lydėjo vietinės administracijos ir policijos klusnus vokiečių okupacinės valdžios nurodymų ir įsakymų vykdymas vėlesniais holokausto Lietuvoje etapais²⁰⁵.

Bandydamas retrospektyviai įvertinti lietuvių ir žydų santykių konfliktą ir holokaustą Lietuvoje, J. Tauberis prieina išvados, jog ne tik sovietų okupacija

²⁰² Ten pat, s. 1529.

²⁰³ Ten pat, s. 1044-1045.

²⁰⁴ Tauber, J. *Arbeit als Hoffnung: Jüdische Ghettos in Litauen 1941-1944*. Berlin, 2015, s. 19-20.

²⁰⁵ Ten pat, s. 66.

išskyrė abiejų tautų geopolitinius interesus ir sukūrė ilgalaikę santykių krizę, bet ir vokiečių okupacija suvaidino ne ką mažesnę vaidmenį. Anot istoriko, esminė vokiečių okupacijos tragedija Lietuvos žydams buvo lietuvių visuomenės elgesys ir pozicija. Būtent lietuviai vykdė pirmuosius pogromus ir dalyvavo masinėse žudynėse (užkulisiuose vadovaujant vokiečiams), saugojo getus, varė į darbus ir išnaudojo aukas, todėl žydų atmintyje ne vokiečiai, bet pirmiausia lietuviai tapo pagrindiniais žudynių kaltininkais ir vykdytojais²⁰⁶.

Apibendrinant galima teigti, kad aptartųjų vokiečių istorikų – pirmiausia Christopho Dieckmanno ir Joachimo Tauberio – darbai papildo ir iš dalies paneigia XX a. paskutinio dešimtmečio pradžioje vykdytų tyrimų išvadas, kuriose kaip ir buvo minėta lietuvių dalyvavimas holokauste buvo susietas ir sąlygotas didelio antisemitizmo lietuvių visuomenėje, lydėjusio visą nepriklausomos tarpukario Lietuvos laikotarpį. Aptartieji vokiečių autoriai, antisemitizmo stiprėjimą susieja su pirmąją sovietų okupacija, sukūrusia tas prielaidas, kurios buvo panaudotos vokiečių 1941 m. vasarą ir vėlesniais okupacijos metais. Visos šios priežastys lemia, kad dažnai vokiečių istorikų tyrimuose atsakomybė ir kaltė už holokaustą pagrįstai tenka ne tik pavieniams masinių žudynių dalyviams ir vykdytojams, bet daug platesniam visuomenės ratui. Būtent šią tezę pagrindžia, jau minėtas Ch. Dieckmanno teiginys, jog holokaustas Lietuvoje daugeliui lietuvių leido praturtėti iš aukų turto, o kartu įtvirtinti savo pozicijas šalies ekonomikoje.

Šios priežastys lemia, kad pastarojo meto Vakarų istoriografijoje vis labiau imta kvestionuoti stebėtojų, kaip pasyvių individų masinių žudynių akivaizdoje, sąvoka. Anot Omero Bartovo, stebėtojų sąvoka holokausto istoriografijoje ir naujuose tyrimuose vis labiau netenka savo prasmės: „tas, kuris gelbėjo pasmerktuosius, juos taip pat galėjo išduoti; kai kurie masinių žudynių dalyviai taip pat slėpdavo potencialias aukas; kai kurie kolaborantai tapdavo rezistentais. Teiginiai apie abejingumą ir pasyvumą atrodo absurdiški,

²⁰⁶ Ten pat, s. 336-337.

nebent jie apima tuos, kurie stebėjo, kaip jų kaimynai buvo nužudyti, o vėliau perėmė jų turtą”²⁰⁷.

Prie panašių išvadų, pastaraisiais metais prieina ir daugelis kitų istorikų, kurie holokaustą šiame regione pradėjo nagrinėti neatsietai nuo sovietų okupacijos sukeltų politinių, socialinių, psichologinių pasekmių²⁰⁸. Tokią prieigą pastaraisiais metais labiausiai išplėtojo amerikiečių istorikas Timothy Snyderis, apibrėžęs Lenkijos, Baltijos valstybių, Ukrainos geografinį regioną, kaip „krivinas žemes”, kuriose viena po kitos keitėsi sovietų ir vokiečių okupacijos, kiekvieną kartą pakeisdamos atskirų tautų santykius ir supriešindamos atskiras visuomenės grupes. Anot T. Snyderio, dvigubos okupacijos patirtis Lietuvoje, supriešino lietuvių ir žydų santykius, išskyrė geopolitinius interesus, o lietuvių dalyvavimą masinėse žudynėse skatino LAF’o skleista propaganda, žydus tapatinusi su komunizmu. Būtent dviguba okupacija, T. Snyderio žodžiais tariant, dalį visuomenės paskatino aktyviai kolaboruoti su vokiečiais, tam kad būtų nuslėptas kolaboravimo su sovietais faktas²⁰⁹.

Šią poziciją T. Snyderis dar labiau išplėtojo kitoje savo knygoje „*Black Earth: The Holocaust as History and Warning*”, kurioje jis atkreipia į dvigubos okupacijos šiame regione sukeltas materialines, politines ir psichologines pasekmes. Anot T. Snyderio, sovietų okupacijos metu vykdytas turto nusavinimas palietė visus gyventojus, tačiau žydus daugiausiai, o tai skatino naujuosius jų turto savininkus siekti, kad tikrieji šeimininkai niekada nepasirodytų. Tautinių mažumų įtraukimas į sovietų administracinį aparatą sukėlė psichologines pasekmes, kurios vietinių gyventojų akyse išprovokavo įsitikinimą, kad dėl pirmosios sovietų okupacijos ir jos sukeltų padarinių yra kalti žydai, o tai paskatino ir dar labiau sustiprino antikomunistinę propagandą, turėjusi ryškų antisemitinį pobūdį. Galiausiai, planuotas Vokietijos ir Sovietų

²⁰⁷ Bartov, O. The Voice of Your Brother’s Blood: Reconstructing Genocide on the Local Level, in: *Jewish Histories of the Holocaust: New Transnational Approaches*, ed. N. J. W. Goda. New York, 2014, p. 107-108.

²⁰⁸ Pažymėtina, kad pastarojo meto istoriografijoje, tokią prieigą pradėjo naudoti ne tik vokiečių ar anglosaksų, bet Izraelio istorikai, siekdami nustatyti žydų ir vietinių gyventojų elgesio modelius vokiečių okupacijos metais, sąlygotus prieš tai buvusios sovietų okupacijos, plg.: Bauer, Y. *The Death of the Shtetl*. New Haven, 2009.

²⁰⁹ Snyder, T. *Krivinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius, 2011, p. 218-221.

Sąjungos karas, gyventojų viltis atkurti valstybingumą privertė sieti su nacistine Vokietija. Anot T. Snyderio, valstybingumo, o kartu teisinės sistemos sunaikinimas, lydėjęs sovietų okupaciją, sudarė puikias prielaidas ir palankų foną vokiečiams, manipuliuojant minėtomis materialiomis, politinėmis ir psichologinėmis sąlygomis, jas išnaudoti savo užsibrėžtų tikslų įgyvendinimui²¹⁰.

Apibendrinant holokausto tyrimus po Šaltojo karo pabaigos galima būtų teigti, jog jų geografinę plėtrą lydėjo naujų šaltinių atsiradimas ir ilgai nuošalyje buvusio Rytų Europos regiono atsivėrimas. Šių procesų išdavoje, masinės žydų žudynės Rytų Europos regione Antrojo pasaulinio karo metais tapo pagrindiniu istorikų dėmesio objektu, skatinusiu šių šalių visuomenės, siekiančias integruotis į euroatlantines organizacijas, holokaustą įvertinti ne tik istoriškai, bet ir morališkai, teisiškai.

Tokios nuostatos Vakarų istorikus skatino ne tik tyrinėti dar mažai žinomus holokausto Rytų Europoje aspektus, bet ir dažnai pritaikyti Šaltojo karo metais sukurtus tyrimo modelius, taikytus nacistinės Vokietijos istorijos atžvilgiu, prie Rytų Europos valstybėse buvusio konteksto. Tokių tyrimo modelių, suformuotų Šaltojo karo metais ir taikytų nacistinės Vokietijos partijos, kariuomenės, saugumo policijos vaidmeniui holokauste nustatyti, perkėlimas ir pritaikymas prie Rytų Europoje buvusio konteksto, tame tarpe ir Lietuvos, leidžia kelti klausimą, ar dabartinė holokausto istoriografija nėra patyrusi metodologinės krizės.

Pastarąjį klausimą leidžia formuoti ir istorikų akcentuojamos pastarųjų dešimtmečių tendencijos, matomos holokausto tyrimuose. Anot Franko Bajohr ir Andrea Löw'o, dabartinių holokausto tyrimų problematiką sąlygoja keletas faktorių: 1) Raulio Hilbergo pasiūlyta trinarė holokausto subjektų schema vis dar išlieka aktuali, bet po truputį traukiasi, nes vis mažiau lieka žmonių, kuriems būtų galima taikyti nusikaltėlių, aukų, stebėtojų sąvokas, o pats jų taikymas šiame regione yra problematiškas, nes vienas asmuo galėjo būti tiek nusikaltėliu,

²¹⁰ Snyder, T. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. New York, 2015, p. 127-131.

ties stebėtoju ar gelbėtoju; 2) nuo 1990-ųjų holokausto tyrėjų dėmesys nukrypo į Rytų Europos regioną, kuriame masinės žudynės buvo vykdytos tiesiogiai, todėl konceptai taikyti nagrinėti didžiųjų koncentracijos stovyklų įkūrimui ir veikimui, šiame regione negali būti pritaikomi; 3) Šaltojo karo pabaigą sekė holokausto tyrimų europeizacija, todėl konceptai, taikyti tiriant masinių žydų žudynių organizatorių (nacių partijos vadovybės, saugumo policijos ir kariuomenės struktūrų) veiklą, yra sunkiai pritaikomi eilinių vykdytojų vokiečių okupuotoje Rytų Europoje veikimo motyvams nustatyti²¹¹.

Viena iš galimų holokausto istoriografijos atsinaujinimo galimybių – Timothy Snyderio akcentuojama daugiaperspektyvumo prieiga²¹². Galima teigti, kad pastarojo meto Vakarų istoriografijoje, šią prieigą plačiausiai išplėtojo Christophas Dieckmannas, nagrinėdamas vokiečių okupaciją Lietuvoje, pasiteldamas vokiečių, lietuvių, žydų dokumentus, taip atskleisdamas vokiečių okupacinės valdžios ir atskirų visuomenės grupių veikimą ir motyvus. Panašią prieigą pasitelkė ir jau minėtas Saulas Friedländeris, savo studijoje apie nacistinę Vokietiją ir holokaustą, naudodamas kasdienybės tyrimuose (*Alltagsgeschichte*) naudojamą prieigą²¹³. Būtent šių darbų pavyzdžiu, galima teigti, kad daugiaperspektyvumo prieiga leidžia atskleisti atskirų visuomenės grupių ar Raulio Hilbergo pasiūlytos trinarės holokausto subjektų (nusikaltėliai – aukos – stebėtojai) elgsenos, galvosenos modelius masinių žudynių akivaizdoje daug detaliau ir išsamiau, taip kartu integruojant ir Rytų Europos (kartu ir Lietuvos) istorijos specifiškumą ir kontekstą į holokausto tyrimus.

²¹¹ Bajohr, F.; Löw, A. Tendenzen und Probleme der neueren Holocaust Forschung: Eine Einführung, in: *Der Holocaust: Ergebnisse und neue Fragen der Forschung*, hrsg. F. Bajohr, A. Löw. Frankfurt am Main, 2015, s. 9-30.

²¹² Snyder, T. Ką reikia žinoti apie Holokaustą, in: *Knygų aidai*, 2010, nr. 2, p. 23-30.

²¹³ Friedländer, S. *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933-1939*. New York, 1998; Friedländer, S. *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*. New York, 2007.

3. HOLOKAUSTAS LIETUVOJE IZRAELIO ISTORIOGRAFIJOS DISKURSE

Antrajame šio darbo skyriuje minėta vokiečių ir žydų istorikų polemika apie mokslinį objektyvizmą ir autentišką patirtį, žymėjo ne tik Šaltojo karo metais egzistavusį požiūrį į holokausto aukų atsiminimus ar bandymus patiems vykdyti istorinius tyrimus, bet ir keliais aspektais iliustruoja Izraelio istoriografiją. Pirma, kitaip nei vokiečių ar anglosaksų istoriografijoje, Izraelio istorikų darbuose pagrindinis dėmesys fokusuojamas ne tik nusikaltėlių ir masinių žudynių dalyvių, bet ir aukų atžvilgiu. Šis aspektas iškelia ne tik teisinį (masinių žudynių organizatorių ir vykdytojų atsakomybė ir kaltė), bet ir moralinį dėmenį, todėl Izraelio istorikų darbuose holokausto aukų vidiniai išgyvenimai, neapibrėžta padėtis, reguliariai besikartojančios „akcijos“, vidinis gyvenimas getuose ar koncentracijos stovyklose, dvasinė ir ginkluota rezistencija užima ne ką mažesnę vietą, nei nusikaltėlių veiksmai ar jų veikimo motyvai.

Antra, kitaip nei Vakarų istorikai, kurie stengėsi išlaikyti nuotolį su savo darbuose aprašomais įvykiais (net ir tie, kurie vienaip ar kitaip turėjo asmeninį santykį su nacionalsocializmo praeitimi), pirmieji Izraelio istorikų parašyti apibendrinančio pobūdžio darbai apie holokaustą Lietuvoje buvo parašyti pačių holokaustą išgyvenusių aukų, todėl juose susilieja tiek subjektyvi atmintis, tiek ir mokslinis objektyvizmas, kuriuo buvo siekiama atskleisti ne tik savo asmeninę, bet ir visos bendruomenės padėtį vokiečių okupacijos metais.

Trečia, ilgą laiką Vakarų istoriografijoje ignoruoti holokausto aukų liudijimai, Izraelio istoriografijoje sudaro svarbų šaltinių pagrindą, kuris turi didelę reikšmę ir formuojant išvadas apie masines žydų žudynes Lietuvoje. Ši aplinkybė leidžia kelti klausimą, kokius vaizdinius apie holokaustą Lietuvoje fiksavo aukų dienoraščiai ir atsiminimai?

3. 1. „Ne visi baltaraiščiai buvo žydšaudžiai, bet visi žydšaudžiai ryšėjo baltus raiščius“: holokausto vaizdinys aukų dienoraščiuose ir atsiminimuose

1941 m. birželio 22 dienos rytas amžininkų liudijimuose dažnai pažymimas, kaip saulėtas ir giedras sekmadienis, kurio ramybę nutraukia prasidėjęs Vokietijos – Sovietų Sąjungos karas, lydimas vokiečių kariuomenės bombardavimų ir įžengimo į okupuotos Lietuvos teritoriją, Raudonosios armijos, sovietų administracinės, karinės vadovybės pakrikimo ir bėgimo, kurį pagreitino prasidėjęs antisovietinis Birželio sukilimas ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo deklaravimas per Kauno radiofoną. Šioje pirmųjų karo dienų suirutėje netrūko smurto, susidorojimo su tikrais ir menamais komunistais, sovietų kolaborantais, plėšikavimo, asmeninių sąskaitų suvedinėjimo ar antisemitinių išpuolių.

Visi šie įvykiai tiek Vilniaus, tiek Kauno getų metraštininkų dienoraščiuose siejami su masišku, didelio masto pogromu, nesuvaldomais ir savavališkais lietuvių keršto žydams ir jų turto plėšimo veiksmais²¹⁴. Šiuos įvykius Avrahamas Tory apibendrina tokiais žodžiais: „Vienas pirmųjų veiksmų, kuriuose ėmėsi žmonės, atrodytų, atstovavę nepriklausomos Lietuvos valdžiai, buvo kruvinos – vyrų, moterų ir vaikų – žudynės. Lietuvių partizanų būriai tartum kraujo ištroškę šunys šniukštinėjo po gatves ir kiemus gaudydami iš baimės paklaikusius žydus, išsislapsčiusius įvairiausiose vietose, kas kur galėjo. Juos būriais nusitempdavo nežinia kur“²¹⁵. Visus šiuos įvykius lydi vokiečių ir lietuvių savivalė, aukų nužmoginimo ir beteisiškumo nuotaikos, kurias gerai iliustruoja penkiolikmetis Vilniaus geto metraštininkas Icchokas

²¹⁴ Plg. Kruk, H. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939-1944*. Vilnius, 2004, p. 54-55; Rudaševskis, I. *Vilniaus geto dienoraštis*. Vilnius, 2018, p. 75; Šuras, G. *Užrašai: Vilniaus geto kronika, 1941-1944*. Vilnius, 1997, p. 26-27; *The Clandestine History of the Kovno Jewish Ghetto Police by anonymous members of the Kovno Jewish Ghetto Police*, ed. S. Schalkowsky. Bloomington, 2014, p. 68-69.

²¹⁵ Tory, A. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius, 2000, p. 8.

Rudaševskis: „Jaučiu, lyg mane būtų apiplėšę: pavogę laisvę, mano namus, mano Vilniaus gatves, kurias šitaip myliu. Viską iš manęs atima“²¹⁶.

Toks prasidėjusio karo, vokiečių okupacijos ir ją lydėjusių masinių žydų žudynių vaizdinys atitiko objektyvią realybę, kurią matė aukos. Pirma, didieji pogromai, ypač Kaune (Vilijampolėje ir „Lietūkio“ garaže), buvo paskatinti vokiečių, tačiau įvykdyti lietuvių. Holokausto aukų dienoraščiuose užfiksuoti įvykiai, kaltę dėl įvykdytų pogromų susiejo išimtinai su lietuviais, nes vokiečių saugumo policijos užkulisinio veikimo negalėjo matyti. Dėl šios priežasties daugelio aukų dienoraščiuose ir atsiminimuose Birželio sukilimas ir holokaustas yra tapatūs veiksniai, pabrėžiant, kad visus pogromus ir smurtą prieš žydus vykdė savavališkai „partizanai“, „aktyvistai“ arba „baltaraiščiai“. Tokį Birželio sukilėlių vaizdinį, geriausiai apibendrina ir nusako Sara Ginaitė-Rubinsonienė, savo atsiminimuose teigianti, kad „ne visi baltaraiščiai buvo žydšaudžiai, bet tomis 1941 metų birželio-rugpjūčio dienomis, visi žydšaudžiai ryšėjo baltus raiščius, jie buvo baltaraiščiai“²¹⁷. Antra, tiek masinės žudynės provincijoje, tiek reguliariai vykdomos „akcijos“ didžiuosiuose getuose buvo organizuojamos ir prižiūrimos vokiečių saugumo policijos, tačiau didžiąją dalį nusikaltėlių sudarė lietuvių policijos daliniai. Šios priežastys lemia, kad holokausto aukų dienoraščiuose užfiksuotas pirmųjų karo dienų ir savaitių smurtas prieš žydus Lietuvoje yra siejamas ne su vokiečių saugumo policijos pasirodymu, bet išimtinai su lietuvių veikimu ir atsakomybe.

Galima teigti, kad pateiktas pirmųjų vokiečių okupacijos dienų ir savaitių vaizdinys iš esmės nulėmė ir įtvirtino viso holokausto, lietuvių vaidmens jame paveikslą ir pokaryje raštuose atsiminimuose ar dokumentuose, kuriuose lietuvių kaltė ir atsakomybė persipina su vokiečių saugumo policijos organizuotumu. Vienas pirmųjų tokių pavyzdžių buvo 1947 m. balandžio 14-15 d. Miunchene įvykusio Lietuvos žydų sąjungos suvažiavimo rezoliucija, kurioje keliama kolektyvinė lietuvių kaltė už holokaustą Lietuvoje:

²¹⁶ Rudaševskis, I. *Vilniaus geto dienoraštis*. Vilnius, 2018, p. 80.

²¹⁷ Ginaitė-Rubinsonienė, S. *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė, 1941-1944 metais*. Vilnius, 1999, p. 41.

„Konferencija konstatavo, kad : a) visi lietuvių tautos sluoksniai (inteligentai, valdininkai, ūkininkai, amatininkai, darbininkai ir kt.) aktyviai dalyvavo drauge su nacių banditais išžudant Lietuvos žydus, ypatingai provincijoje; b) didelė dalis tų žudikų – lietuvių randasi amerikiečių, anglų, prancūzų zonose bei Austrijoje, kur jie figūruoja kaip „pabėgėliai“ ir naudojami UNRRA parama. Konferencija įgalioja naujai išrinktą Sąjungos valdybą plačiai informuoti viešumą apie baisybes, kurias plačios lietuvių masės įvykdė nacių okupacijos metais, ypač masinius išžudymus savo žydų bendrapiliečių“²¹⁸.

Tokius Lietuvos žydų sąjungos rezoliucijoje užfiksuotus teiginius iliustruoja ne tik aukų dienoraščiuose išgrynintas holokausto Lietuvoje vaizdinys. Panašūs vertinimai fiksuojami ir daugelyje masinės žudynės Lietuvoje išgyvenusiujų žydų liudijimų, duotų holokaustą dokumentavusioms komisijoms, veikusioms perkeltųjų asmenų stovyklose pokario Vokietijoje. Holokaustą išgyvenusių aukų liudijimų rinkimą paskatino Centrinio išlaisvintų žydų komiteto įkurta Istorinė komisija Miunchene, kuri rūpinosi perkeltųjų asmenų stovyklose dokumentinių įrodymų apie nacių antisemitinę politiką, vietinius kolaborantus, o taip pat holokaustą išgyvenusių aukų pasakojimų rinkimu, kurie vėliau papildys YIVO ir 1953 m. įkurto Yad Vashemo archyvų kolekcijas²¹⁹.

Viena iš tokių holokaustą išgyvenusių aukų pasakojimų dokumentavimo iniciatyvų, 1944-1946 m. buvo vykdoma Kauno gete vokiečių okupaciją išgyvenusio Leybo Koniuchowsky, kurio surinkti liudijimai daugiausia liečia holokaustą Lietuvos provincijoje. Kaip ir masinės žydų žudynės Lietuvoje

²¹⁸ 1947 m. balandžio 14-15 d. Miunchene įvykusio Lietuvos žydų sąjungos suvažiavimo rezoliucija, in: *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2001, p. 340.

²¹⁹ Schein, A. "Everyone Can Hold a Pen": The Documentation Project in the DP Camps in Germany, in: *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, eds. D. Bankier, D. Michman. Jerusalem, 2008, p. 103-106. Plačiau apie holokaustą išgyvenusiujų patirčių dokumentavimo projektus ir iniciatyvas pokario Europoje, žr.: Jockusch, L. *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in early Postwar Europe*. Oxford, 2012.

fiksavusių didžiųjų getų metraštininkų dienoraščiuose, taip ir šiuose liudijimuose, pirmiausia, pabrėžiamas aktyvus lietuvių vaidmuo, siekiant pasisavinti žydų turtą, atkeršyti ar besivadovaujant antisemitiniais motyvais, prisidėti prie vokiečių organizuojamų masinių žydų žudynių Lietuvoje. Anot vieno iš liudininkų, Michaelo Potashniko, kilusio iš Adutiškio, „vokiečiai, kurie buvo tikrieji vadai, buvo patenkinti lietuvių kolaborantais, nes nerado jokio pagrindo imtis papildomų iniciatyvų“²²⁰.

Šias dokumentines iniciatyvas sekė pirmieji darbai, parašyti holokaustą išgyvenusių aukų, kuriuos kaip ir antrajame skyriuje minėtą Josephą Wulfą, galima būtų vadinti savarankiškais tyrėjais, rašiusiais savo gimtąja jidiš kalba ir siekusiais Philipo Friedmano žodžiais tariant, holokausto istoriją papasakoti ne per nacių, bet per aukų istorijos perspektyvą²²¹. Visų šių autorių (pvz. Marko Dworzeckio, Josepho Garo, Šmerkės Kačerginskio ir kt.) darbus galima vadinti dokumentuotais atsiminimais, kuriuose susiliejo asmeninės patirtys ir siekis apibendrinti visos bendruomenės išgyvenimus vokiečių okupacijos metais. Kartu šie autoriai ir jų darbai pasižymėjo keliais juos jungenčiais aspektais: 1) jie iškėlė žydų turto nusavinimo klausimą, tačiau niekada nedalyvavo svarstant Vokietijos reparacijų klausimą; 2) šiuose darbuose daugiausia dėmesio skiriama vidiniams žydų išgyvenimams aptarti, o ne nusikaltėlių veikimo motyvams apibūdinti; 3) didelis dėmesys jų darbuose yra skiriamas ne tik ginkluotai kovai, bet ir getuose vystytai kultūriniai veiklai, t. y. dvasiniai rezistencijai²²². Anot M. Dworzeckio, jeigu Vilnius iki Antrojo pasaulinio karo dažnai buvo vadinamas Lietuvos Jeruzale, tai Vilniaus getas, kaip dvasinės žydų rezistencijos simbolis, turėtų būti apibūdinamas visų getų Jeruzale²²³.

Apibendrinant galima teigti, kad holokausto vaizdiniai, suformuoti pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis taps būdingi ir vėliau parašytuose ir

²²⁰ Bankier, D. *Expulsion and Extermination: Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania*. Jerusalem, 2011, p. 44.

²²¹ Smith, M. L. *The Yiddish Historians and the Struggle for a Jewish History of the Holocaust*, PhD dissertation. Los Angeles: University of California, 2016, p. 264, [prieiga internetu]: <https://escholarship.org/uc/item/9c41w4zt>, [2018-01-23].

²²² Ten pat, p. 314-315.

²²³ Ten pat, p. 354.

publikuotose holokausto aukų atsiminimuose, kuriuose galima išskirti keletą besikartojančių motyvų: netikėtas ir masiškas lietuvių smurtas prieš žydus prasidėjo dar iki vokiečių saugumo policijos pasirodymo, Birželio sukilėliai tapatinami su pogromų organizatoriais ir vykdytojais, o pats sukilimas ir pirmųjų karo dienų sukelta suirutė apibūdinama, kaip vientisos masinės žudynės, nutrauktos tik vokiečių karinės ir administracinės valdžios įsitvirtinimo Lietuvoje²²⁴. Aptartieji žydų dienoraščiai ir atsiminimai Vakarų istoriografijoje ilgą laiką buvo ignoruojami (Šaltojo karo laikotarpiu), kaip subjektyvūs, tuo tarpu Izraelio istoriografijoje būtent šie šaltiniai taps vienu iš svarbiausių pagrindų, kuriuo remiantis bus formuojamos išvados apie masines žudynes Lietuvoje.

Galima teigti, kad kitaip nei holokaustą išgyvenusių Lietuvos žydų atsiminimuose, kurie po karo liko gyventi sovietų okupuotoje šalyje, emigravusių žydų atsiminimuose ryšys su Lietuva yra nutraukiamas, ties vokiečių okupacijos pabaiga. Ši priežastis lemia, kad Izraelyje ar kitose Vakarų valstybėse pokaryje apsigyvenę Lietuvos žydai, savo atsiminimuose plėtoja prarastos Šiaurės Jeruzalės vaizdinį²²⁵, o lietuvių-žydų santykių perspektyvos aprašomos daug tamsesnėmis spalvomis, nei pasilikusiųjų ir gyvenimą iš naujo kūrusių pokario Lietuvoje.

3. 2. Tarp mokslinio objektyvumo ir autentiškos patirties: Izraelio istoriografija apie holokaustą Lietuvoje

1948 m. gegužės 14 d. Izraeliui paskelbus nepriklausomybę, holokaustas tapo vienu iš valstybės ir visos pasaulio žydų bendruomenės tapatybės ramsčiu.

²²⁴ Plg. Mishell, W. W. *Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian Ghetto 1941-1945*. Chicago, 1988, p. 14-33; Gordon, H. *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania*. Lexington, 1992, p. 26-39; Oshry, E. *The Annihilation of Lithuanian Jewry*. New York, 1995, p. 1-3; Suckeveris, A. *Iš Vilniaus geto*. Vilnius, 2011, p. 21-22; Beiles, Y. *Yudke*. Vilnius, 2001, p. 18-19; Birger, T. *Dukters meilės dovana: prisiminimai apie Holokaustą*. Vilnius, 2002, p. 37-38; Holzman, H. *„Šitas vaikas turi gyventi“: Elenos Holcmanienės užrašai, 1941-1944*. Vilnius, 2003, p. 20-33; Faitelson, A. *The Truth and Nothing but the Truth: Jewish Resistance in Lithuania*. Jerusalem, 2006, p. 11-40; Ginkas, M. *Per spygliuotą vielą: atsiminimai*. Vilnius, 2009, p. 30; Fainas, J. *Berniukas su smuiku*. Vilnius, 2017, p. 32.

²²⁵ Šis vaizdinys taip pat pasitelkiamas ir plėtojamas Grigorijaus Kanovičiaus apsakyme „Sapnas apie dingusią Jeruzalę“, žr.: Kanovičius, G. *Debesis, vardu Lietuva: apsakymai*. Vilnius, 2009.

Antra vertus, būtina pabrėžti, kad esamas holokausto suvokimas susiformavo palaipsniui, todėl reikėtų išskirti du etapus, kuriuos skiria 1961 m. Jeruzalėje vykęs Adolfo Eichmanno teismo procesas.

Pirmajame etape, Izraelio Valstybės valdžios institucijos padėjo holokausto minėjimo ir tyrimo pagrindus, kurie bus plačiau pradėti vystyti ir įgauti dabartinį pavidalą tik po Eichmanno teismo: 1950 m. Knesetas (Izraelio parlamentas) priėmė įstatymą „Dėl nacių ir jų kolaborantų patraukimo teisinei atsakomybei“; 1951 m. 27 Nissano (pagal judėjų kalendorių) diena buvo paskelbta „Holokausto ir geto sukilimo minėjimo diena“; 1953 m. Knesetas priėmė nutarimą, kuriuo buvo įsteigta pagrindinė holokausto tyrimų ir atminties puoselėjimo institucija Izraelyje – Yad Vashemas; 1954 m. priimtas įstatymas, kuris suteikė sveikatos apsaugos ir finansinę pagalbą asmenims, kurie nukentėjo kovodami su naciais; 1959 m. buvo priimtas „Holokausto ir heroizmo minėjimo dienos“ įstatymas, kuris apibūdino holokausto minėjimo specifiką²²⁶.

Minėti teisės aktai ir jų priėmimas byloja, kad pirmaisiais nepriklausomybės metais, Izraelio politikai ir visuomenė didžiausią dėmesį skyrė pasipriešinimo kovos naciams dalyviams ir partizanams, pabrėžiant jų herojiškumą, todėl didžioji dalis holokausta išgyvenusių aukų, kaip ir milijonai žuvusiųjų, buvo negirdimi ir ignoruojami viešojoje erdvėje²²⁷. Anot Roni Stauber, toks vertinimas ir holokausto aukų vieta Izraelio visuomenėje turėjo ir politinių motyvų, kuriais buvo bandoma masines žudynes parodyti, kaip istorinę pamoką, leidžiančią įtvirtinti pasipriešinimo ir kovos mitą visuomenės sąmonėje²²⁸. Pastarasis aspektas leidžia teigti, kad šiame laikotarpyje buvo padėti pagrindai sionistinei istoriografijos paradigmai Izraelio istorikų darbuose, kuri akcentavo žydų kovą ir pasipriešinimą holokausto akivaizdoje. Šis holokausto vaizdinys, kartu su leitmotyvu „daugiau niekados“ (*never again*), motyvavo Izraelio Valstybės įkūrimą, žydų kovą Izraelio Nepriklausomybės

²²⁶ Cohen, B. *Israeli Holocaust Research: Birth and Evolution*. London, 2013, p. 10.

²²⁷ Stauber, R. *The Holocaust in Israeli Public Debate in the 1950s*. London, 2007, p. 16.

²²⁸ Ten pat, p. 190.

kare (1948 m. gegužės mėn.) ir vėliau buvo dar labiau aktualizuotas 1967 m. vykusio Šešių dienų ir 1973 m. Jom Kipuro karo kontekste²²⁹.

Šias nuotaikas vyravusias Izraelio visuomenėje pirmaisiais pokario ir nepriklausomos valstybės dešimtmečiais, gerai iliustruoja rašytojo Amos Oz'o autobiografiniame romane „Pasakojimas apie meilę ir tamsą“, pagrindinio veikėjo lūpomis išsakyti žodžiai:

„visa gausybė nelegalių pabėgėlių ar holokaustą išgyvenusių kankinių, į kuriuos buvo žiūrima su užuojauta, tačiau kartu su šiokiu tokiu pasibjaurėjimu, - nustekenti, nuoskaudų kupini pasaulio vargingieji. Kas gi kaltas, kad iš didelės savo pačių išminties sėdėjote ir laukėte Hitlerio, užuot lauku atbėgę čia? Kodėl, užuot sukilę ir priešinęsi, leidotės genami skersti nelyginant galvijai? Ir tegu jie pagaliau visiems laikams liaujasi dejavę tuo nelaimingu savo jidiš ir nė nepradedą čia pasakoti, ką gi jiems ten padarė, nes tai, kas jiems nutiko, anaip tol nedaro garbės nei jiems, nei mums“²³⁰.

Tokį požiūrį į milijonus žuvusių ar išgyvenusių, tačiau nesipriešinusių pakeitė tik minėtas, 1961 metais prasidėjęs A. Eichmanno teismas Jeruzalėje, kuris pirmą kartą holokaustą išgyvenusių aukų liudijimus iškėlė į dienos šviesą ir jie tapo Izraelio visuomenės dėmesio centre. Būtent šis teisinis procesas tapo katalizatoriumi, kuris praplėtė holokausto, jo aukų ir patirtų išgyvenimų suvokimą tiek Izraelio, tiek viso Vakarų pasaulio visuomenės akyse. Greta šių funkcijų, Eichmanno teismas, Hannah'os Arendt teigimu, turėjo parodyti, kad tik Izraelio Valstybė gali garantuoti žydams saugumą²³¹. Anot Anitos Shapiros, šis teismas holokaustą išgyvenusias aukas, kurios visuomenėje buvo kaltinamos,

²²⁹ Kenan, O. *Between Memory and History: The Evolution of Israeli Historiography of the Holocaust, 1945-1961*. New York, 2003, p. 87. Bauer, Y. *Rethinking the Holocaust*. New Haven, 2002, p. 243.

²³⁰ Oz, A. *Pasakojimas apie meilę ir tamsą*. Vilnius, 2013, p. 18.

²³¹ Arendt, H. *Eichmannas Jeruzalėje: ataskaita apie blogio banalumą*. Vilnius, 2015, p. 64.

kad nesipriešino, padarė pagrindiniais kaltintojais, o žavėjimąsi getų kovotojais ir partizanais, pakeitė pagarba tyliųjų ir silpnųjų herojiškumui²³².

Ši požiūrio į aukas transformacija apėmė ir holokausto, kaip atskiros disciplinos plėtrą Izraelio universitetuose ir mokslo centruose²³³. Būtent šiuo laikotarpiu pasirodė ir pirmosios mokslinės studijos apie holokaustą Lietuvoje, kurių autoriai yra tiesiogiai susiję su Lietuva. Vienas jų – Dovas Levinas – 1925 m. gimė Kaune, vokiečių okupaciją išgyveno Kauno gete ir aktyviai dalyvavęs ginkluotoje partizanų kovoje, po karo pasitraukęs į Palestiną ir dalyvavęs Izraelio nepriklausomybės kare, 1949-1954 m. studijavęs istoriją Hebrajų universitete Jeruzalėje. Antrasis – Yitzhakas Aradas – gimęs 1926 m. Švenčionyse, vokiečių okupacijos metais aktyviai dalyvavęs ginkluotoje partizanų kovoje, Izraelio nepriklausomybės kare, baigęs Tel Avivo universitetą ir 1972-1993 m. ėjęs Yad Vashemo muziejaus-memorialo direktorių Tarybos pirmininko pareigas. Abu istorikai ilgainiui tapo pagrindiniais Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių žydų bendruomenių ir Antrojo pasaulinio karo, holokausto istorijos tyrinėtojais Izraelyje. Apibūdinti biografiniai duomenys, Dovą Leviną ir Yitzhaką Aradą leidžia priskirti prie tų pokario holokausto istorikų, kurių tyrimuose glaudžiai susilieja asmeninė patirtis vokiečių okupacijos metais ir mokslinio objektyvizmo siekis, paremtas dokumentinių šaltinių tyrinėjimu ir kitų istorikų atliktų darbų išvadomis.

Dovas Levinas savo, kaip istoriko, karjerą pradėjo nuo žydų pasipriešinimo vokiečiams ir partizanų kovos Lietuvoje tyrimų, kuriuos vykdė remdamasis gausiais buvusių getų partizanų ir kovotojų sakytinės istorijos liudijimais²³⁴. Savo pirmojoje knygoje, išleistoje 1962 m., parašytoje kartu su Zvie A. Brown'u, jis apibendrina savo surinktus duomenis apie pasipriešinimą naciams ir pogrindžio organizavimą Kauno gete. Kalbėdamas apie holokaustą Lietuvoje, D. Levinas karo pradžią Lietuvoje apibūdina, kaip Birželio sukilėlių susidorojimą su savo kaimynais žydais, jų turto pasisavinimą ir apiplėšimą.

²³² Shapira, A. The Eichmann Trial: Changing Perspectives, in: *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*, ed. D. Cesarani. London, 2005, p. 34.

²³³ Cohen, B. *Israeli Holocaust Research: Birth and Evolution*. London, 2013, p. 246-252.

²³⁴ Ten pat, p. 256.

Antra vertus, kitaip nei daugelio aukų dienoraščių ar atsiminimų, didžiųjų pogromų pradžią Kaune, autorius susieja su vokiečių iniciatyva ir siekiu išprovokuoti vietinių gyventojų smurtą prieš žydus, kuris yra apibūdintas Stahleckerio ataskaitoje²³⁵.

Šias savo išvadas apie holokaustą Lietuvoje ir lietuvių vaidmenį jame, Dovas Levinas sugriežtino 2001 m. pasirodžiusioje savo sintezėje apie Lietuvos žydų istoriją. Anot autoriaus, lietuvių ir žydų santykiams didžiausią neigiamą įtaką padarė pirmoji sovietų okupacija, kuri supriešino abiejų tautų geopolitinius interesus, o lietuvių akyse žydai tapo visuotinai tapatinami su komunistais²³⁶. Šis aspektas skatino ir stiprino lietuvių antisemitizmą, ypač skleistą LAF'o propagandoje. Kaip vienas iš tokių kraštutinio antisemitizmo pavyzdžių, knygoje pateikiamas vienas iš 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimo variantų, kuriame fiksuojamas sakinytis tiesiogiai raginantis žudyti žydus karui prasidėjus: „Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą“. Būtent remdamasis šiuo dokumentu, Dovas Levinas prieina išvadą, kad dar iki vokiečių saugumo policijos pasirodymo mažiausiai 40-yje Lietuvos vietovių, lietuviai suorganizavo masines vietos žydų žudynes²³⁷. Galima daryti prielaidą, kad autoriaus minimas pogromų skaičius apima ne tik didelius ir viešus pogromus vykusius Kaune, bet ir mažesnio masto plėšikavimo, asmeninių sąskaitų suvedinėjimo ar smurto prieš žydus atvejus įvairiose Lietuvos vietose.

Tokios pat išvados apie vokiečių okupacijos ir holokausto pradžią prieina ir kitas minėtas autorius, kilęs iš Lietuvos – Yitzhakas Aradas²³⁸. Savo studijoje apie Vilniaus getą, Y. Aradas pažymi, kad holokausto specifiškumą ir greitį Lietuvoje nulėmė visuomenės antisemitinės nuotaikos, kurios skatino daugelį lietuvių tiek tiesiogiai prisidėti prie masinių žudynių, tiek ir pasisavinti nužudytų

²³⁵ Levin, D.; Brown, Z. A. *The Story of an Underground: The Resistance of the Jews of Kovno in the Second World War*. Jerusalem, 2014, p. 3-4.

²³⁶ Levin, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000, p. 151-152.

²³⁷ Ten pat, p. 152.

²³⁸ Arad, Y. *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*. Jerusalem, 1980, p. 36-47.

aukų turtą²³⁹. Anot Y. Arado, daugeliu atveju, antisemitizmo motyvas lėmė, kad vokiečiams net nereikėjo skatinti vietinių gyventojų smurto ar pogromų, nes lietuviai buvo pasirengę tinkamai progai, kurią išnaudojo prasidėjus vokiečių okupacijai²⁴⁰. Autoriaus teigimu, tokių lietuvių nusiteikimą liudija ne tik LAF'o skleista antisemitinė propaganda (ypač jau minėtas kovo 19 dienos atsišaukimas), bet ir Laikinosios vyriausybės priimti nutarimai, pirmiausia, rugpjūčio 1 d. datuojami „Žydų padėties nuostatai“, bei vyriausybės narių tylą viešai Kauno gatvėse vykstančių pogromų ir smurto atžvilgiu²⁴¹.

Dovo Levino, Yitzhako Arado atliktus tyrimus papildė ir Kaune gimusios Mashos Greenbaum parašyta istorinė studija apie Lietuvos žydus. Anot autorės, dar iki vokiečių atėjimo lietuvių sukilėliai ir pavieniai asmenys ėmė rengti pogromus ir smurtą prieš savo bendrapiliečius žydus. Vertindama to meto lietuvių nuotaikas ir santykius su žydais, autorė išskiria tris visuomenės grupes: 1) ekstremistus, kurie norėjo ir siekė visiško Lietuvos žydų sunaikinimo; 2) tuos, kurie nepalaikė nekaltų žmonių žudynių, tačiau buvo įsitikinę, kad žydai yra „prasikaltę“, todėl turėtų gyventi gete, atskirti nuo visuomenės; 3) stebėtojus, kurie nedalyvavo masinėse žudynėse, tačiau elgėsi ir liko pasyviais stebėtojais aukų atžvilgiu²⁴².

Galima apibendrinti, kad minėtų autorių darbai suformavo holokausto Lietuvoje tyrimo pagrindus, kuriais remiasi ir kiti Izraelio istorikai, asmeniškai neturintys tiesioginių ryšių su Lietuva. Viena tokių istorikų – Tel Avivo universiteto profesorė – Dina Porat, tyrinėjusi holokausto Lietuvoje specifiškumo aspektus bei vieno iš svarbiausių žydų pasipriešinimo naciams simbolių – Abos Kovnerio biografiją.

Dina Porat remdamasi holokausto aukų atsiminimais ir liudijimais daro išvadą, kad daugelyje Lietuvos mažų miestų ir miestelių, masinės žudynės buvo pradėtos vykdyti lietuvių, dar vokiečių saugumo policijai nepasirodžius. Anot

²³⁹ Ten pat, p. 464.

²⁴⁰ Arad, Y. *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln, 2009, p. 88.

²⁴¹ Ten pat, p. 102.

²⁴² Greenbaum, M. *The Jews of Lithuania: a history of remarkable community, 1316-1945*. Jerusalem, 1995, p. 312.

istorikės, įsakymas žudyti vietos žydus, komunistus ir kitas vokiečiams priešiškas visuomenės grupes saugumo policijai buvo duotas dar iki karo su Sovietų Sąjunga pradžios, tačiau daugeliu atveju masinės žudynės buvo vykdomos lietuvių, o jų kolaboravimas, aktyvus dalyvavimas, buvo viena iš priežasčių naciams leidusių pereiti ne tik prie Lietuvos, bet ir visos Europos žydų bendruomenės sunaikinimo sprendimo²⁴³.

Panašių išvadų apie holokaustą Lietuvoje, prieina ir kitas Izraelio istorikas – David'as Bankier, savo tyrimą grįsdamas jau minėto Leybo Koniuchovsky pokariu surinktais liudijimais apie masines žudynes provincijoje. Galima sutikti su autoriaus išvada, kad holokausto Lietuvoje specifiškumą sąlygoja, jo greitis ir mastas, kurio vokiečių saugumo policija būtų negalėjusi pasiekti be vietos lietuvių administracinės valdžios ar policijos įsitraukimo ir dalyvavimo²⁴⁴. Antra vertus, pristatomame tyrime autorius vadovaujasi išimtinai holokaustą išgyvenusių liudininkų atsiminimais, todėl dalis pateikiamų išvadų, siejasi su jau minėtų masinių žydų žudynių vaizdiniu, fiksuojamu ir kituose atsiminimuose. Ši priežastis lemia, kad D. Bankier savo tyrime prieina išvados, kad lietuvių įvykdyti veiksmai pirmosiomis vokiečių okupacijos savaitėmis ir mėnesiais buvo sąlygoti jų veiksmų laisvės ir savarankiško veikimo, kurį nutraukė vokiečių administracinės valdžios Lietuvoje įsigaliojimas ir Laikinosios vyriausybės veikimo sustabdymas²⁴⁵.

Galima teigti, kad tokia išvada yra būdinga visai aptartai Izraelio istoriografijai, kuri holokausto Lietuvoje organizavimą ir planavimą sieja su nacistine Vokietija, tačiau aukų liudijimuose užfiksuoti pirmųjų vokiečių okupacijos dienų, savaičių ir net mėnesių vaizdiniai, šiuo laikotarpiu Lietuvoje vykusius įvykius susieja išimtinai su savavališka ir savarankiška lietuvių veikimo iniciatyva.

²⁴³ Porat, D. *The Fall of a Sparrow: The Life and Times of Aba Kovner*. Stanford, 2010, p. 59-61; Porat, D. The Holocaust in Lithuania: Some unique aspects, in: *The Final Solution: Origins and Implementation*, ed. by D. Cesarani. London, 2004, p. 165-166.

²⁴⁴ Bankier, D. *Expulsion and Extermination: Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania*. Jerusalem, 2011, p. 204.

²⁴⁵ Ten pat, p. 33.

Visus šiuos aptartus darbus, skirtus nagrinėti holokausto Lietuvoje problematikai vienija jau minėta sionistinė Izraelio istoriografijos paradigma, kuri akcentuoja žydų ginkluotą ir dvasinį pasipriešinimą naciams ir patirtus holokausto aukų išgyvenimus, kuriuos lėmė ne tik tai, kad vokiečiai organizavo masines žudynes Lietuvoje, bet ir tai, kad jose dalyvavo nemažai kaimynų, t. y. lietuvių.

Be šių aptartų istorikų, būtina taip pat paminėti keletą autorių, kurių pozicija yra daug radikalesnė, o jų atliekami tyrimai ar pasisakymai, dažnai išprovokuodavo nemažą rezonansą tiek Izraelio, tiek ir Lietuvos visuomenių akyse. Pirmiausia, būtina paminėti Simono Wiesenthalio centro Jeruzalės biuro vadovą Efraimą Zuroffą, kuris holokaustą Lietuvoje išskiria, kaip ypatingą, analogo neturintį atvejį visame masinių žydų žudynių Antrojo pasaulinio karo metais kontekste²⁴⁶. Taip pat šiai paradigmai galima būtų prisikirti ir Lietuvos žydų asociacijos Izraelyje vadovą, advokatą Josephą A. Melamedą, kurio vadovaujama organizacija leidžia leidinį „*Lithuania Crime & Punishment*“. Būtent šiame leidinyje 1999 m. buvo publikuotas daug kritikos Lietuvoje sulaukęs tikrų ir menamų lietuvių, dalyvavusių holokauste sąrašas, kuriame nepagrįstai figūruoja ir Juozo Lukšos, Adolfo Ramanausko-Vanago, Jono Žemaičio pavardės su kaltinimais dalyvavimu holokauste²⁴⁷.

Greta aptartos sionistinės paradigmos, Izraelio istoriografijoje XX a. 9 dešimtmetyje ėmė formuotis „Naujųjų istorikų“ mokykla, kuri ėmėsi sionizmo, sionistų santykio su holokaustu ir jo aukomis kritinio įvertinimo. Šios istoriografinės mokyklos pagrindą sudaro Izraelio istorikai, politologai, lingvistai, žurnalistai ir intelektualai, kurie išsilavinimą arba savo akademinės karjeros pradžią susiejo su Vakarų akademinėmis institucijomis. „Naujųjų istorikų“ darbai, pirmiausia skirti jišuvo požiūriui į holokaustą ir jo aukas karo ir pirmaisiais pokario metais, kuris apibūdinamas, kaip pasyvus, nepakankamas, žeminamas ar siekęs pasinaudoti aukų patirtimis, taip išnaudojant masinių

²⁴⁶ Zuroff, E. *Operation Last Chance: One Man's Quest to Bring Nazi Criminals to Justice*. New York, 2009, p. 95-111.

²⁴⁷ *Lithuania Crime & Punishment*, January 1999, vol. 6, p. 36-139.

žudynių istoriją politiniams tikslams, pirmiausia konflikte su palestiniečiais ir kaimyninėmis arabų valstybėmis²⁴⁸.

Galima apibendrinti, kad be atskirų išimčių, kurios bando įsiklausyti į Rytų europiečių, tame tarpe ir lietuvių, patirtis Antrojo pasaulinio karo metais, kuomet vokiečių okupacija įsiterpė tarp dviejų sovietų okupacijų šiame regione²⁴⁹, „Naujosios istorikų“ mokyklos atstovai didelio dėmesio holokaustui Lietuvoje neskyrė, todėl Izraelio historiografijoje vyrauja sionistinės historiografijos paradigmos istorikų suformuoti masinių Lietuvos žydų žudynių vaizdiniai, kurie iš vienos pusės akcentuoja lietuvių veiksmų laisvę ir savarankiškumą pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis ir savaitėmis, iš kitos – su pagarba atsiliepia ir puoselėja atminimą tų, kurie masinių žydų žudynių Lietuvoje akivaizdoje, stojo teisingumo ir aukų pusėn.

²⁴⁸ Zertal, I. *From Catastrophe to Power: Holocaust Survivors and the Emergence of Israel*. Los Angeles, 1998; Zertal, I. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge, 2005; Yablonka, H. *Survivors of the Holocaust: Israel after the War*. London, 1999; Weitz, Y. Dialectical versus Unequivocal: Israeli Historiography's Treatment of the Yishuv and Zionist Movement Attitudes toward the Holocaust, in: *Making Israel*, ed. B. Morris. Ann Arbor, 2007, p. 278-298; Pappe, I. *The Idea of Israel: A History of Power and Knowledge*. New York, 2014, p. 153-178.

²⁴⁹ Plg. Rubin, B. Teisė prieštarauti: mūsų kančios turi tapti pagrindu bendrauti, o ne varžytis, in: *bernardinai.lt*, 2010 m. sausio 11 d., [prieiga internetu], in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-01-05-barry-rubin-teise-priestarauci-musu-kancios-turi-tapti-pagrindu-bendravimui-o-ne-varzymuisi/37966>, [2018-06-03].

4. HOLOKAUSTAS LIETUVIŲ ISTORIOGRAFIJOS KONTEKSTE

4. 1. Holokausto akivaizdoje: masinių žudynių dokumentavimas amžininkų liudijimuose

1941 m. vasarą prasidėjus masinėms žydų žudynėms Lietuvoje, daugelio lietuvių požiūris į jas buvo sąlygotas pirmosios sovietų okupacijos metais visuomenėje susiformavusiais mitais ir stereotipais. Lietuvos žydų tapatinimo su komunistais visuotinumą, visuomenėje pastebėjo ne tik šalyje apsilankę užsienio diplomatai²⁵⁰, bet ir užfiksavo dalis pačių lietuvių intelektualų. Anot istoriko Zenono Ivinskio, „dauguma žmonių norėte nori vokiečių atėjimo, o tada prasidėtų formalus žydų plovimas. Įniršimas ant žydų už jų akiplėšišką palankumą bolševikams, už jų internacionališkumą, pasidarymą nesukalbama, yra didelis“²⁵¹.

Tokias visuomenės nuotaikas atspindėjo ir 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne įkurto Lietuvių aktyvistų fronto programiniai dokumentai ar atsišaukimai. LAF dokumentų antisemitinis pobūdis yra gausiai išnagrinėtas Lietuvos istorikų²⁵², todėl čia reikėtų atkreipti dėmesį į ankstesniuose darbo skyriuose sovietų, Vakarų ir Izraelio istorikų darbuose minimą 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimą ir galimas jo atsiradimo aplinkybes, kurios aptartoje istoriografijoje siejamos su lietuvių pagrindžio siekiu, tiesiogiai dalyvauti masinėse žydų žudynėse ir jas vykdyti²⁵³.

²⁵⁰ Lietuva 1941 m. kovą: Amerikos diplomato pranešimas, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, nr. 6, p. 379.

²⁵¹ Ivinskis, Z. *Dienoraštis: atskiri nuotykių ir įspūdžių iš mano gyvenimo, 1928-1940*, p. 558 (Dėkoju doc. dr. Aurelijui Giedai už galimybę susipažinti su šio dienoraščio kopija).

²⁵² Plg.: Brandišauskas, V. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*. Vilnius, 1996, p. 137-139; Truska, L.; Vareikis, V. *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*. Vilnius, 2004, p. 69-100; Sužiedėlis, S. 'Listen, the Jews are Ruling Us Now': Antisemitism and National Conflict during the First Soviet Occupation of Lithuania, 1940-1941, in: *Polin: Jews in the Former Grand Duchy of Lithuania since 1772*, vol. 25, ed. by Š. Liekis, A. Polonsky, Ch. Freeze. Oxford, 2013, p. 305-330.

²⁵³ Plg.: Gasparaitis, S. „Verrätern wird nur dann vergeben, wenn sie wirklich beweisen können, dass sie mindestens einen Juden liquidiert haben“: Die „Front Litauischer Aktivisten“ (LAF) und die antisowjetischen Aufstände 1941, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2001, h. 10, s. 886-904; Dieckmann, Ch. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*. Göttingen, 2011, s. 252; Snyder, T. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. New York, 2015, p. 164; Ginaitė-Rubinsonienė, S. *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė, 1941-1944 metais*. Vilnius, 1999, p. 44; Arad, Y. *The*

Aptariamasis dokumentas yra išlikęs keliuose skirtinguose variantuose, kurie skiriasi savo stiliumi ir teksto struktūra. Viename jų viršuje rašoma, kad tai yra Lietuvių informacijų biuro Berlyne dokumentas, tačiau konkreti data nenurodoma. Atsišaukime skelbiama apie greitai prasidėsiantį karą, raginama ruoštis sukilimui, o karo veiksmams prasidėjus perimti į savo kontrolę strateginius objektus, suimti su sovietais kolaboravusius asmenis, draugiškai sutikti vokiečių kariuomenę ir suteikti jai reikiamą pagalbą. Atsišaukimo 6-asis paragrafas skelbia: „*Jau šiandien painformuokite žydus, kad jų likimas aiškus. Todėl kas gali, tegul nešdinas iš Lietuvos, kad nebūtų bereikalingų aukų. Lemiamu momentu jų turtą paimkite į savo rankas, kad niekas veltui nežūtų*“. Atsišaukimas baigiamas raginimu, jog šis pranešimas žodžiu ir raštu turi pasiekti visus tolimiausius Lietuvos užkampius. Antroje šio dokumento lapo pusėje taip pat daroma pastaba, kad tai yra multiplikuotas dokumentas ir pageidaujama, kad jis būtų kopijuojamas ir platinamas Lietuvoje²⁵⁴.

Kitame to paties dokumento variante yra įrašytas sakinytis raginantis žudyti vietos žydus. Pastarasis dokumento variantas yra išlikęs dar trijose skirtingose kopijose. Pirma, buvo rasta LAF pagrindininko Kretingoje Osvaldo Žadvydo namuose darytų kratų metu. Šioje kopijoje nurodoma, kad tai Lietuvių informacijų biuro Berlyne dokumentas, datuotas 1941 m. kovo 19 d., antrojo paragrafo pabaigoje, skliaustuose rašoma: „*Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą*“²⁵⁵. Antra kopija yra išlikusi ranka darytu nuorašu²⁵⁶. Trečioji – išsaugota buvusio sukilėlio Jono Čepulio ir publikuota 1994 metais. Šioje kopijoje sakinytis raginantis žudyti žydus yra prijungtas prie trečiojo paragrafo ir įrašytas jau nebe skliaustuose, todėl visas tekstas skamba taip: „*Tuojau reikalinga suimti vietinius komunistus ir kitokius Lietuvos išdavikus, kad nei vienas neišvengtų atpildo už savo*

Holocaust in the Soviet Union. Lincoln, 2009, p. 92; Levin, D. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000, p. 152.

²⁵⁴ 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimas „Brangūs vergaujantys broliai!“, in: *LYA*, f. L-43, ap. 6, b. 555, l. 4, 4 ap.

²⁵⁵ 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimas „Brangūs vergaujantys broliai!“, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 212.

²⁵⁶ 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimas „Brangūs vergaujantys broliai!“, in: *LYA*, f. L-43, ap. 6, b. 560, l. 4, 4 ap.

veiksmus. Išdavikams bus tik tada dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo bent po vieną žydą“²⁵⁷.

Minėtas Kretingos pogrindininkas O. Žadvydas buvo suimtas 1941 m. gegužės 5 dieną. Savo NKVD duotose parodymuose teigė, kad jo namuose rastą atsišaukimą, jis 1941 m. kovo 25 d. gavo iš kito aktyvaus antisovietinio pogrindžio Kretingoje nario Petro Bortkevičiaus²⁵⁸. Pastarasis NKVD buvo suimtas 1941 m. kovo 28 d. ir savo parodymuose teigė, kad kovo 23 d. pogrindininkas Petras Dimgaila jam perdavė ryšininko Felikso Putriaus adresuotą laišką iš Vokietijos, kuriame buvo penki aptariamojo atsišaukimo egzemplioriai. Atpasakodamas jų turinį, P. Bortkevičius pažymi, kad juose lietuviai buvo raginami vienytis, karui prasidėjus padėti vokiečiams kovoti su Raudonąja armija, užimti ir apsaugoti strateginius objektus bei ypač pogromiškai buvo pasisakyta prieš žydus²⁵⁹.

Galima daryti prielaidą, kad kovo 23 d. Lietuvą iš Vokietijos pasiekė tas atsišaukimo „Brangūs vergaujantys broliai!“ variantas, kuriame ir buvo įrašytas sakiny, raginantis žudyti žydus, o jo autorystė galėtų priklausyti Berlyno LAF vadovybei. Šią prielaidą taip pat grindžia trys veiksniai. Pirma, anot LAF propagandos komisijos pirmininko Broniaus Railos, visi LAF dokumentai ir atsišaukimai buvo rengiami jo paties, taip pat prie jų rengimo yra prisidėję Kazys Škirpa, LAF ideologijos komisijos primininkas Antanas Maceina ir Antanas Valiukėnas²⁶⁰. Antra, anot vieno svarbiausio LAF ryšininko Mykolo Naujokaičio, visų į Lietuvą siunčiamų dokumentų autorystė jam nebuvo žinoma, tačiau visus antisovietinius lapelius, atsišaukimus jis gaudavo per voldemarininką, LAF ryšių su Lietuva komisijos vadovą Stasį Puodžių²⁶¹. Trečia, egzistuoja panašaus pobūdžio ir kitas atsišaukimas, skirtas LAF nariams

²⁵⁷ Kasparas, K. „Kai kurie slapto ir viešo pasipriešinimo bruožai 1940-1942 m. dokumentuose“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 11, p. 184-185.

²⁵⁸ Osvaldo Žadvydo parodymai, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 7, 11-12.

²⁵⁹ Petro Bortkevičiaus parodymai, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 32. Šiuos parodymus patvirtina ir minimas Petras Dimgaila, kuris pažymi, kad siunčiamuose atsišaukimuose buvo raginimas karui prasidėjus pradėti organizuoti vietos žydų pogromus, žr.: Petro Dimgailos parodymai, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 43.

²⁶⁰ Raila, B. *Kitokios Lietuvos ilgesys*. Vilnius, 1993, p. 397.

²⁶¹ Mykolo Naujokaičio parodymai, in: *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 12949/3, l. 25-26.

„Į lietuvius aktyvistus“, pasirašytas Kazio Škirpos vardu, kuriame tarp kitų tikslų raginama: „*Suvienyti lietuvių tautą ir apvalyti lietuvišką žemę nuo išgamų ir žydų*“²⁶². Anot paties Kazio Škirpos, šis atsišaukimas 1941 m. balandžio 18-19 d. ir gegužės 12 d. buvo įteiktas nacistinės Vokietijos OKW ir URM vadovybei²⁶³.

Galima teigti, kad Zenono Ivinskio dienoraštyje išsakyti pastebėjimai ir LAF skleista propaganda, atspindėjo įvairių visuomenės sluoksnių nuotaikas, net ir tų, kurie Kazio Škirpos tikslų ar glaudaus bendradarbiavimo su vokiečių kariuomenės ir užsienio reikalų ministerijos vadovybe nepalaikė. Diplomato Stasio Lozoraičio teigimu: „Jeigu po to, kai 3 milij. lietuvių užrakino į kalėjimą, nukentės ir kiek nekaltų žydų, žemės drebėjimo nebus, pasaulis nesugrius. O ant to pasaulio odiumo bus naplevat!“²⁶⁴. Panašios nuomonės laikėsi ir kitas diplomatas Petras Klimas: „Žydai po šito eksperimento (sovietų okupacijos – *aut.*) turi būti išmesti iš Lietuvos gyvenimo, nes jie mums paskelbė savo kovą, užuot pasilikę nuošaly šios mūsų nelaimės metu“²⁶⁵.

Prasidėjus Birželio sukilimui, tokios nuotaikos vyravo ir tarp nemažos dalies sukilėlių. Algirdas Gustaitis kalbėdamas apie sukilimą Vilniuje mini: „Nors žydai ir bolševikai yra vienas ir tas pats, tačiau Vilniuje žydams iki šiol parodyta per daug švelnumo. Jiems gailėtasi kulų į kaktas, nors visa eile atvejų šie šlykštūs tvariniai šaudė į lietuvių ar vokiečių kovotojus“²⁶⁶.

Praėjus dviem mėnesiams nuo vokiečių okupacijos pradžios, rugpjūčio 25 d. Vilniuje leisto laikraščio „Naujoji Lietuva“ redaktorius Rapolas Mackonis savo dienoraštyje pažymėjo:

²⁶² Atsišaukimas „Į lietuvius aktyvistus“, in: LCVA, f. MK-9, ap. 1, b. 6, l. 321; Kazio Škirpos knyga „Kovok! Pastangos gelbėti Lietuvą 1939-1941 m.“, II dalis, in: LCVA, f. 648, ap. 2, b. 582, l. 186-187.

²⁶³ Kazio Škirpos knyga „Kovok! Pastangos gelbėti Lietuvą 1939-1941 m.“, I dalis, in: LCVA, f. 648, ap. 2, b. 581, l. 131-132.

²⁶⁴ 1941 m. gegužės 10 d. Stasio Lozoraičio laiškas Edvardui Turauskui, in: LCVA, f. 668, ap. 1, b. 734, l. 199.

²⁶⁵ 1941 m. gegužės 12 d. Petro Klimo laiškas Stasiui Lozoraičiui, Edvardui Turauskui, Jurgiui Šauliui, Kaziui Škirpai, in: LCVA, f. MK-9, ap. 1, b. 2, l. 500.

²⁶⁶ 1941 m. *Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys*, sud. V. Brandišauskas. Vilnius, 2000, p. 91.

„Kasdien gauname vis naujų žinių apie beatodairišką atsiskaitymą su žydais. Jei tatai būtų daroma viename kitame miestelyje, galėtumėm pavadinti išsišokimu, ar chuliganizmu. Bet kai atsiskaitoma su žydais visoje Lietuvoje, valantis nuo jų – yra istorinė būtinybė. Amžių amžiais žydai, kaip utėlės, kaip erkės buvo apsėdusios Lietuvos kūną, čiulpė iš jo syvus, kaip įsikandusios dėlės. Ilgainiui taip su tais insektais susigyvenome, kad atrodė, jog kitaip ir būti negali ir todėl kitataučių akyse atrodėme „kaip utėlių suėsti“. Tačiau atėjo momentas padaryti dezinfekciją ir ji daroma visai negalvojant kas iš to išeis“²⁶⁷.

Panašių nuostatų laikėsi ir Lietuvių nacionalistų partijos generalinis sekretorius Zenonas Blynas, kuris neigiamai vertino lietuvių dalyvavimą masinėse žydų žudynėse pažymėdamas, kad „Lietuva paverčiama lavonine, kapinynu, kad verčia šaudyti reguliariai iš Vokietijos su vizom išvykusius žydus, kad šaudom kitus, kad tampam tik apmokami budeliai, kad mus filmuoja, o savęs vokiečiai – ne. Tos niekšybės negaliu pakęsti“²⁶⁸. Antra vertus, pačio vykstančių žudynių fakto nepasmerkė: „geriau lai šaudo žydus, nei lietuvius, manau!“²⁶⁹.

Šie pavyzdžiai leidžia teigti, kad daugelyje visuomenės grupių vyravo ne tik klaidingi stereotipai ir mitai Lietuvos žydų atžvilgiu, susiformavę pirmosios sovietų okupacijos metais, bet ir buvo būdingas aukų nužmoginimas, pasyvumas ir jų atskyrimo nuo visuomenės nuotaikos. Šios nuostatos palaipsniui ėmė keistis tik suvokus žudynių mastą ir galimas pasekmes. Karo kapelionu Baltarusijoje tarnavęs Zenonas Ignonis (Ignatavičius) savo dienoraštyje pažymėjo, kad lietuvių dalyvavimas masinėse žydų žudynėse taps neatperkama kalte:

²⁶⁷ Rapolo Mackonio dienoraštis, in: *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 20317/3, l. 61-62.

²⁶⁸ Blynas, Z. *Karo metų dienoraštis, 1941-1944 m.* Vilnius, 2007, p. 258.

²⁶⁹ Ten pat, p. 77.

„Baisi, neištrinama dėmė nesuterštoje mano tautos istorijoje. Jokios priežastys, jokie argumentai to baisaus nusikaltimo neprisidengs ir nepateisins... Mes visada žinosime, kad tie žiaurūs ir baisūs budeliai, daugiausia nekaltų žydų tautos narių žudikai, buvo kilę iš ramios katalikiškos lietuvių tautos”²⁷⁰.

Nepaisant šių kapeliono žodžių, žydų tapatinimas su komunistais, susiformavęs pirmosios sovietų okupacijos metais, tapo tuo šaltiniu, kuriuo remiantis dalis pokario išeivių kalbės apie lietuvių dalyvavimą masinėse žydų žudynėse. Būtent aptartos nuostatos pokaryje virs „dviejų genocidų“ teorija, kuri lietuvių dalyvavimą masinėse žydų žudynėse, bandys paaiškinti klaidingu įsitikinimu apie žydų dalyvavimą represijose prieš lietuvius pirmosios sovietų okupacijos metais, o tokios priežasties-pasekmės ryšių paieškos taps vienu iš išeivius vienijančiu veiksmu.

4. 2. Holokausto refleksija lietuvių išeivijos tarpe

Pokario lietuvių išeivijos politinės minties ir istorinės refleksijos pagrindu tapo dvi intelektualų grupės, plėtojusios atskirus požiūrius tiek į tuo metu buvusią okupuotą Lietuvą padėtį ir ryšių palaikymą su ja, tiek istorinę praeitį. Viena lietuvių išeivijos intelektualinės minties grupę sudarė vyresnės kartos lietuviai ir žmonės aktyviai dalyvavę LAF, Laikinosios vyriausybės ar antinacinės rezistencijos veikloje. Antrąją – liberaliosios minties atstovai, susibūrę po Santaros-Šviesos judėjimo vėliava.

Abi grupės formavo ir atskirus pasakojimus į holokausto Lietuvoje istoriją. Pirmoji intelektualų grupė savo nuostatas daugiausiai grindė griežta antikomunizmo linija, turėjusia reikšmės ir holokausto pasakojimo formavimui jos intelektualų darbuose ar dokumentuotuose atsiminimuose, pirmiausia iškeliant sovietų okupaciją, kaip pagrindinę Lietuvos istorijos katastrofą. Antroji

²⁷⁰ Ignonis, Z. *Praeitis kalba: dienoraštiniai užrašai: Gudija, 1941-1944*. Vilnius, 2007, p. 142.

intelektualų grupė rėmėsi tuo metu Vakaruose besiformuojančiu holokausto diskursu ir bandė vokiečių okupacijos metų istorinę patirtį įvertinti per pačių lietuvių veikimo ir kaltės liniją.

4. 2. 1. Defenzyvinis pasakojimas

Defenzyvinio lietuvių pasakojimo ištakas reikėtų sieti su dviem, vidine ir išorine, aplinkybėmis. Pirma, kaip ir buvo minėta, šio pasakojimo kontūrai formavosi ir buvo apibrėžti sovietų ir vokiečių okupacijų sukeltų reakcijų, kurios virto klaidingos „dviejų genocidų“ teorijos pavidalu, bandžiusiu minimizuoti lietuvių kaltės holokauste klausimą. Antrąjį šio pasakojimo susiformavimo impulsą suteikė kolektyvinės lietuvių kaltės klausimo kėlimas holokaustą išgyvenusių aukų lūpomis, kurį dar labiau sustiprino sovietų vykdomos propagandinės kampanijos Vakaruose, nukreiptos prieš tikrus ir menamus lietuvių kolaborantus ir masinių žudynių dalyvius. Pastarosios priežastys lėmė, kad aptariamasis pasakojimas lietuvių išeivių buvo pradėtas formuoti jau pirmaisiais pokario metais, dar gyvenant perkeltųjų asmenų stovyklose Vokietijoje.

Būtent gyvenimas perkeltųjų asmenų stovyklose Vokietijoje ir jose vykę lietuvių-žydų konfliktai, tapo pirminiu pretekstu pradėti formuoti gynybines strategijas holokausto ir lietuvių dalyvavimo jame atžvilgiu. Holokaustą išgyvenusių aukų neigiamas požiūris ir lietuvių kolektyvinės kaltės klausimo kėlimas, tapo akivaizdus jau 1945 m. lapkričio 29 d. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau VLIK) pirmininkui Mykolui Krupavičiui ir buvusiam konsului Karaliaučiuje Antanui Kalvaičiui susitikus su Lietuvos žydų sąjungos nariu, inžinieriumi Leibovičiumi. VLIK'o nariams prakalbus apie galimą ir Lietuvos žydų bendradarbiavimą kovoje prieš sovietų okupaciją, inžinierius Leibovičius atsakė, kad „žydų tautai nusikalto ne paskiri, menkos moralinės vertės lietuviai, bet visa lietuvių tauta“, todėl bendras sutarimas tarp

lietuvių ir žydų greitu metu nebus surastas²⁷¹. Šias nuotaikas holokaustą išgyvenusių žydų tarpe atspindėjo ir jau minėta 1947 m. balandžio 14-15 d. Miunchene vykusio pirmojo Lietuvos žydų sąjungos suvažiavimo rezoliucija, pabrėžusi kolektyvinės lietuvių kaltės principą.

Siekiant atremti viešojo erdvėje keliamus kaltinimus, 1946 m. gegužės 28 d. VLIK'as parengė dokumentą „Lietuvių–žydų santykių klausimu“, kuriame ir buvo pirmą kartą sukonstruoti „dviejų genocidų teorijos“ ir kalbėjimo apie holokaustą lietuvių tarpe pagrindai. Dokumente pabrėžiama, kad Laikinoji vyriausybė ir lietuvių administracija neprisidėjo ir nekolaboravo su naciais, atvirkščiai, buvo akcentuojama lietuvių pagalba žydams²⁷². Dokumento autoriai pabrėžia, kad vertinant lietuvių ir žydų santykius ir veiksmus vienas kito atžvilgiu, negalima atskirti pirmosios sovietų ir vokiečių okupacijos kontekstų. Dėl šios priežasties, anot dokumento autorių, dalies lietuvių dalyvavimas masinėse žudynėse yra „gėdos lapas“, tačiau greta šis dalyvavimas yra minimizuojamas, pabrėžiant, kad tokie veiksmai buvo sąlygoti keršto ir veikimo prieš žydus ne kaip prieš tautą, bet kaip komunizmo šalininkus²⁷³.

VLIK'o dokumente matomas holokausto ir lietuvių dalyvavimo jame, priežasties-pasekmės tendencijas, liudijo ir šio dokumento sudarymą lydėjusi Politinių kalinių sąjungos sudaryta ir išleista anketa, 1947 m. antroje pusėje masiškai paskleista Vokietijos perkeltųjų asmenų stovyklose gyvenančių lietuvių tarpe. Anketos klausimyną sudarė dvi dalys, rodančios dvejopą šios lietuvių iniciatyvos pobūdį: pirmoji – lietė lietuvių pagalbos žydams ir jų gelbėjimo atvejus, antroji – žydų galimai padarytas nusikalstamas veikas lietuviams pirmosios sovietų okupacijos metais²⁷⁴.

Galima teigti, kad tokios aptariamos lietuvių išeivių grupės nuostatos, blokavo lietuvių ir žydų santykių atnaujinimo galimybę iki pat Lietuvos

²⁷¹ Bartusevičius, V. *Lietuviai DP stovyklose, 1945-1951*. Vilnius, 2012, p. 403.

²⁷² 1946 metų dokumentas VLIK'ui apie lietuvių ir žydų santykius, in: *Lietuvos žydų žudynių byla*, sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001, p. 300-339. Vienas iš šio dokumento autorių, VLIK'o pirmininkas prelatas Mykolas Krupavičius, vėliau savo publikacijoje atkartos minimus teiginius, žr.: Krupavičius, M. Lietuvių-žydų santykiai Hitlerio okupacijos metais, in: Krupavičius, M. *Visuomeniniai klausimai: straipsnių rinkinys iš jo palikimo*. Chicago, 1983, p. 100-123.

²⁷³ Ten pat, p. 335-336.

²⁷⁴ Rimašauskas, J. *Žydų gelbėtojai*. Vilnius, 2008, p. 43-44.

nepriklausomybės atkūrimo, o bandymai žydus įtraukti į Vakaruose vykdomas Lietuvos laisvinimo kampanijas baigdavosi fiasko. Antai, Amerikos Lietuvių Tarybos Clevelande skyriui pakvietus Telšių Rabinų Kolegijos Clevelande prezidentą rabiną Block'ą į 1951 m. birželio 14-15 d. pabaltijiečių organizuojamą minėjimą, buvo gautas toks atsakymas:

„Kartu su visais laisvę mylinčiais žmonėmis aš taip pat įsivaizduoju didelius pasikeitimus, grėšiančius visai žmonijai, jei komunistų pabaisa šėls, ir atitinkamai esu pasiruošęs daryti viską, ką galiu, kovojant su šita katastrofa.

Tačiau Jūsų neįvardinimas mano Lietuvos žydų brolių, kurie buvo sadistiškai sunaikinti nacionalistinės Lietuvos piliečių, tarp kitų kankinių, išvardintų Jūsų laiške, padarė man negalimu sulaikyti savo apstulbimą ir nustebimą dėl Jūsų begėdiško įžūlumo, parodyto siunčiant man šito tipo laišką, tikintis laimėti mano simpatijų dėl Jūsų judėjimo, tuo pačiu metu, kai Jūsų piliečiai taip laukiniškai, barbariškai, negailestingai, žiauriai sunaikino vienus iš geriausių Lietuvos Respublikos piliečių ir mano tautos žiedus“²⁷⁵.

Šis pavyzdys nėra vienintelis, kuris iliustruoja lietuvių išeivių abejingumą holokaustą išgyvenusių Lietuvos žydų patirčiai ir negebėjimą kritiškai įvertinti lietuvių vaidmenį ir dalyvavimą masinėse žydų žudynėse. Galima teigti, kad didžioji dalis lietuvių išeivijos vadovavosi „dviejų genocido“ teorijos postulatais, kurie buvo ne tik klaidingi, bet ir blokavo įsiklausimą į kito patirtį ir išgyvenimus vokiečių okupacijos metais. Tokios nuostatos buvo reiškiamos ne tik vidiniame lietuvių išeivijos rate, bet kartais prasiverždavo kaltinimais ir užsienyje gyvenantiems Lietuvos žydams, tarptautinėms organizacijoms ar Izraelio politikams. Būdingas tokios mąstysenos pavyzdys

²⁷⁵ Ten pat, p. 47.

buvo 1961 m. lietuvių teisės istorikės Jonės Deveikės-Navakas Paryžiuje parašytas laiškas Izraelio premjerui Davidui Ben-Gurionui, kuriame susipina tiek sovietų okupacijos sukeltos traumos, tiek ir kaltinimai bei stereotipai žydų atžvilgiu:

„Beveik visuose kraštuose, kur komunistų okupacija buvo anksčiau negu nacių, ne vien žmonės, kurie atstovavo arba tarnavo komunistinei ideologijai, nusikalto, bet tie nusikaltėliai visumoje buvo žydai. [...] Esmėje, kai aš galvoju apie tai, viskas išnyksta prieš būtinumą padaryti baisias išvadas: labai mažai tėra tarp žydų, kurie nebūtų įmaišyti į tuos nusikaltimus arba kaip autoriai, arba kaip bendrininkai, arba kaip pėdsakų mėtytojai ar šmeižikai.[...] Jau atėjo laikas, kad žydų padaryti nusikaltimai Rytų Europoje būtų išaiškinti. Turint galvoje tai, kas įvyko paskutiniojo karo metu Europoje, reikia apibūdinti žydus Rytų Europoje kaip žiauriausio okupanto kolaborantus, tada, kai tų sričių tėvynainiai buvo ne kas kita kaip rezistentai, kurie pakėlė kardą jų tėvynių garbei apginti, jas išslaivinti iš okupanto ir jų kolaborantų žydų“²⁷⁶.

Aptartuose pavyzdžiuose pateikiamos nuostatos, aptinkamos ir daugelio pokario lietuvių intelektualų darbuose, kuriuose lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse faktas yra vertinamas pasitelkiant minėtą dar karo metais susiformavusią „dviejų genocidų“ teoriją, o dalies visuomenės įsitraukimas ir kolaboravimas bandomas minimizuoti teigiant, kad tų asmenų buvo tik keletas, jie buvo nusikaltėliai, todėl ir neatspindi viso tautos veido.

Vienas iš tokio vertinimo pavyzdžių buvo Mykolo Biržiškos apmąstymai apie lietuvių ir žydų santykius, kuriuose pažymima, kad iki sovietų okupacijos dviejų tautų santykiai buvo geri, tačiau Lietuvą okupavus sovietams, žydų

²⁷⁶ 1961 m. Jonės Deveikės-Navakas laiškas Izraelio premjerui Davidui Ben-Gurionui, in: *Herderio instituto archyvas*, f. 45IIIF2, l. 5-6.

jaunimas ėmė kolaboruoti su okupacine valdžia, taip užsitraukdami nepasitenkinimą ne tik lietuvių tarpe, bet ir vyresniųjų ar sionistų žydų sluoksniuose. Anot autoriaus, masinės žydų žudynės sukėlė lietuvių pasipiktinimą, o lietuviai jose dalyvavę turėtų būti laikomi, kaip „nustoję žmogaus vardo ir tautos išmesti iš savo tarpo“, kurių nusikaltimus teisiškai įvertinti turėtų tik nepriklausomos Lietuvos įstaigos²⁷⁷.

Panašius teiginius po dvidešimties metų pažymėjo ir istorikas, Laikinosios vyriausybės ryšių su vokiečių okupacinėmis struktūromis atstovas Zenonas Ivinskis, savo 1971 m. publikuotame straipsnyje „Lietuva ir žydai istorijos šviesoje“, darydamas išvadą: „[...] jaunoji žydų karta pirmąjį bolševikmetį nelaukta ir neužtarnautai išdavė lietuvių tautos reikalus. Už tai atsakingumą lietuviai yra priskyre visiems Lietuvos žydams. Tai yra klaida, kaip ir lygiai yra klaida priskirti atsakingumą visai lietuvių tautai už anuos labai apgalėtinus atvejus, kai vienas kitas lietuvis talkininkavo ar buvo priverstas talkininkauti vokiečių organams vykdant Hitlerio programą žydų klausimu“²⁷⁸. Būtina pažymėti, kad pateiktame Z. Ivinskio vertinime nors ir bandoma minimizuoti lietuvių dalyvavimo holokauste faktą, tačiau pats autorius buvo vienas iš tų lietuvių intelektualų, kurie masinių žudynių ir lietuvių dalyvavimo jose moralinio įvertinimo svarbą suvokė bene geriausiai ir manė, kad tokį atvirą holokausto Lietuvoje įvertinimą būtina padaryti viešai: „visokie galėstingumo ir artimo meilės akcentai nepateisina... Tad nuo žydų šaudytojų reikia atsiriboti, juos pasmerkti. Tai reikėtų padaryti viešai (Z. Ivinskio paryškinimas – aut.)“²⁷⁹.

Siekus sumažinti kolektyvinės kaltės kaltinimus, kolaboravimo ir dalyvavimo masinėse žydų žudynėse faktą, dažnai buvo prisimenamas ne tik 1942 m. lapkričio 12 d. Mykolo Krupavičiaus, prezidento Kazio Griniaus ir Jono Aleksos memorandumas generaliniam komisarui Adrianui von Rentelnui, kuriame buvo įtrauktas ir protestas dėl vykstančių žydų žudynių Lietuvoje, bet ir pabrėžiamas masiškas lietuvių dalyvavimas gelbėjant pasmerktus Lietuvos

²⁷⁷ Biržiška, M. *Lietuvių tautos kelias į Naująjį gyvenimą*, t. 1. Los Angeles, 1952, p. 48.

²⁷⁸ Ivinskis, Z. Lietuva ir žydai istorijos šviesoje, in: *Aidai*, 1972, nr. 1, p. 24-30.

²⁷⁹ Zenonas Ivinskis, „Žydai“: [Medžiaga temai], in: *VUB RS*, f. 198, b. 972.

žydus.

Visuotinė lietuvių pagalba žydams akcentuojama ir prelato Juozo Prunskio brošiūroje „Lithuania's Jews and the Holocaust“, kurioje holokausto problema yra minimizuojama, pasitelkiant kitų, jau minėtų autorių technikas ir „dviejų genocidų“ teoriją. Anot J. Prunskio, „žydų dalyvavimas areštuoju, kankinant, tardant, tremiant lietuvių prisidėjo prie to, kad kai kurie neatsakingi lietuviai, turintys kriminalinį polinkį, dalyvavo akcijose prieš žydus nacių okupacijos metais“²⁸⁰. Tuo tarpu, kaltinimai lietuvių policijai, dėl dalyvavimo masinėse žudynėse, autoriaus nuomone, yra nepagrįsti ir tikslingai pačių vokiečių suklaidinti, siekiant apsirengus nepriklausomos Lietuvos policijos ir kariuomenės uniformomis, suformuoti pasaulio visuomenės nuomonę, kad tai yra veiksmai įvykdyti pačių lietuvių iniciatyva²⁸¹.

Galima teigti, kad apibūdintas požiūris į holokaustą Lietuvoje ir lietuvių vaidmenį jame, buvo būdingas visai vyresnės kartos išeivijos kartai ir tik retas jos atstovas imdavosi kritikuoti nusistovėjusias nuostatas. Vienas tokių buvo karo metais Kauno vyskupo pareigas ėjęs Vincentas Brizgys teigęs, kad žydai pirmosios sovietų okupacijos metais nukentėjo ne ką mažiau nei lietuviai, todėl pastarieji turėtų pradėti galvoti ir apie savo kaltes, o ne vien visur matyti žydus²⁸².

Antra vertus, gynybinės lietuvių išeivijos reakcijas skatino ne tik holokaustą išgyvenusių Lietuvos žydų kelti kolektyvinės kaltės kaltinimai, bet ir pirmajame šio darbo skyriuje minėta sovietų vykdyta propagandinė kampanija Vakaruose, ypač aktyviai taikyta prieš aktyvesnius politinio sluoksnio atstovus. Šios propagandinės kampanijos ašimi tapo tie politiniai išeivijos atstovai, kurie buvo tiesiogiai susiję su LAF'o ar Laikinosios vyriausybės veikla, o pagrindiniai kaltinimai ir gynybinės strategijos buvo susieti ne su lietuvių-žydų santykiais,

²⁸⁰ Prunskis, J. *Lithuania's Jews and the Holocaust*. Chicago, 1979, p. 16.

²⁸¹ Ten pat, p. 18-19. Teiginys apie vokiečių, apsirengusių lietuvių policijos ir kariuomenės uniformomis, dalyvavimą masinėse žudynėse, buvo paplitęs ne vienoje pokaryje išleistoje lietuviškoje publikacijoje. Bostone leistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ teigiama, kad visas masines žydų žudynes organizavo ir vykdė vokiečiai, apsirengę lietuvių uniformomis ir pasitelkę tik vieną kitą lietuvių pakrikėlį, žr.: „Žydai“, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. 35. Boston, 1966, p. 293-294.

²⁸² Brizgys, V. *Katalikų bažnyčia Lietuvoje: pirmoje rusų okupacijoje 1940-1941 m., vokiečių okupacijoje 1941-1944 m. (trumpa apžvalga)*. Chicago, 1977, p. 176.

bet su LAF'o, LLV pozicija vykusią masinių žudynių akivaizdoje ar tuo metu priimtais įstatymais ir potvarkiais. Svarbiausi iš jų buvo denacionalizacijos įstatymai, kurie sovietų nusavintą turtą gražino teisėtiems savininkams, tačiau išlygą numatė daryti žydų turėtam turtui ir 1941 m. rugpjūčio 1 d. priimti „Žydų padėties nuostatai“²⁸³. Viena iš esminių strategijų, kuria buvo atremiami kaltinimai, dėl šių teisės aktų priėmimo, buvo motyvas, kad šiuos dokumentus paskelbė sovietai, todėl jie yra falsifikatas, naudingas kompromituoti lietuvius Vakarų visuomenės ir pasaulio žydų bendruomenės akyse²⁸⁴.

Tokios pozicijos laikėsi ir LLV Ministro pirmininko pareigas ėjęs Juozas Brazaitis – Ambrazevičius²⁸⁵. Vertindamas LLV, kaip nepriklausomybės atkūrimą paskelbusios ir suverenitetą įkūnijusios valdžios atsakomybę holokausto akivaizdoje, J. Brazaitis neneigė, kad lietuvių policijos batalionai dalyvavo masinėse žudynėse, tačiau pažymėjo, jog Lietuvos žydų likimas nuo pirmųjų okupacijos dienų priklausė vokiečių saugumo policijai, kurios iniciatyva buvo pradėti pogromai Kaune, įtraukiant atskiras visuomenės grupes (Klimaičio būrį), nepriklaususias sukilėliams ir veikusias savarankiškai²⁸⁶. Anot J. Brazaičio istoriografijoje minimi 1941 m. rugpjūčio 1 d. datuoti „Žydų padėties nuostatai“ buvo kaip projektas surašyti ir pateikti Kauno komendanto J. Bobelio, tačiau niekada nesvarstyti LLV posėdyje²⁸⁷.

Kiti LLV buvę nariai pabrėžė dvejopas pozicijas. Pramonės ministro pareigas ėjęs Adolfas Damušis laikėsi jau minėtos lietuvių dalyvavimo holokauste minimizavimo strategijos, pabrėždamas, kad masinės žudynės vykdė

²⁸³ Žr.: *Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.-rugpjūčio d.*, sud. A. Anušauskas. Vilnius, 2001.

²⁸⁴ Balčiūnas, J. V. Laikinoji vyriausybė ir žydai, in: *Aidai*, 1974, nr. 9, p. 418.

²⁸⁵ Brazaitis, J. Lietuvos žydų likimas ir laikinoji Lietuvos vyriausybė, in: *I Laisvę*, 1978, nr. 73, p. 16-27; N. E. Sūduvis (Juozas Brazaitis). *Vienų vieni: dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*. New York, 1964, p. 146-147.

²⁸⁶ N. E. Sūduvis (Juozas Brazaitis). *Vienų vieni: dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*. New York, 1964, p. 135-136. Tokia pati pozicija išreikšta ir LLV Teisingumo ministro Mečislovo Mackevičiaus atsiminimuose, žr.: Mackevičius, M. *Atsiminimai*. Vilnius, 1997, p. 67.

²⁸⁷ 1971 m. gegužės 23 d. Juozo Brazaičio laiškas Zenonui Ivinskiui, in: *VUB RS*, f. 198, b. 972. Būtina pažymėti, kad 2001 m. publikuotuose LLV posėdžių protokoluose, aptariamuose nuostatuose ir jų faksimilėje yra J. Brazaičio ir Vidaus reikalų ministro J. Šlepečio parašai, žr.: *Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai (1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.)*, sud. A. Anušauskas. Vilnius, 2001, p. 135-137.

Lietuvos vokiečiai ir kriminalinis elementas²⁸⁸. Tuo tarpu Krašto apsaugos ministras Stasys Raštikis savo 1957 m. publikuotose atsiminimuose, akcentavo draugiškų santykių palaikymą su žydais ir asmeninį įsitraukimą, bandant užtarti Lietuvos žydus vokiečių okupacinės valdžios akyse²⁸⁹.

Galima teigti, kad LLV Ministrų kabineto narių atsiminimuose, dokumentuotose apybraižose, holokausto Lietuvoje faktas yra pripažįstamas, nors ir bandomas minimizuoti, pasitelkiant minėtas strategijas, t. y. lietuvių kolaboravimo ir dalyvavimo masinėse žydų žudynėse faktą susiejant su išimtinai kriminaliniu elementu, pagalbos aukoms akcentavimu ir vokiečių okupacinės valdžios sąlygotu galimų veiksmų suvaržymu. Nors tokia laikysena tebuvo dalis 1941-1944 m. vykusių įvykių tiesos, tačiau ji buvo bandoma reflektuoti, kartu pripažįstant, kad masinės žydų žudynės buvo viena iš didžiausių karo Lietuvoje tragedijų²⁹⁰.

Visų šių pasakojimų kontekste išsiskiria LAF'o vadovo Kazio Škirpos parašyta dokumentinė knyga apie Birželio sukilimą, kurioje holokausto faktas neminimas, o tai savaime daug pasako apie autoriaus požiūrį ir laikyseną. Nors knygoje didžiausias dėmesys yra skiriamas Birželio sukilimo pasirengimo, autoriaus ir vokiečių vadovybės santykiams aprašyti, tačiau kalbėdamas ir pateikdamas LAF dokumentus, Kazys Škirpa nutylėjo visas juose esančias antisemitines nuostatas.

Publikuodamas 1941 m. kovo 24 d. LAF instrukciją „Lietuvai išlaisvinti nurodymai“, K. Škirpa praleido vietas, kuriose buvo numatytas žydų likimas Lietuvoje: *„Labai svarbu šia proga nusikratyti ir nuo žydų. Todėl reikia krašte sudaryti tokią tvankią prieš žydus atmosferą, kad nei vienas žydas nedrįstų ir minties prileisti, jog naujoje Lietuvoje jis dar galėtų turėti bent minimalių teisių ir bendrai pragyvenimo galimybių. Tikslas – priversti visus žydus bėgti iš Lietuvos drauge su raudonaisiais rusais. Juo jų daugiau šia proga iš Lietuvos pasišalins, juo bus vėliau lengviau baigti nuo žydų nusikratyti. Savo laiku*

²⁸⁸ Damušis, A. *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940-1959 metais*. Vilnius, 1990, p. 43.

²⁸⁹ Raštikis, S. *Kovose dėl Lietuvos: kario atsiminimai*, t. 2. Los Angeles, 1957, p. 305-307.

²⁹⁰ Matulionis, J. *Neramios dienos*. Toronto, 1975, p. 27.

Vytauto Didžiojo suteiktas Lietuvos žydams svetingumas atšaukiamas visiems amžiams ir jų nuolatiniai pasikartojančių lietuvių tautos išdavimų jos engėjams“²⁹¹. Taip pat publikuotoje LAF programoje, K. Škirpa praleido 16-ąjį punktą, kuris skelbė: „*Lietuvių Aktyvistų Frontas žydų tautinei mažumai Lietuvoje atšaukia svetingumą*“²⁹².

Būtina pabrėžti, kad tai nėra vienintelė Kazio Škirpos parašyta knyga apie Birželio sukilimą. Lietuvos centrinio valstybės archyvo Lietuvos diplomatinės atstovybės Londone fonde yra saugomas ir kitas nepublikuotas autoriaus rankraštis „Kovok! Pastangos gelbėti Lietuvą 1939-1941 m.“. Šiame rankraštyje autorius pateikia nemažai minėtų atsisaukimų ir kitų LAF programinių dokumentų, kurie spausdinami nekupiūruoti²⁹³. Atsižvelgiant į šią aplinkybę darytina prielaida, kad Kazys Škirpa rengdamas ir viešai publikuodamas savo knygą apie sukilimą, gerai žinojo joje pateikiamų dokumentų turinį, o nepatogias jų vietas praleido specialiai.

Apibendrinant aptartos lietuvių išeivių grupės gynybinį požiūrį į vokiečių okupaciją Lietuvoje galima teigti, kad tokios pozicijos laikymąsi sąlygojo holokausto aukų keltas kolektyvinės lietuvių kaltės klausimas, 7-ojo dešimtmečio aktyviai Vakaruose pradėta vykdyti sovietų propagandinė kampanija, nukreipta prieš pokaryje pasitraukusius ir aktyviai okupacijos klausimą Vakaruose kėlusius politinius išeivijos sluoksnius. Šių autorių pozicijoje holokausto Lietuvoje atžvilgiu susipina mitai ir stereotipai, susiformavę pirmosios sovietų okupacijos metais ir bandymas minimizuoti lietuvių dalyvavimą ir kolaboravimą masinėse žydų žudynėse, kurį bandoma įgyvendinti pasitelkiant kelias strategijas: išryškinant tik kriminalinio elemento

²⁹¹ Plg. Škirpa, K. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Washington, D. C., 1973, p. 175; Lietuvių aktyvistų fronto vadovybės 1941 m. kovo 24 d. instrukcija „Lietuvai išlaisvinti nurodymai“, in: Dieckmann, Ch., Sužiedėlis, S. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*. Vilnius, 2006, p. 197.

²⁹² Plg. Škirpa, K. *min. veik.*, p. 569; Lietuvių aktyvistų fronto programa, in: Truska, L., Vareikis, V. *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*. Vilnius, 2004, p. 314. Visus šiuos Kazio Škirpos knygoje esančius kupiūravimo pavyzdžius pirmasis nustatė ir dėmesį atkreipė istorikas Saulius Sužiedėlis, žr.: 1941 m. metų sukilimo baltosios dėmės: pokalbis su Saulium Sužiedėliu, in: *Akiračiai*, 1991, nr. 9 (233), p. 6-7; nr. 10 (234), p. 8-9; 1992, nr. 1 (235), p. 8-10.

²⁹³ Žr. Kazio Škirpos knygą „Kovok! Pastangos gelbėti Lietuvą 1939-1941 m.“, I-II dalys, in: LCVA, f. 648, ap. 2, b. 581-582.

dalyvavimą ar teigiant, kad viską atliko patys vokiečiai, pabrėžiant visuotinę lietuvių pagalbą žydams, ar bandant klaidingai grįsti lietuvių dalyvavimo holokauste motyvus, pasitelkiant priežasties-pasekmės („dviejų genocidų“ teorija) ryšius, taip kaltę perkeliant ir ant pačių aukų. Tokį požiūrį galima vadinti etnocentriniu, dėmesį fokusuojančiu tik į savo tautos, valstybės kančias ir praradimus, tačiau ignoruojančiu tautinių mažumų, šiuo atveju Lietuvos žydų, patirtis ir jų vietą bendrame valstybės istorijos pasakojime.

4. 2. 2. „Mūsų kaltes reikia aiškintis ir apgailėti mums”: holokausto suvokimas liberaliajame išeivijos sparne

Aptartosios gynybinės ir etnocentrinės pozicijos holokausto Lietuvoje istorijos atžvilgiu, suformuotos daugiausia politiškai aktyvių lietuvių išeivių grupių, buvo gajos ir dominuojančios visu sovietų okupacijos laikotarpiu. Antra vertus, šis monolitas nebuvo vienalytis, o kritiškesnį lietuvių portreto ir istorinės savirefleksijos požiūrį stengėsi įtvirtinti liberaliosios krypties lietuvių išeiviai, daugiausia būręsi apie „Santaros-Šviesos” federaciją. Būtent šios išeivių grupės atstovai nevengė polemizuoti su vyraujančiu gynybinio-etnocentrinio pobūdžio pasakojimu masinių žydų žudynių Lietuvoje atžvilgiu, o jų siūloma prieiga buvo daugiau susieta ne su vidinėmis lietuvių išeivių gyvenimo įtampomis ir realijomis, bet su tuo metu Vakaruose ir Izraelyje besiformuojančia holokausto istorijos tyrimų sklaida.

Kitaip nei prieš tai aptartos lietuvių išeivių grupės atstovai, kurie buvo ir politiškai aktyvūs dalyviai, kritiškesnę lietuvių vaidmens holokauste Lietuvoje refleksiją pradėjo įgyvendinti lietuvių išeiviai, tampriai susiję su literatūrine veikla. Būtent 7-ojo dešimtmečio pradžioje lietuvių išeivijos poezijoje ir prozoje buvo sukurta keletas kūrinių, liečiančių holokausto istoriją.

Vienas tokių kūrinių – 1960-1961 m. parašyta Antano Škėmos apysaka „Izaokas“, kurioje pasitelkiama „Lietūkio“ garažo žudynių istorija, pagrindiniam veikėjui Andriui Gluosniui garažo kieme nužudžius savo buvusį

tardytoją Izaoką²⁹⁴. Šis įvykis pagrindiniam veikėjui, gyvenančiam JAV sukelia daug psichologinių ir kaltės problemų, apsunkinančių bendravimą su jį supančiais žmonėmis, kartu priverčiančių savo mintimis grįžti į 1941 m. birželio 27 d. garažą Vytauto prospekte ir prisiminti Izaoką. Negalėdamas atsikratyti jį slegiančios praeities, Andrius Gluosnis išprotėja ir atsiduria beprotnamyje. Galima teigti, kad apysakoje formuojamas siužetas, simbolizavo ir pačių lietuvių santykį su holokaustu, kuris nuolatos buvo keliamas Vakarų viešojoje erdvėje, taip neleidžiant išsisukti nuo atsakomybės klausimo daliai lietuvių išeivių.

Antrasis lietuvių išeivių kūrinys, nagrinėjęs holokaustą – Algimanto Mackaus 1962 m. sukurta poema „Jurekas“, kurioje autorius pasitelkdamas gete gimusio berniuko istoriją, bando apmąstyti žmonių elgesio ir aptariamojo laikotarpio žiaurumo pobūdį, motinos lūpomis:

--- *Nedrįsdama surizikuoti neapykanta,
klaikioje likimo atpažinimo sekundėj
aš uždengsiu rudąsias Jureko akis
nuo saulės smūgio, saulės įniršimo.
Tegul palieka jo išsirpusiose akyse
falsifikuotas mūsų amžiaus vaizdas*²⁹⁵.

Šių kūrinių pasirodymą lydėjo kito literato, poeto Tomo Venclovos 1975 m. parašytas straipsnis-esė „Žydai ir lietuviai“. Autorius kvietė lietuvius kritiškai įvertinti savo elgesį vokiečių okupacijos metais, nustoti vadovautis siaurais tautiniais interesais ir stereotipais, kaltinančiais žydus, dėl visų Lietuvą užklupusių nelaimių ir katastrofų, kurie buvo ypač gajūs vyresnėje išeivijos kartoje. Apibendrinamas savo poziciją, Tomas Venclova pasiūlo ir galimus receptus, kurie leistų lietuviams ir žydams susitaikyti, o taip pat įveikti istorinius sunkumus: „Versti kaltę kitoms tautoms nederą. Savo kaltes jos pačios išsiaiškins. MŪSŲ kaltes reikia aiškintis ir apgailėti mums. [...] Turime kartą ir

²⁹⁴ Škėma, A. Izaokas, in: Škėma, A. *Raštai*, t. 3. Chicago, 1985, p. 9-91.

²⁹⁵ Mackus, A. *Jurekas*, in: Mackus, A. *Ir mirtis nebus nugalėta*. Vilnius, 1994, p. 138.

visam laikui suprasti, jog žydų žudymas – tai mūsų žudymas, žydų įžeidimas – tai ir mūsų įžeidimas, žydų kultūros likvidavimas – pasikėsinimas į mūsų šę”²⁹⁶.

Tokie Tomo Venclovos teiginiai tuo metu buvo drąsūs ir išsiskyrė iš bendro konteksto ir vokiečių okupacijos Lietuvoje vertinimo, todėl susilaukė nemažai kritikos tiek iš išeivių, tiek ir lietuvių, gyvenusių okupuotoje Lietuvoje²⁹⁷. Ši kritika buvo daugiausia paremta minėta „dviejų genocidų“ teorija, todėl atsakydamas savo oponentams, Tomas Venclova dar karta paragino lietuvius nustoti skaičiuoti žydų ir lietuvių kaltes procentais, nes holokaustas ir lietuvių dalyvavimas žydų žudynėse yra moralinis klausimas, todėl negali būti sprendžiamas aritmetiškai²⁹⁸. Galima teigti, kad minėtas Tomo Venclovos straipsnis tapo vienu pirmųjų lietuvių paradigminiu tekstu, išlikusiu aktuali iki šių dienų, kuriame atvirai kritikuojami lietuvių tarpe egzistuojantys stereotipai, aukos sindromas ir savų klaidų sakralizacija.

Būtina pabrėžti, kad tokia autoriaus kritika lietuvių ne tik lietuvių išeivių sluoksnius. Ši Tomo Venclovos, kaip stebėtojo iš šalies, kritika antisemitizmo, nacionalizmo, ksenofobijos lietuvių tarpe atžvilgiu, išliko nuosekli ir po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo:

„Ligi 1991 metų buvo sakoma, kad atviras pašnekesys apie tuos dalykus gali padėti okupantui. Net ir tokia pozicija yra abejotina, bet suprasti ją galima. Tačiau dabar, kai okupanto nebėra, Lietuvos valstybės ir intelektualų pareiga — sykį visiems laikams išsiaiškinti reikalą be jokių nutylėjimų ir pasiteisinimų. Esu tikras, kad nevirsime pilnaverčiais demokratinės pasaulio bendrijos nariais, kol nebūsime atsipalaidavę nuo tos psichinės kupros. Žinoma, yra žmonių ir visuomenės sluoksnių, ypač vyresniojoje emigracijos dalyje, kuriems atvira kalba apie tuos 1941 metų (ir

²⁹⁶ Venclova, T. Žydai ir lietuviai, in: Venclova, T. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius, 1992, p. 137.

²⁹⁷ Plg. A. Žuvintas. Lietuviai ir žydai (Atviras laiškas Tomui Venclovai), in: Venclova, T. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius, 1992, p. 138-143.

²⁹⁸ Venclova, T. Atsakymas A. Žuvintui, in: Venclova, T. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius, 1992, p. 148.

*kiek vėlesnius) įvykius labai nepatogi. Tie žmonės pratę tapatinti savo interesą su lietuvių tautos interesu — girdi, jei kaltini juos, tai kaltini visą lietuvių tautą. Tačiau taip sakyti nėra jokio pagrindo*²⁹⁹.

Galima teigti, kad visi trys aptarti autoriai ir jų išsakytos idėjos atstovavo ne tik asmeninę nuomonę, bet buvo palaikomi ir kitų lietuvių intelektualų, susibūrusių į „Santaros-Šviesos“ federaciją. Pastarasis išeivijos judėjimas buvo įkurtas 1957 metais, susijungus 1947 m. Tiubingeno universitete įkurtai jaunimo organizacijai „Šviesa“ ir 1954 m. JAV susibūrusiai jaunimo organizacijai „Santara“. Anot Leonido Donskio, „Santaros-Šviesos“ federacijos judėjimas suteikė žvelgiančio į Vakarus, liberalaus demokratinio ir kosmopolitiško, emancipuoto ir atviro lietuviškumo idėją³⁰⁰.

Tiek „Santaros-Šviesos“ organizuotuose renginiuose, tiek ir jų leistuose leidiniuose „Akiračiai“ ir „Metmenys“, netrūko poleminių diskusijų apie lietuvių vaidmenį holokauste Lietuvoje ar kritikos daliai išeivijos, kuri šį klausimą vertino, vadovaudamasi gynybinių ar nutylėjimo taktikų. Viena tokių diskusijų, organizuotų leidinio „Akiračiai“, vyko 1978 metais, kurioje buvo aptariami lietuvių ir žydų santykiai, holokausto istorijos tyrimo išeivijoje problemos ir galimi jų sprendimo būdai.

Anot diskusijos dalyvių, lietuvių išeivijos tarpe vyrauja gynybinės reakcijos lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse atžvilgiu, todėl būtina kurti istorinį institutą išeivijoje, kuris rinktų ir kauptų medžiagą apie naujausių laikų Lietuvos istoriją, leistų publikacijas, reaguotų į pasirodančius darbus holokausto Lietuvoje tematika, o taip pat raginama lietuvių išeivijos minėjimuose paminėti ne tik aukas, nukentėjusias nuo sovietinio režimo, bet ir žydų aukas vokiečių okupacijos metais. Diskusijos dalyviai iškelia ir klausimą, kas šaudė žydus Lietuvoje, o Zenonas Rekašius pažymi: „daug kas ir išeivijoje privačiai pasako, kieno rankos kruvinos. Bėda tik, kad šitokios informacijos

²⁹⁹ Venclova, T. Penktieji laisvės metai, in: *Metmenys*, 1994, nr. 67, p. 36.

³⁰⁰ Donskis, L. *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*. Vilnius, 2005, p. 66.

niekas nepakartos viešai”³⁰¹. Apibendrindami savo teiginius, diskusijos dalyviai akcentuoja, jog būtina sudaryti konkrečių asmenų, dalyvavusių žydų žudynėse Lietuvoje sąrašą bei ragina nustoti vadovautis teiginiais apie visuotinį žydų kolaboravimą su sovietais pirmosios okupacijos metais.

Šią polemiką, vykusią „Akiračių“ redakcijoje, lydėjo ir tais pačiais metais, rugsėjo 7-10 d. vykęs 25-asis „Santaros-Šviesos“ suvažiavimas, kuriame organizuota viena didžiausių diskusijų lietuvių išeivijos viešojoje erdvėje – „Žydų klausimas” mūsų spaudoje ir visuomenėje”, kurioje buvo išgryninti devyni lietuvių išeivijoje vyraujantys stereotipai apie holokaustą Lietuvoje, gerai iliustruojantys to meto polemiką tarp dviejų lietuvių intelektualų sluoksnių, daugiausia gyvenenčių JAV:

1. Kadangi dar nėra praėję pakankamai laiko nuo svarstomų įvykių, kol kas negalima išvengti su jų svarstymu susijusio emocionalumo. Tad tų įvykių viešas svarstymas negali būti objektyvus;
2. Svarstant lietuvių dalyvavimą žydų naikinime, reikia prisiminti, kad žydai taip pat dalyvavo lietuvių naikinime. Sovietų saugumas Lietuvoje buvo didžia dalimi sukomplektuotas žydų, kurie atsakingi už tokius įvykius, kaip Rainių miško žudynės;
3. Lietuvos žydai iš dalies nusipelnė savo likimą: nepriklausomybės laikais jie, kaip grupė, atsisakė asimiliuotis [...] simpatizavo komunizmui, ir 1940 m. vasarą entuziastingai sutiko okupantus;
4. Žydai, kaip grupė, pasirodė Lietuvos išdavikai – jie sudarė Lietuvos komunistų partijos didesnę dalį, padėjo okupantams įvykdyti 1941 m. vežimus. Yra gerai žinoma, kad išvežtųjų tarpe žydų nebuvo;
5. Kai kalbama apie lietuvių nusikalstamumą žydų atžvilgiu, pamirštama atsverti lygiai reikšmingą lietuvių pagalbą išsaugojant tuos, kuriuos buvo įmanoma išgelbėti. Pastarieji veiksmai atpirko ankstyvesnes kaltes;

³⁰¹ Apie lietuvių-žydų santykius. Diskusija „Akiračių” redakcijoje, in: *Akiračiai*, 1978, nr. 8, p. 10-11.

6. Visa akcija prieš žydus Lietuvoje buvo suorganizuota vokiečių, kurie ją vykdė pagal iš anksto paruoštą planą. Prie jų tik prisidėjo nežymi dalis lietuvių tautybės atskalūnų [...];
7. Populiariojoje spaudoje užuominos apie lietuvių SS-ininkų veiklą Lenkijoje bei Gudijoje yra sufabrikutas šmeižtas [...];
8. Kadangi mes gerai pažįstame komunistinių teismų „objektyvumą“ ir komunistinės teisės normų tikrovę, kaltinimai paskiriems asmenims, gyvenantiems emigracijoje, dėl dalyvavimo žydų naikinime yra politinis okupanto manevras [...];
9. Vakarų spauda bei masinės informavimo priemonės yra kontroliuojamos žydų, tad šiandien yra beveik neįmanoma perduoti karo laikotarpio Lietuvoje tikrą vaizdą nelietuvių visuomenėms³⁰².

Anot diskusijos dalyvių, būtina atsisakyti šių stereotipų, teisuoliško mentaliteto ir kolektyvinės kaltės mitų, o į savo istoriją pažvelgti kritiškai ir objektyviai.

Galima teigti, kad tokia „santariečių“ pozicija buvo nukreipta į lietuvių išeivijos tarpe egzistuojančius mitus, kurie trukdė lietuvių ir žydų dialogo atsinaujinimui. Vertinant šios federacijos indelį į holokausto, lietuvių-žydų santykių istorijos objektyvizavimą, būtina paminėti dar dvi asmenybes, kurių pozicijos revizavo tuo metu lietuvių išeivių tarpe egzistavusius mitus.

Viena jų – politologas Aleksandras Štromas, kurio biografija betarpiškai ir tiesiogiai buvo susijusi su holokausto Lietuvoje istorija. A. Štromas gimė 1931 m. Kaune, prasidėjus vokiečių okupacijai, jo tėvas Jurgis Štromas žuvo „Lietūkio“ garažo žudynių metu. Patekęs į Kauno getą, vokiečių okupacijos pabaigoje jis buvo išgelbėtas lietuvių Macenavičių šeimos, o po karo jį įsisūnijo LKP pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus. 1952 m. baigęs Maskvos universiteto Teisės fakultetą, jis palaipsniui įsiliejo į disidentinę veiklą, dėl kurios 1973 m. buvo priverstas emigruoti iš Sovietų Sąjungos³⁰³.

Vakaruose tapęs žymiu sovietologu, išpranašavusiu Sovietų Sąjungos griūtį, Aleksandras Štromas nemažai dėmesio skyrė ir holokausto, lietuvių-žydų

³⁰² „Žydų klausimas“ mūsų spaudoj ir visuomenėj, in *Akiračiai*, 1978, nr. 9, p. 9.

³⁰³ Donskis, L. *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*. Vilnius, 2005, p. 101-104.

santykių apmąstymui, kuriuos išdėstė 1989 m. balandžio 10 d. skaitytoje kasmetinėje rabino Josepho Kleino ciklo paskaitoje Assumption koledže. Anot A. Štromo, svarbiausias masinių žydų žudynių kaltininkas buvo Hitleris ir naciai, tačiau greta jų, okupuotose valstybėse buvo ir nemažai kolaborantų, kurie savo veiksmais prisidėjo prie „galutinio sprendimo“ įgyvendinimo, ne išimtis buvo ir Lietuva:

„[...] mintis apie žydų klausimo galutinį sprendimą masiškai sunaikinti visus Europos žydus naciams atėjo į galvą tik tada, kai 1941 metų birželio mėnesį jie užpuolė Sovietų Sąjungą ir pamatė, kaip vietiniai gyventojai patys surengė ir įvykdė tokias žudynes. Pasimokę iš Stalino, kaip reikia susidoroti su tikrais ir tariamais priešais, ir žinodami, kad naciai tokiais viešai pripažįsta žydus bei komunistus, kai kurie buvę sovietiniai piliečiai, pasitraukus iš jų šalių Raudonajai armijai, negaišo laiko laukdami naujos valdžios nurodymų ir ėmė patys naikinti žydus bei komunistus“³⁰⁴.

Aleksandro Štromo teigimu, Lietuvos žydų tapatinimas su komunistais ir sovietų okupantais, lietuviams buvo pakankama (nors ir nepagrįsta) priežastis prisidėti prie masinių žydų žudynių. Antra vertus, vertindamas lietuvių ir žydų santykius, svarstydamas galimas šių santykių atnaujinimo perspektyvas, autorius pirmiausia ragino abiems pusėms atsisakyti kolektyvinės kaltės kaltinimų, kurie užkertą kelią galimam dialogui:

„Ar galima išvengti šios naujos nelaimės? Esu įsitikinęs, kad galima, jeigu mes visi, tiek išgyvenę holokaustą, tiek laikantys jį savo asmeninės patirties dalimi, pasitelkę objektyvesnę negu anksčiau terminologiją, iš visų jėgų pabandytume pažvelgti tai patirčiai į akis, atmestume stereotipus ir paieškotume savo pačių

³⁰⁴ Štromas, A. Holokaustas. Žydų ir nežydų patirtis, in: Štromas, A. *Laisvės horizontai*. Vilnius, 2001, p. 493-494.

dalies ir likimo holokauste. Yra viltingų ženklų, kad naujas, ramus ir vaisingas holokausto įvertinimas jau vyksta“³⁰⁵.

Šias Aleksandro Štromo išsakytas mintis įgyvendino kitas lietuvių išeivių intelektualas, istorikas Saulius Sužiedėlis, kuris pirmasis ėmėsi mokslinio ir kompleksiško vokiečių okupacijos Lietuvoje problemų vertinimo, taip įgavęs ir daręs įtaką lietuvių istorikams jau nepriklausomoje Lietuvoje. Galima teigti, kad Saulius Sužiedėlis atsiremdamas į Vakarų istoriografijoje išplėtotą holokausto diskursą, pirmasis ėmėsi tyrinėti lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse motyvų, LAF ir Laikinosios vyriausybės nuostatas žydų atžvilgiu, lietuvių tarpe egzistavusius kolektyvinius žydų vaizdinius ir stereotipus.

Kalbėdamas apie lietuvių dalyvavimo žydų žudynėse motyvus, Saulius Sužiedėlis išskiria penkias dažniausiai istoriografijoje aptinkamas priežastis: (1) visur ir visuomet esančio kriminalinio elemento oportunistinį prasiveržimą; (2) norą keršyti už kai kurių žydų padarytus nusikaltimus lietuvių tautai pirmosios sovietų okupacijos metu; (3) lietuvių ir žydų diametraliai priešiškus geopolitinius interesus sovietų ir vokiečių okupacijų sąlygomis; (4) tradicinį antisemitizmą; (5) lietuvių tarpe dar prieš karą pasirodžiusias fašistines ir nacionalistines nuotaikas, skatinusias antižydiškus veiksmus. Anot istoriko, lietuviai išskiria pirmąsias tris, Vakarų istorikai pabrėžia paskutines tris, tačiau atsižvelgiant į holokausto specifiką Lietuvoje, paskutiniosios dvi neturėjo lemiamos reikšmės³⁰⁶. Nepaisant atskirų motyvų, kuriuos lietuvių ir užsienio istorikai interpretuoja skirtingai, Sauliaus Sužiedėlio teigimu, lietuvių vaidmuo buvo pakankamas, o asmenų galėjusių tiesiogiai dalyvauti genocido veiksmuose, skaičius galėtų siekti kelis tūkstančius³⁰⁷.

Kita S. Sužiedėlio tyrimų kryptis susieta su LAF, Birželio sukilimo ir LLV pozicija žydų atžvilgiu. Anot istoriko, Ministrų kabinetas oficialiai

³⁰⁵ Ten pat, p. 505.

³⁰⁶ Sužiedėlis, S. Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai, in: *Metmenys*, 1991, nr. 61, p. 164

³⁰⁷ Sužiedėlis, S. Thoughts on Lithuania's Shadows of The Past: A Historical Essay on the Legacy of War, Part II, in: *Vilnius: Magazine of the Lithuanian Writers' Union*, 1999 summer, p. 192.

deklaravęs atstatomą nepriklausomą Lietuvą, viešai neatsiribojo ir nepasmerkė Lietuvoje vykstančių žydų žudynių, o kai kurie Vyriausybės priimti įstatymai, potvarkiai turėjo aiškų diskriminacinį pobūdį³⁰⁸. Dėl šių priežasčių, vertindamas visuomenės ir to meto intelektualų nuostatas nacių okupacijos metais, S. Sužiedėlis daro išvadą, jog vokiečių okupacijos metais vykdytas lietuviškų mokyklų, kultūros įstaigų uždarymas ar kiti suvaržymai susilaukė griežtesnės retorikos ir pozicijos, nei didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir provincijoje vykusios žydų žudynės³⁰⁹.

Galima teigti, kad Saulius Sužiedėlis savo tyrimais lietuvių istoriografijoje įtvirtino tezę, kad holokaustas, pareikalavęs virš 200 tūkstančių Lietuvos bendrapiliečių žydų gyvybių, buvo didžiausia tragedija visoje Lietuvos istorijoje, kuri visuomenėje iki galo dar nėra įsisąmoninta. Šis įsisąmoninimas visuomenėje galėtų būti pasiektas ne tik atsisakius senų stereotipų, bet ir sutarus dėl kelių esminių Lietuvos žydų istorijos ir kultūros komponentų, kuriuose išskiria Saulius Sužiedėlis, kartu su Šarūnu Liekiu: (1) suvokimo ir pripažinimo žydų kultūros ir paveldo svarbos Lietuvos istorijoje; (2) holokausto priėmimo ir suvokimo, kaip esminio ir centrinio įvykio moderniosios Lietuvos istorijoje; (3) tolesnio lietuvių kolaboravimo ir dalyvavimo žydų žudynėse Lietuvoje tyrimo³¹⁰.

Apibendrinant liberaliosios lietuvių išeivijos krypties atstovų požiūrį į holokaustą Lietuvoje, galima teigti, jog jų nuostatos buvo paremtos Vakarų istoriografijoje ir visuomenėje egzistuojančiu holokausto suvokimu. Šios išeivių grupės atstovai laikėsi griežtos pozicijos lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse atžvilgiu ir ragino kitus lietuvių išeivijos sluoksnius atsisakyti

³⁰⁸ Sužiedėlis, S. Foreign Saviors, Native Disciples: Perspectives on Collaboration in Lithuania, 1940-1945, in: *Collaboration and resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, eds. D. Gaund, P. A. Levine, L. Palosuo. Bern, 2004, p. 347; Sužiedėlis, S. Memories of Blood: Some Aspects of Lithuania Responses to the Holocaust, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2012, vol. 21, p. 219-222; Sužiedėlis, S. Lithuanian Collaboration during the Second World War: Past Realities, Present Perceptions, in: „Kollaboration“ in Nordosteuropa: Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert, hg. J. Tauber. Wiesbaden, 2006, p. 155.

³⁰⁹ Sužiedėlis, S. Thoughts on Lithuania's Shadows of The Past: A Historical Essay on the Legacy of War, Part II, in: *Vilnius: Magazine of the Lithuanian Writers' Union*, 1999 summer, p. 188.

³¹⁰ Sužiedėlis, S., Liekis, Š. Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania, in: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. J. P. Himka, J. B. Michlic. Lincoln, 2013, p. 344.

stereotipų, vyravusios „dviejų genocidų“ teorijos ir drąsiai pažvelgti į konfliktiškus Lietuvos istorijos puslapius, juos įvertinant ne tik istoriškai, bet ir morališkai. Galima teigti, kad tokia laikysena kontrastavo su vyraujančiu lietuvių išeivijoje holokausto vertinimo kontekstu, tačiau būtent šis pasakojimas ir jame įtvirtinti principai bus perkelti į nepriklausomos Lietuvos istorikų darbus.

4. 3. Holokaustas nepriklausomos Lietuvos istoriografijos diskurse: tarp etnocentrizmo ir pilietinio nacionalizmo

Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas sukūrė naujas sąlygas, kurios skatino į vokiečių okupaciją ir holokaustą Lietuvoje pažiūrėti naujai. Šia galimybe pasinaudojo ne tik užsienio tyrėjai reguliariai ėmę lankytis Lietuvoje esančiuose archyvuose ir net pramokę lietuvių kalbos, bet ir Lietuvos istorikai. Kaip ir minėta antrajame šio darbo skyriuje, toks susidomėjimas vyko ne tik dėl mokslinių priežasčių. Lietuvos siekis integruotis į Vakarų ir euroatlantines struktūras, skatino politikus ir visuomenę perimti tas nuostatas, kurios nusistovėjusios Vakarų visuomenėse, todėl holokausto tyrimai įgavo vis svarbesnę reikšmę.

Būtina pažymėti, kad perėjimas prie šio suvokimo vyko ne iškart, todėl istorikai tyrę holokausto suvokimo transformacijas postsovietinėse Vidurio ir Rytų Europos šalyse išskiria du etapus. Pirmasis etapas, apėmęs pirmuosius nepriklausomybės metus, buvo orientuotas į etnocentrinį istorijos vaizdinį, pabrėžiantį sovietmečiu patirtas represijas, neigiantį vietinių gyventojų įsitraukimą į žydų žudynes, o kritiką ar polemiką priimančią, kaip išorės ataką prieš atkurtą nepriklausomą valstybę. Antrasis etapas, siejamas su vis didesniu visuomenės įsitraukimu ir kritiniu savo istorijos suvokimu, kurį lydį gausūs istoriniai tyrimai, nagrinėjantys vokiečių okupacijos sukeltas traumas ir pasekmes³¹¹.

³¹¹ Himka, J. P.; Michlic, J. B. Introduction, in: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. J. P. Himka, J. B. Michlic. Lincoln, 2013, p. 7-8.

Galima teigti, kad Johno-Paulo Himka ir Joannos Beatos Michlic apibrėžti istoriografijos chronologijos rėmai, buvo būdingi ir Lietuvai. Nors Lietuvos politinis sluoksnius ėmėsi greito lietuvių dalyvavimo žydų žudynėse pasmerkimo, masinių žydų žudynių vietų ir kapaviečių ženklinimo ir sutvarkymo³¹² ar viešo atsiprašymo bei Lietuvos ir Izraelio valstybių gerų santykių kontrastavimo³¹³, visuomenėje šios iniciatyvos gana dažnai susilaukdavo pasmerkimo ir atmetimo reakcijų. Tokias visuomenės reakcijas ir holokausto Lietuvoje integravimo į bendrą valstybės istorijos naratyvą apsunkino ne tik etnocentrinis požiūris į savo praeitį ir dėmesio fokusavimas sovietų okupacijos, jos metu įvykdytų represijų, partizanų istorijos atžvilgiu, bet ir sovietinio, kartu su išeivijoje vyravusio defenzyvinio pasakojimo samplaikų vyravimas³¹⁴. Šios priežastys sąlygojo bandymus nutylėti holokausto istoriją (sekant sovietų istoriografija), ją pakreipti sau patogia linkme („dviejų genocidų“ teorija, kaltės perkėlimas tik vokiečiams), o taip pat nušviesti LAF ar LLV veiklą tik palankioje šviesoje.

Viena iš tokių reakcijų pavyzdžių neatsitiktinai tapo 1994 m. Kęstučio Kasparo parengta publikacija „Laisvės kovų archyve“, kurioje be kitų LAF dokumentų buvo išspausdinta ir viena iš 1941 m. kovo 19 d. atsisaukimo „Brangūs vergaujantieji broliai“ kopijų, su raginimu prasidėjus karui žudyti žydus. Nors šis dokumentas, kaip pažymima publikacijoje, buvo gautas iš sukilėlio Jono Čepulio, tai netrukdo autoriui prieiti prie kontraversiškos išvados: „Kovo 19 d. atsisaukimą užsienio politikieriai dažnai naudoja „lietuviškam antisemitizmui“ įrodyti, Birželio sukilėliams kompromituoti, siekdami suversti lietuvių tautai kaltę už nacių vykdytas žydų žudynes. [...] Per daug jos buvo panašios į pačių sionistų gaminamą antisemitinę literatūrą ir gana neoriginalios,

³¹² Žr. *Atgimstanti Lietuva ir žydai*, sud. E. Zingeris. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 1997.

³¹³ Lietuvos Respublikos Prezidento Algirdo Brazausko atsiprašymo žodžiai, pasakyti iš Kneseto tribūnos, jo 1995 m. valstybinio vizito Izraelio Valstybėje metu, žr.: Brazauskas, A. *Penkeri Prezidento metai: įvykiai, prisiminimai, mintys*. Vilnius, 2000, p. 417-434.

³¹⁴ Himka, J.-P. Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist East European Historical Narratives, in: *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, vol. 50, no. 3/4 (September-December 2008), p. 359-372.

išsakytos užsienio autorių ir tik išverstos į lietuvių kalbą“³¹⁵. Šių dokumentų paskelbimas sukėlė panašias reakcijas ir lietuvių išeivių tarpe, kurie ragino „Laisvės kovų archyvo“ redakciją daryti griežtesnę skelbiamų dokumentų atranką, kitaip anot B. Railos, „be viso to netrukus pasidarys daugiau kančių, vargo, bėdų ir absurdu“³¹⁶.

Tokios reakcijos iliustruoja lietuvių išeivijoje egzistavusių nuostatų, kad nepatogių klausimų kelimas LAF, LLV, Birželio sukilimo atžvilgiu automatiškai susijęs su sovietų propaganda ir interesais, perkėlimu į nepriklausomos Lietuvos istoriografiją ir viešąją erdvę. Galima teigti, kad pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais susiformavo ir viena iš interpretacijų, kurią daugiausiai veikė išeivijoje plėtoto defenzyvinio pasakojimo elementai. Šios interpretacijos pagrindą sudaro teiginys, kad Antrojo pasaulinio karo metais suvereni Lietuvos valstybė neegzistavo, todėl ir kaltė už nusikaltimus įvykdytus jos teritorijoje, priklauso ją okupavusiems totalitariniams režimams³¹⁷. Tokiai interpretacijai priklauso ir tie autoriai, kurie lietuvių policijos veiklą vokiečių okupacijos metais mato tik iš teigiamos pusės, tuo tarpu jos dalyvavimą masinėse žydų žudynėse, laiko vokiečių okupacinės valdžios surežisuota provokacija³¹⁸.

Tokius romantinio ir etnocentrinio pobūdžio vaizdinius LAF, Birželio sukilimo ir LLV atžvilgiu ėmė keisti istorikas Valentinas Brandišauskas, iškėlęs antisemitinį Berlyno LAF veiklos pobūdį, LLV priimtus įstatymus ir nutarimus, numačiusius eliminuoti žydus iš viešojo gyvenimo. Anot istoriko, vertinant holokaustą Lietuvoje būtina atkreipti dėmesį į visas penkias Sauliaus Sužiedėlio paminėtas priežastis, o lietuvių vaidmenį masinėse žudynėse vertinti, kaip pakankamai didelį, tačiau nepagrindinį³¹⁹.

³¹⁵ Kasparas, K. Kai kurie slapto ir viešo pasipriešinimo bruožai 1940-1942 m. dokumentuose, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 11, p. 151.

³¹⁶ Atgarsiai, in: *Laisvės kovų archyvas*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1995, t. 15, p. 235

³¹⁷ Jegelevičius, S. Lietuvos žydai ant katastrofos slenksčio (1941 m. birželis-liepa), in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1999, t. 14, p. 182.

³¹⁸ Stankeras, P. *Lietuvių policija 1941-1944 metais*. Vilnius, 1998, p. 142-146.

³¹⁹ Brandišauskas, V. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06-1941 09)*. Vilnius, 1996, p. 145.

Lygiai po dviejų metų po V. Brandišausko knygos apie Birželio sukilimą pasirodymo, 1998 m. savo veiklą pradėjo Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinio režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti (toliau – Komisija), kurios veikla ir istorikų bendradarbių tyrimai, Lietuvoje įtvirtino šiuo metu viešojoje erdvėje dominuojančią holokausto Lietuvoje interpretaciją. Ši interpretacija akcentuoja, kad holokausto Lietuvoje būtina sąlyga buvo vokiečių okupacija ir nacistinio režimo planai vykdyti masines žydų žudynes. Antra vertus, pabrėžiama, kad nors masinių žudynių iniciatyva ir organizavimas priklausė okupacinei valdžiai, tačiau prie žydų genocido įgyvendinimo Lietuvoje prisidėjo ir daugelis lietuviškų struktūrų, pirmiausia, policijos ir TDA daliniai, Lietuvos saugumo policijos pareigūnai, nemažas skaičius Lietuvos civilinės administracijos padalinių ir įstaigų, pavienių asmenų ir jų grupių³²⁰.

Toks vokiečių okupacijos ir holokausto Lietuvoje vertinimas tapo bendru profesionalių lietuvių istorikų sutarimu, pradėtu taikyti daugelyje tyrimų. Alfonso Eidinto teigimu, žydų tapatinimas su komunistais, karo suirutė sudarė palankias naciams sąlygas tiek organizuojant pirmuosius pogromus, tiek sisteminės ir masinės žydų žudynes, kurioms nepasipriešino atkurtas biurokratinis aparatas ir taip tapo nacių organizuojamų žudynių bendrininkais³²¹. Tuo tarpu vienas iš Tarptautinės komisijos buvusių bendradarbių, istorikas Liudas Truska vertindamas LAF'o antisemitines nuostatas kelia klausimą: „kieno didesnė kaltė – ar inteligento, kuris rašė antižydiškus atsišaukimus, laikraščių straipsnius, ar to mažaraščio kaimo (miestelio) berno, kuris, pasiskaitęs tų rašinių ir išgėręs butelį samagono, nuėjo šaudyti žydų?“³²². Atsakydamas į šį klausimą, L. Truska nurodo, kad Lietuvoje galėjo būti apie 10 tūkstančių žydšaudžių, o holokausto Lietuvoje išskirtinumą visos Europos kontekste sąlygojo kelios priežastys: (a) LAF, Laikinosios vyriausybės bei vokiečių okupacijos metais atkurtų įstaigų tiesioginis ar netiesioginis

³²⁰ Dieckmann, Ch., Sužiedėlis, S. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*. Vilnius, 2006, p. 275.

³²¹ Eidintas, A. *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius, 2002, p. 427-428.

³²² Truska, L. Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes: Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m., in: *Kultūros barai*, 1999, nr. 5 (414), p. 65.

prisidėjimas prie žudynių; (b) didelis gyventojų priešiškus žydams, kurį sąlygojo pirmoji sovietų okupacija; (c) greitas, be pereinamojo laikotarpio, Lietuvoje vykęs žydų naikinimas; (d) didelis nužudytų žydų procentas (apie 95 proc.)³²³.

Panašios pozicijos laikosi ir kitos institucijos – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) – istorikai³²⁴. Anot Arūno Bubnio, holokaustas Lietuvoje buvo vokiečių okupacijos pasekmė, tačiau naciams pavyko įtraukti nemažą dalį vietos gyventojų, vykdamą genocidą³²⁵. Viena iš grupių, kuri aktyviai vykdė masines žydų žudynes Lietuvoje ir Baltarusijoje, buvo 10 (iš 26-ių) lietuvių policijos batalionų, tiesiogiai dalyvavusių genocido veiksmuose³²⁶.

Šias Arūno Bubnio išvadas apie lietuvių policijos batalionų dalyvavimą holokauste, praplečia ir kitų to paties centro istorikų – Alfredo Rukšėno ir Rimanto Zagrecko darbai, skirti masinių žydų žudynių dalyvių socialinio portreto nagrinėjimui. Rimantas Zagreckas daro išvadą, kad holokausto Lietuvoje dalyvių tipinį portretą sudaro šios charakteristikos: buvę Birželio sukilimo dalyviai, dauguma ūkininkai, žemo išsimokslinimo, nepriklausomoje Lietuvoje buvę apolitiški, 19-43 procentai jų įvairiais gyvenimo laikotarpiais priklausė Šaulių Sąjungai³²⁷.

Panašių išvadų prieina ir istorikas Alfredas Rukšėnas, tirdamas Kauno Tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių biografijas. Istorikas išskiria keturis stojimo į batalionus motyvus: patriotinės veiklos poreikį, siekį turėti darbą ir gauti atlyginimą, skriaudos jausmą, skatinusį norą keršyti bei nesaugumo jausmą, susijusį su noru išvengti savo padėties pablogėjimo³²⁸. Anot A. Rukšėno, dalyvavimą žydų žudynėse skatino keli

³²³ Truska, L. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: Antisemitizmo Lietuvoje raida*. Vilnius, 2005, p. 273.

³²⁴ Plg. *Holokaustas Lietuvoje 1941-1944 m.*, sud. A. Bubnys. Vilnius, 2011.

³²⁵ Bubnys, A. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944)*. Vilnius, 1998, p. 207.

³²⁶ Bubnys, A. *Lietuvių policijos batalionai 1941-1944*. Vilnius, 2017, p. 308.

³²⁷ Zagreckas, R. Holokausto dalyvio socialinis portretas, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, nr. 1 (31), p. 84.

³²⁸ Rukšėnas, A. *Kauno Tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija: daktaro disertacija*. Klaipėda-Vilnius: Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 251.

veiksniai: tarnybinė pareiga, sankcijos baimė, neigiami vaizdiniai, sadistiniai polinkiai, noras praturtėti, girtumas³²⁹.

Šie ir kiti LGGRTC istorikų atlikti tyrimai daug prisidėjo prie įvairių holokausto Lietuvoje istorijos aspektų ištyrimo, antra vertus, galima sutikti su kritikų nuomone, jog šio centro nuostatos ne visada išlieka nuoseklios. Šią tezę pagrindžia faktas, kad po LGGRTC vėliava buvo išleistas ne vienas profesionalus tyrimas apie vokiečių okupaciją Lietuvoje, tačiau greta jų ir jau minėta Petro Stankero knyga apie lietuvių policiją vokiečių okupacijos metais, kurioje atkartojami dar iš lietuvių išeivijos atkeliavę stereotipai ir teiginiai apie policijos dalinius *tik* „saugojusius žmones ir jų turtą, palaikiusius viešąją tvarką“.

Greta šių tyrimų būtina paminėti ir kitos institucijos – Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus (toliau – VVGŽM) ir Lietuvos žydų istorikų atliktus tyrimus po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Būtina pažymėti, kad kitaip nei Izraelio tyrėjus, emigravusius iš Lietuvos pirmaisiais pokario ar sovietmečio metais, čia pasilikusius Lietuvos žydus ir lietuvius sieja bendra sovietinės okupacijos patirtis, kuri dažnai įvardinama dvasiniu Lietuvos žydų kultūros ir paveldo genocidu³³⁰. Antra vertus, reikėtų sutikti su Ekaterinos Makhotinos teiginiu, kad VVGŽM parodose ir publikacijose, holokaustas Lietuvoje yra vertinamas tiek per sovietinio, tiek ir Vakarų bei lietuviškojo pasakojimų prizmę³³¹.

Pirmiausia būtina atkreipti dėmesį į VVGŽM padalinyje (Pamėnkalnio g. 12) veikiančią holokausto istorijai skirtą ekspoziciją, kuri buvo atidaryta 1991 m. ir atnaujinta 2010 metais. 1991 m. atidarytoje pirmojoje tokio tipo ekspozicijoje Baltijos šalyse, lankytojams buvo eksponuojama Karlo Jägerio ataskaita apie masines žudynes iki 1941 m. gruodžio 1 d., nuotraukos ir

³²⁹ Ten pat, p. 252.

³³⁰ Zingeris, E. Šalom iškeliaujantiems, Šalom pasiliekančiams!, in: *Lietuvos Jeruzalė*, 1989 m. spalio, nr. 1, p. 1; Eik ir nebijok! Rašytojo Grigorijaus Kanovičiaus kalba Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajame susirinkime, Vilniuje 1989 m. kovo 5 d., in: *Lietuvos Jeruzalė*, 1989 m. spalio, nr. 1, p. 2.

³³¹ Makhotina, E. *Errinerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg*. Göttingen, 2017, s. 338-348.

dokumentai apie masines žudynes Lietuvos provincijoje, Kauno „Lietūkio“ garaže ir Paneriuose, o taip pat Vilniaus ir Kauno getuose susikūrusį ir veikusį ginkluoto pasipriešinimo pagrindį³³². 2010 m. atnaujintoje ekspozicijoje, lankytojus pasitinka ir papildomi standai apie Šiaulių ir Vilniaus apygardos getų egzistavimo laikotarpį, darbo stovyklas ir koncentracijos stovyklas, žydų gelbėjimą, o taip pat žydų bendruomenės gyvenimą antrosios sovietų okupacijos metais³³³.

Greta muziejaus veiklos, VVGŽM inicijuoja ir atskirų holokausto tyrimų vykdymą, kurie papildo lietuvių istorikų studijas keliais savitais aspektais. Pirma, didelis dėmesys skiriamas Lietuvos žydų gelbėjimui ir gelbėtojų atminimo įprasminimui³³⁴. Antra, dokumentuojama masinių žydų žudynių vietų geografija ir memorializacijos istorija³³⁵. Trečia, tirama Lietuvos žydų ginkluotas pasipriešinimas ir dvasinė rezistencija holokausto akivaizdoje³³⁶.

Šias studijas ir tyrimus, inicijuojamus ir vykdomus VVGŽM darbuotojų, praplėtė išsami Solomono Atamuko istorinė sintezė „*Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*“, kurioje autorius esmine holokausto Lietuvoje masto ir lietuvių dalyvavimo jame priežastimi įvardina lietuvių antisovietinio pagrindžio (LAF'o) orientaciją į nacistinę Vokietiją ir siekį jos pagalba atkurti nepriklausomybę, taip paaukojant Lietuvos žydų bendruomenę ir prisidedant prie jos sunaikinimo³³⁷.

Tokia autoriaus pozicija yra artima ir kitiems jau minėtiems Lietuvos žydų istorikų tyrimams, todėl Solomono Atamuko sintezė leidžia sugrįžti prie Ekaterino Makhotinos teiginio, pažymintčio Lietuvos žydų istorikų pasakojimo savitumą, kuriame susipina keletas šiame darbe nagrinėjamų pasakojimų. Pirma,

³³² Kostanian, R. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija, in: *Žydų muziejus: almanachas*. Vilnius, 2001, p. 15-16.

³³³ *Holokausto ekspozicijos katalogas*, sud. N. Latvytė-Gustaitienė, M. Jakulytė-Vasil. Vilnius, 2011, p. 6-9.

³³⁴ *Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 1*, sud. M. Erenburg, V. Sakaitė. Vilnius, 1997; *Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 2*, sud. D. Epšteinaitė, V. Sakaitė. Vilnius, 1999; *Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 3*, sud. V. Sakaitė. Vilnius, 2005; *Gyvybę ir duoną nešančios rankos, kn. 4*, sud. D. Selčinskaja. Vilnius, 2009.

³³⁵ *Skausmo knyga*, sud. J. Levinsonas. Vilnius, 1997; *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sud. M. Jakulytė-Vasil. Vilnius, 2011.

³³⁶ Kostanian-Danzig, R. *Dvasinė rezistencija Vilniaus gete*. Vilnius, 2006.

³³⁷ Atamukas, S. *Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*. Vilnius, 1998, p. 240.

kaip ir vakarų pasakojime apie holokaustą Lietuvoje, taip ir S. Atamuko ir kitų Lietuvos žydų istorikų studijose, kritiškai vertinamas Birželio sukilimas, LAF'o skleistos nuostatos Lietuvos žydų atžvilgiu, LLV laikysena masinių žudynių akivaizgoje, kuri laviravo tarp pasyvumo ir bandymo taikytis prie vokiečių okupacinės valdžios diktuojamų sąlygų. Antra, kaip ir sovietinės bei Izraelio istoriografijos atveju, čia didelis dėmesys skiriamas pasipriešinimo naciams atvejams, dėmesį kreipiant ne tik į ginkluotą kovą, bet ir į dvasinę rezistenciją. Trečia, kaip ir lietuvių istoriografijoje, Lietuvos žydų istorikų darbuose, antroji sovietų okupacija yra pristatoma ir vertinama neigiamai, pabrėžiant, kad karo pabaiga ir lauktas Raudonosios armijos getų bei koncentracijos stovyklų išlaisvinimas, neatnešė lauktos ir tikrosios laisvės.

Apibendrinant galima teigti, kad visi aptartieji tyrimai leidžia daryti prielaidą, kad pagrindiniai holokausto Lietuvoje istorijos aspektai jau yra ištirti ir paskelbti. Ši priežastis leidžia grįžti prie darbe jau minėtų istorikų Sauliaus Sužiedėlio ir Šarūno Liekio iškeltų holokausto suvokimo aspektų ir kelti klausimą, ar holokaustas tapo suvokiamas, kaip esminis įvykis moderniosios Lietuvos istorijoje?

Šį klausimą leidžia kelti keletas pastarojo meto viešojoje erdvėje vykusių diskusijų, liečiančių holokausto Lietuvoje istoriją. Pirmą diskusiją viešojoje erdvėje 2012 m. išprovokavo Sigito Parulskio romanas „Tamsa ir partneriai“. Romane persipina pagrindinio herojaus Vincento meilė žydei Juditai ir jo pasyvumas bei paklusimas vokiečių įsakymui, fotografuoti Lietuvoje vykstančias masines žydų žudynes. Todėl dar knygos pradžioje Juditos išsakyti žodžiai – „*Šis karas nuplėš visas kaukes nuo mūsų veidų*“ – tampa viso romano ir jame aprašytų herojų veiksmų leitmotyvu³³⁸. Anot paties S. Parulskio, tokios temos romano rašymą jį paskatino žmogiškumo aukoms jausmo lietuvių tarpe trūkumas: „Ne apie kaltę reiktų kalbėti, ne apie atgailą, tiesiog jau reiktų mums liautis neigti, liautis apsimetinėti, teisintis, ieškoti kaltųjų ir teisiųjų. Man norisi žmogiškumo, paprasto, supratingo, užjaučiančio žmogiškumo. [...] Mes

³³⁸ Parulskis, S. *Tamsa ir partneriai*. Vilnius, 2012, p. 21.

atkapstome kokią nors sumautą puodynės šukę ir džiaugiamės, mes kenčiame, kad išnyko klumpės ir molio asla, bet kai išnyksta šimtai tūkstančių žmonių, mums tai atrodo normalu“³³⁹.

Praėjus keturiems metams po Sigito Parulskio romano pasirodymo, masinės žydų žudynės vokiečių okupacijos metais, vėl tapo visuomenės dėmesio centre, Rūtai Vanagaitei (kartu su Effraimu Zuroffu) parašius knygą „Mūsiškiai“. Nors knyga susilaukė didelio visuomenės ir pagrindinės žiniasklaidos dėmesio, tačiau tik nedaugelis atkreipė į šioje knygoje užfiksuotą pagrindinę žinią³⁴⁰.

Knygoje autorė bando atsakyti į savo išsikeltą klausimą, kas kaltas dėl holokausto Lietuvoje: Lietuvos valdžia, saujelė padugnių, tūkstančiai lietuvių?³⁴¹ Ieškodama atsakymo į šį klausimą, autorė bando prakalbinti archyvus, istorikus ir dvasininkus, kurių atsakymai kartais disonuoja su knygoje norimu pateikti turiniu bei leidžiasi į kelionę po Lietuvą su E. Zuroffu, kuris ir pateikia raktą į knygoje iškeltą klausimą: „Prancūzai surinko savo žydus ir išsiuntė juos svetur, kad ten jie būtų nužudyti. Žudė ne jie. Lietuvoje žydus žudė patys lietuviai. Jūsiškiai“³⁴².

Toks požiūris atskleidžia tik dalį tiesos: tiek prancūzų, tiek lietuvių atveju aukų ir nusikaltėlių santykis buvo paremtas ne savarankiška vietinių gyventojų iniciatyva ir veikimu, bet vokiečių okupacinių struktūrų nurodymais ir tikslais, kurie buvo įgyvendinami vietinių kolaborantų. Būtent karo ir okupacijos sukelti padariniai, dalį žmonių privertė elgtis taip, kaip to nebūtų darę kasdieninėmis sąlygomis. Šią tezę pagrindžia ir minėtame Alfredo Rukšėno tyrime apie Kauno TDA 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos bataliono karius, autoriaus daroma išvada: „Nėra žinių, kad iki vokiečių okupacijos, tarnybos savisaugos daliniuose pradžios istorinio kolektyvo nariai pasižymėjo žudikiškais polinkiais, patologine

³³⁹ Gerbutavičius, R. Ar S. Parulskio įtaigus romanas apie žydšaudžius nuplėš kaukę lietuvių tautai?, in: *lrytas.lt*, [prieiga internetu], in: <https://kultura.lrytas.lt/literatura/2012/12/15/news/ar-s-parulskio-itaigus-romanas-apie-zydsaudzius-nuples-kauke-lietuviu-tautai--5121642/>, [2018-03-27].

³⁴⁰ Žr. Šepetyt, N. Jūsiškiai – mums ne mūsiškiai, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2016, nr. 2, p. 10-16.

³⁴¹ Vanagaite, R. *Mūsiškiai*. Vilnius, 2016, p. 154.

³⁴² Ten pat, p. 174.

elgsena. Nėra žinių, kad jie buvo teisiami už žmogžudystes. Žudymas jų sudėtine kasdienio gyvenimo dalimi tapo vokiečių okupacijos laikotarpiu“³⁴³.

Nepaisant „Mūsiškiuose“ esančios interpretacijos, knyga atkreipė visuomenės dėmesį į holokausto ir jo atminimo Lietuvoje problemą. 2016 m. pradžioje prasidėjusią polemiką lydėjo ir rašytojo, vieno iš 2016 m. rugpjūčio 29-ąją dieną Molėtuose vykusio Atminties maršo iniciatoriaus Mariaus Ivaškevičiaus tekstai, raginę prisiminti masinių žudynių aukas, atvirai kalbėti apie šio įvykio istorinę, moralinę vietą Lietuvos visuomenėje ir rasti tinkamą vietą Lietuvos žydų istorijai ir kultūrai, holokausto istorijai bendrame Lietuvos istorijos pasakojime³⁴⁴.

„Mūsiškiuose“ pateikiama kolektyvinės lietuvių kaltės tezė, po metų paskatino kitos – Arkadijaus Vinokuro parašytos knygos „Mes nežudėme“ pasirodymą. Kitaip nei Rūtos Vanagaitės knyga, A. Vinokuro pokalbių su holokauste dalyvavusių asmenų giminaičiais tyrimas, skelbia priešingą tezę: „Kaip vaikai – nusikaltimų aukos nekalti dėl savo žiaurios žūties, taip ir budelių vaikai nekalti dėl savo tėvų nusikaltimų“³⁴⁵.

Galima teigti, kad aptartos pastarojo meto publikacijos, žymi tam tikrą lūžio tašką, kuriame remiantis Lietuvos istorikų atliktais tyrimais, visuomenėje bandoma reflektuoti holokausto faktą ir rasti tinkamą vietą bendrame valstybės istorijos pasakojime. Šios paieškos dar nėra pasibaigusios, todėl galima daryti dvi išvadas. Pirmą, nepriklausomybės atkūrimo pirmasis dešimtmetis žymėjo pereinamąjį laikotarpį, kuriame holokausto tyrimuose persipynė tiek siekis objektyviai įvertinti masinių žydų žudynių vietą Lietuvos istorijoje, tiek ir seni stereotipai, žymėję sovietinio ir iš išeivijos atėjusio defenzyvinio-etnocentrinio pasakojimų padarinius. Antra, šie padariniai buvo neutralizuoti dar liberaliosios

³⁴³ Rukšėnas, A. *Kauno Tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija: daktaro disertacija*. Klaipėda-Vilnius: Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 251.

³⁴⁴ Ivaškevičius, M. Žydai. Lietuvos prakeiksmas, in: *Delfi.lt*, 2016-05-18, [prieiga internetu], <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=71273626>, [2016-10-03]; Ivaškevičius, M. Aš ne žydas, in: *Delfi.lt*, 2016-08-24, [prieiga internetu], <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=72107298>, [2016-10-03]; Ivaškevičius, M. Apie žydus ir vieną svajonę, in: *Delfi.lt*, 2017-02-20, [prieiga internetu], <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=73758568>, [2017-03-01].

³⁴⁵ Vinokuras, A. *Mes nežudėme*. Vilnius, 2017, p. 11.

išeivijos krypties atstovų pradėtu pasakojimu ir nepriklausomoje Lietuvoje istorikų atliktų tyrimų pagrindu, kuriame pabrėžiama vokiečių iniciatyva bei įvairių lietuvių visuomenės sluoksnių įsitraukimas į masines žydų žudynes, kuris šį procesą darė sklandų, greitą ir pareikalavusį beveik visų iki karo čia gyvenusių žydų bendruomenės gyvybių. Pastaroji prieiga, kurią galima būtų priskirti pilietiniam nacionalizmui, kuris akcentuoja bendrą lietuvių ir tautinių mažumų sugyvenimą ir istorijos integraciją, ir tapo tuo pagrindu, kuriuo remiantis yra šiandien svarstoma holokausto istorija Lietuvoje.

Šios prielaidos leidžia kelti ir kitą klausimą, ar empiriškai ištyrus holokausto Lietuvoje eigą ir specifiką, lietuvių istoriografija neatsidūrė metodologinėje krizėje? Galima teigti, kad per beveik trisdešimt nepriklausomos atkurtos valstybės metų, istorikai atliko didžiulį įdirbį, o jų tyrimus galima skirti į dvi grupes: a) empirinius, rekonstruojančius masinių žudynių Lietuvoje eigą; b) probleminius, siekiančius ne tik atskleisti holokausto Lietuvoje istoriją, bet ir ją konceptualizuoti, pasitelkiant Vakarų ir Izraelio istorikų tyrimuose taikomas prieigas. Galima teigti, kad tolesnių tyrimų perspektyvos galėtų apjungti abi įvardintas ir šiuo metu taikomas prieigas, jas praplečiant daugiaperspektyvumo ir kasdienybės istorijoje taikomų metodų rinkiniu, nuosekliausiai pritaikytu Saulo Friedländerio darbuose. Tokia perspektyva sukurtų sąlygas atsisakyti lietuvių istoriografijoje vyraujančio empiriškumo, tačiau leistų atskleisti holokausto dalyvių, aukų ir stebėtojų veikimo, galvosenos modelius, sąlygotus vokiečių okupacijos Lietuvoje, naujoje šviesoje.

IŠVADOS

1. Sovietinio pasakojimo apie masines žydų žudynes struktūros buvo pradėtos formuoti dar karo metais. Šio pasakojimo esminiai momentai sietini su holokaustu, jo aukų unikalumo nutylėjimu ir pačio fakto perkeitimu, jam suteikiant ideologines prasmes. Dėl šios priežasties aukos tapo „taikiais sovietų piliečiais“, nusikaltėliai - „buržuaziniais nacionalistais“, o stebėtojai – aktyviais kovotojais ir partizanais už sovietų santvarkos sugrąžinimą. Galima teigti, kad tokie ideologinio pasakojimo elementai išliko visą sovietų okupacijos laikotarpį, tačiau sekant vykstančiais teisiniais procesais Vakaruose, nuo 7-ojo dešimtmečio modifikavosi. Greta masinių žydų žudynių nutylėjimo okupuotoje Lietuvoje, buvo pradėta aktyvi propagandinė kampanija Vakaruose prieš tikrus ir tariamus lietuvių nusikaltėlius, gyvenančius už Geležinės uždangos ribų. Šia kampanija buvo siekiama pakirsti Vakarų vyriausybių ir valstybių vadovų pasitikėjimą lietuvių išeiviais, o taip pat sukelti konfliktą su holokausta išgyvenusiomis aukomis ir pasaulinėmis žydų organizacijomis.
2. Pastaroji taktika atgaivinama ir šiandienos Rusijoje, kurioje aukų atmintis, vis dažniau tampa politinio lauko tikslų įgyvendinimo įrankiu, siekiant apkaltinti Lietuvą fašizmo, antisemitizmo ar ksenofobijos propagavimu. Galima teigti, kad šios sovietmečiu suformuotos ideologinės taktikos turėjo dvejopą poveikį. Pirma, sovietmečiu parengtos kupiūruotos dokumentų publikacijos ir jose užkoduoti holokausto Lietuvoje vaizdiniai iki šiol egzistuoja Vakarų ir Izraelio istoriografijų apyvartoje, taip iš dalies perimdami ir jų turinį. Antra, sovietinė istoriografija, ideologiškai nutylėjusi holokausto unikalumą ir apribojusi visuomenę nuo tuo metu Vakaruose bei Izraelyje besiformavusio masinių žydų žudynių tyrimų diskurso, nesukūrė

kalbėjimo ir mąstymo apie holokaustą tradicijos lietuvių visuomenėje, o tai apsunkino šių tyrimų pradžią jau Lietuvai atkūrus nepriklausomybę.

3. Holokausto vertinimas Vakarų istoriografijoje pradėjo formotis pokaryje vykusių teisinių procesų pagrindu. Ši priežastis lemia, kad Vakarų istorikų tyrimuose didžiausias dėmesys skiriamas, būtent masinių žydų žudynių dalyvių ir jų veiksmų motyvacijos, elgsenos modelių nustatymui. Remiantis šiais teisinių procesų metu surinktais įkalčiais ir dokumentais, Šaltojo karo laikotarpiu pradėti vykdyti tyrimai suformavo pagrindines holokausto tyrimų sąvokas, metodologines prieigas, kurios buvo perkeltos ir pritaikytos Vakarų tyrėjų prie masinių žydų žudynių specifikos Lietuvoje. Tokios prieigos pagrindiniai akcentai: holokausto prielaidų paieška, jas susiejant išimtinai tik su antisemitizmu, taip paliekant tyrimų paraštėse sovietų ir vokiečių okupacijų sukeltas visuomenines, socialines, politines, ekonomines pasekmes, veikusias ir lietuvių-žydų santykius. Tokią prieigą, taikytą daugiausia pirmaisiais metais po Šaltojo karo pabaigos, ėmė keisti pastarojo meto atliekami tyrimai, besiremiantys kompleksine ir daugiaperspektyvine holokausto Lietuvoje tyrimo prieiga. Galima teigti, kad Vakarų pasakojimas akcentuodamas teisinius ir moralinius holokausto, kaip unikalaus ir išskirtinio nusikaltimo aspektus, įtakojo ne tik liberalųjį lietuvių išeivijos sluoksnį, bet tapo universaliu ir globaliu holokausto vertinimo atskaitos tašku.
4. Izraelio pasakojimas, kitaip nei Vakarų, didžiausią dėmesį skiria ne nusikaltėlių, bet aukų patirtiems nuostoliams, išgyvenimams vokiečių okupacijos Lietuvoje metais. Pastarasis aspektas sąlygoja, kad Izraelio istoriografijoje didelę reikšmę turi holokausto aukų dienoraščių, atsiminimų, kaip šaltinio naudojimas istoriniuose tyrimuose, o taip pat ir pirmieji tyrimai, atlikti istorikų, išgyvenusių holokaustą Lietuvoje. Ši priežastis lemia, kad pirmųjų karo ir vokiečių okupacijos dienų

suformuoti vaizdiniai holokausto aukų atsiminimuose, turi didelės įtakos vertinant ir visą vokiečių okupacijos Lietuvoje laikotarpį, kuriame persipina tiek autentiška patirtis, tiek ir istorijos moksle taikomų tyrimo modelių principai.

5. Lietuvių suvokimą apie holokaustą atskirais laikotarpiais sąlygojo atskiri impulsai. Galima teigti, kad pirmosios sovietų okupacijos metais susiformavę stereotipai visuomenėje, daugiausia įtakos padarė vyresniajai išeivijos kartai. Dalis šių lietuvių išeivių intelektualų, politinių veikėjų grupės narių aktyviai veikė vokiečių okupacijos metais Lietuvoje vykusiuose įvykiuose, todėl jų poziciją buvo gynybinė ir etnocentrinė, siekianti minimizuoti lietuvių dalyvavimo holokauste faktą ir jo mastą. Priešprieša šiai lietuvių išeivių grupei, tapo liberaliosios krypties išeivijos atstovai, pirmieji ėmęsi lietuvių dalyvavimą holokauste sieti su tuo metu besiformuojančiu holokausto diskursu Vakaruose. Būtent „Santaros-Šviesos“ federacijos veikloje dalyvavę intelektualai ėmė siekti dialogo su Lietuvos žydais atnaujinimo, o kartu reikalauti lietuvių išeivijos sluoksnius atvirai pripažinti vokiečių okupacijos metais lietuvių dalyvavimo holokauste faktą ir mastą bei įvertinti jį ne tik istoriškai, bet ir morališkai.
6. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, keturi aptarti holokausto Lietuvoje pasakojimo tipai ėmė sąlygoti ne tik istorikų atliekamus tyrimus, bet ir visuomenę. Svarbiausią vaidmenį čia vaidino sovietų okupacijos metais negalėjusi susiformuoti kalbėjimo apie holokaustą tradicija, o kartu dar nuo karo užsilikę stereotipai ir mitai, liečiantys Lietuvos žydų bendruomenę ar dviejų tautų santykius. Greta šių įtampų, holokausto suvokimą Lietuvoje ėmė įtakoti ir Vakaruose, ir Izraelyje susiformavusios pasakojimo tradicijos. Būtent šių tradicijų pagrindu, per beveik trisdešimt nepriklausomos Lietuvos metų istorikams pavyko

atlikti svarų įdirbį holokausto tyrimuose, jų sklaidoje, kurie sukūrė empirinius holokausto Lietuvoje istorijos pamatus.

7. Holokausto tyrimai pastaraisiais dešimtmečiais išaugo kiekybiškai, tačiau kokybine prasme, jie daugiausia remiasi dar Šaltojo karo metų historiografijoje suformuotais konceptais, kurie po Sovietų Sąjungos griūties vis sunkiau tampa pritaikomi. Šiandien holokausto Lietuvoje empirinės tyrimo prieigos taip pat yra pasiekusios savo galimybių ribą, todėl atsiremiamą į naujų prieigų paieškos būtinybę. Viena iš galimų naujų holokausto Lietuvoje tyrimo prielaidų, galėtų būti daugiaperspektyvinė šios problemos tyrimo prieiga. Ji sukurtų prielaidas, ne tik geriau pažinti atskirų pasakojimų susiformavimo, veikimo modelius, atskleidžiančius ir juos formuojančių autorių nuostatas ir tikslus, bet ir kartu leistų atskleisti atskirų vokiečių okupacijos metais Lietuvos visuomenėje veikusių grupių mąstyseną, veikimo motyvus ir tarpusavio santykius naujoje šviesoje.

SANTRUMPOS

- ADSR* – Archyviniams dokumentams skelbti redakcija
- CK* – Centro komitetas
- YVK* – Ypatingoji Valstybinė Komisija „vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti“
- YIVO* – Žydų mokslo institutas
- KGB* – Valstybės saugumo komitetas (Комитет государственной безопасности)
- LAF* – Lietuvių aktyvistų frontas
- LGGRTC* – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
- LYA* – Lietuvos ypatingasis archyvas
- LKP(b)* – Lietuvos komunistų partija
- LLV* – Lietuvos laikinoji vyriausybė
- LMAVB RS* – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius
- LRS* – Lietuvos Respublikos Seimas
- LSSR* – Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika
- MT* – Ministrų taryba
- NKVD* – Vidaus reikalų liaudies komisariatas (Народный комиссариат внутренних дел)
- OKW* – Vyriausioji ginkluotojų pajėgų vadovybė (Oberkommando der Wehrmacht)
- OSI* – Specialiųjų tyrimų skyrius prie JAV teisingumo ministerijos (Office of Special Investigations)
- RSHA* – Reicho saugumo vyriausioji valdyba (Reichssicherheitshauptamt)
- SD* – nacistinės Vokietijos slaptoji saugumo tarnyba (Sicherheitsdienst)
- SSRS* – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
- TDA* – Tautinio darbo apsauga
- URM* – Užsienio reikalų ministerija
- VKP(b)* – Visasąjunginė komunistų partija

VLIK – Vyriausias Lietuvos išlaisvinimo komitetas

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

VVGŽM – Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus

ŽAK – Žydų antifašistinis komitetas

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyviniai dokumentai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

- f. 648 – Lietuvos pasiuntinybės Londone dokumentai
- f. 668 – Lietuvos diplomatijos vadovo Stasio Lozoraičio dokumentai
- f. MK-9 – Edvardo Turausko dokumentų mikrofilmų kolekcija

Lietuvos ypatingasis archyvas

- f. 3377 – Partijos istorijos instituto prie LKP CK – Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialo dokumentai
- f. L-43 – Lietuvos TSR vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) dokumentai
- f. K-1 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) dokumentai

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius

- f. 26 – Lietuvos Mokslų akademijos darbuotojų disertacijų ir mokslinių darbų rinkinys

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

- f. 198 – Zenono Ivinskio fondas

Herderio instituto archyvas (Vokietija)

- 45IIIF2 – 1961 m. Jonės Deveikės-Navakas laiškas Izraelio premjerui Davidui Ben-Gurionui

Publikuoti dokumentai

1. *1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys*, sud. Valentinas Brandišauskas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2000.
2. *Das Schwarzbuch: der Genozid an den sowjetischen Juden*, hg. Wassili Grossman, Ilja Ehrenburg. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1995.
3. *Holokausto išvakarėse: dokumentų rinkinys, 1940-1941 metai*, sud. Aleksandr Diukov. Vilnius: Gairės, 2014.
4. *KGB slaptieji archyvai (1954-1991 m.)*, sud. Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
5. Lietuva 1941 m. kovą: Amerikos diplomato pranešimas, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, nr. 6, p. 378-382.
6. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940-1990: dokumentų rinkinys*, sud. Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
7. *Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.-rugpjūčio d.*, sud. Arvydas Anušauskas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001.
8. *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, eds. Joshua Rubenstein, Vladimir P. Naumov. New Haven: Yale University Press, 2001.
9. *"The Good Old Days": The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, eds. Ernst Klee, Willi Dressen, Volker Riess. New York: The Free Press, 1991.
10. *The Tragedy of Lithuania: 1941-1944. New documents on crimes of Lithuanian collaborators during the Second World War*. Москва: Алексей Яковлев, 2008, [prieiga internetu], in: <http://common.regnum.ru/documents/the-tragedy-of-lithuania.pdf>, [2018-02-02].

11. *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*, eds. Joshua Rubenstein, Ilya Altman. Bloomington: Indiana University Press, 2010.
12. *Trial of the Major War Criminals before The International Military Tribunal, Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946*, vol. I–XLII. Nuremberg: International Military Tribunal, 1947.

Sovietiniai šaltiniai

1. *Archyviniai dokumentai: Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, (serija *Faktai kaltina*, t. IV), red. B. Baranauskas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
2. *Documents accuse*, eds. B. Baranauskas, K. Rukšėnas. Vilnius: Gintaras, 1970.
3. *Ypatingosios Valstybinės Komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje*. Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1945.
4. *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941-1945): dokumentų ir medžiagos rinkinys*, sud. J. Arvasevičius [et. al.]. Vilnius: Mintis, 1982.
5. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944): dokumentų rinkinys*, sud. G. Erslavaitė, K. Rukšėnas, t. 1. Vilnius: Mintis, 1965.
6. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944): dokumentų rinkinys*, sud. G. Erslavaitė, t. 2. Vilnius: Mintis, 1973.
7. Stalinas, Josifas. *Apie Didįjį Tarybų Sąjungos Tėvynės karą*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1950.

Dienoraščiai ir atsiminimai

1. Beiles, Yudel. *Yudke*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.

2. Birger, Trudi. *Dukters meilės dovana: atsiminimai apie Holokaustą*. Vilnius: Valstybės žinios, 2002.
3. Blynas, Zenonas. *Karo metų dienoraštis, 1941-1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007.
4. Brazauskas, Algirdas. *Penkeri Prezidento metai: įvykiai, prisiminimai, mintys*. Vilnius: Pradai, 2000.
5. Fainas, Jochananas. *Berniukas su smuiku*. Vilnius: Kitos knygos, 2017.
6. Faitelson, Alex. *The Truth and Nothing but the Truth: Jewish Resistance in Lithuania*. Jerusalem: Gefen Publishing House, 2006.
7. Ginaitė-Rubinsonienė, Sara. *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė, 1941-1944 metais*. Vilnius: Margi raštai, 1999.
8. Ginkas, Mironas. *Per spygliuotą vielą: atsiminimai*. Vilnius: Žydų kultūros ir informacijos centras, 2009.
9. Gordon, Harry. *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania*. Lexington: The University Press of Kentucky, 1992.
10. Holzman, Helene. „Šitas vaikas turi gyventi”: Elenos Holcmanienės užrašai, 1941-1944. Vilnius: Baltos lankos, 2003.
11. Ignonis, Zenonas. *Praeitis kalba: dienoraštiniai užrašai: Gudija, 1941-1944*. Vilnius: Eugrimas, 2007.
12. *Ir be ginklo kariai*, sud. Sofija Binkienė. Vilnius: Mintis, 1967.
13. Ivinskis, Zenonas. *Dienoraštis: atskiri nuotyčiai ir įspūdžiai iš mano gyvenimo, 1928-1940*.
14. Josadė, Jokūbas. *Užtrenktos durys. Laiškai iš Vilniaus į Tel Avivą: dialogai ta pačia ir kitom temom.* Vilnius: Rosh Baltica, 1993.
15. Kačerginskis, Šmerkė. Panerių žudynių liudininkai pasakoja, in: *Tiesa*, 1944 m. rugsėjo 19-23 d., nr. 63 (124) – 67 (128), p. 2.
16. Kruk, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939-1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004.
17. Mackevičius, Mečislovas. *Atsiminimai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997.

18. Matulionis, Jonas. *Neramios dienos*. Toronto: Tėviškės žiburiai, 1975.
19. Mishell, William W. *Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian Ghetto 1941-1945*. Chicago: Chicago Review Press, 1988.
20. Oginskaitė, Rūta. *Gib a kuk – žvilgtelėk: pokalbiai Olgos ir Grigorijaus Kanovičių namuose*. Vilnius: Tyto alba, 2017.
21. Oshry, Efroim. *The Annihilation of Lithuanian Jewry*. New York: The Judaica Press, 1995.
22. Petuchauskas, Markas. *Santaros kaina: memuarai*. Vilnius: Versus aureus, 2009.
23. Raštikis, Stasys. *Kovose dėl Lietuvos: kario atsiminimai*, t. 2. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1957.
24. Rolnikaitė, Marija. *Turiu papasakoti*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963.
25. Rudaševskis, Icchokas. *Vilniaus geto dienoraštis*. Vilnius: Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, 2018.
26. Suckeveris, Abraomas. *Iš Vilniaus geto*. Vilnius: Versus aureus, 2011.
27. Šilas, Povilas. *Mano kryžiaus kelių Odisėja*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1994.
28. Šuras, Grigorijus. *Užrašai: Vilniaus geto kronika, 1941-1944*. Vilnius: ERA, 1997.
29. Švedas, Aurimas. *Irena Veisaitė. Gyvenimas turi būti skaidrus*. Vilnius: Aukso žuvis, 2016.
30. *The Clandestine History of the Kovno Jewish Ghetto Police by anonymous members of the Kovno Jewish Ghetto Police*, ed. Samuel Schalkowsky. Bloomington: Indiana University Press, 2014.
31. Tory, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
32. Zuroff, Efraim. *Operation Last Chance: One Man's Quest to Bring Nazi Criminals to Justice*. New York: Pgrave Macmillan, 2009.

Publikacijos spaudoje

1. 1941 m. metų sukilimo baltosios dėmės: pokalbis su Saulium Sužiedėliu, in: *Akiračiai*, 1991, nr. 9 (233), p. 6-7; nr. 10 (234), p. 8-9; 1992, nr. 1 (235), p. 8-10.
2. Apie lietuvių-žydų santykius. Diskusija „Akiračių“ redakcijoje, in: *Akiračiai*, 1978, nr. 8, p. 10-11.
3. Apie tautos kaltę ir gėdą be kaltės: pokalbis su Knutu Stangu, in: *Akiračiai*, 1999, nr. 1, p. 8-9.
4. Balčiūnas, J. V. Laikinoji vyriausybė ir žydai, in: *Aidai*, 1974, nr. 4, p. 415-418.
5. Brazaitis, Juozas. Lietuvos žydų likimas ir laikinoji Lietuvos vyriausybė, in: *I Laisvę*, 1978, nr. 73, p. 16-27.
6. Dovydaitis, J. Kerštas žmonių žudikams hitlerininkams, in: *Tiesa*, 1944 m. rugpjūčio 24 d., nr. 41 (102), p. 3.
7. Eik ir nebijok! Rašytojo Grigorijaus Kanovičiaus kalba Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajame susirinkime, Vilniuje 1989 m. kovo 5 d., in: *Lietuvos Jeruzalė*, 1989 m. spalio, nr. 1, p. 2.
8. Gerbutavičius, Ramūnas. Ar S. Parulskio įtaigus romanas apie žydšaudžius nuplėš kaukę lietuvių tautai?, in: *lrytas.lt*, [prieiga internetu], in: <https://kultura.lrytas.lt/literatura/2012/12/15/news/ar-s-parulskio-itaigus-romanas-apie-zydsaudzius-nuples-kauke-lietuviu-tautai--5121642/>, [2018-03-27].
9. Ivaškevičius, Marius. Apie žydus ir vieną svajonę, in: *Delfi.lt*, 2017-02-20, [prieiga internetu], <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=73758568>, [2017-03-01].
10. Ivaškevičius, Marius. Aš ne žydas, in: *Delfi.lt*, 2016-08-24, [prieiga internetu], <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=72107298>, [2016-10-03].

11. Ivaškevičius, Marius. Žydai. Lietuvos prakeiksmas, in: *Delfi.lt*, 2016-05-18, [prieiga internetu], <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=71273626>, [2016-10-03].
12. Jurginis, Juozas. Jūs – žemesnioji rasė! – paskelbė Globkė, in: *Švyturys*, 1963 m. spalio, nr. 19, p. 14-15.
13. Kadžiulis, A.; Uldukis, E. Budelių nepakęs tarybinė žemė, in: *Tiesa*, 1962 m. spalio 4 d., nr. 234 (5978), p. 3-4.
14. Kvietkauskas, Mindaugas. Sąžinės balsas ar holokausto industrija?, in: *Literatūra ir menas*, [prieiga internetu], in: <http://literaturairmenas.lt/2013-02-22-nr-3415/580-knygos/885-mindaugas-kvietkauskas-sazines-balsas-ar-holokausto-industrija>, [2018-06-05].
15. Laurinaitis, S.; Savickas, H. Budelių kaltė visiškai įrodyta, in: *Tiesa*, 1962 m. spalio 19 d., nr. 247 (5991), p. 3-4.
16. *Lithuania Crime & Punishment*, January 1999, vol. 6, 140 p.
17. Rubin, Barry. Teisė prieštarauti: mūsų kančios turi tapti pagrindu bendrauti, o ne varžytis, in: *bernardinai.lt*, 2010 m. sausio 11 d., [prieiga internetu], in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-01-05-barry-rubin-teise-priestarauti-musu-kancios-turi-tapti-pagrindu-bendravimui-o-ne-varzymuisi/37966>, [2018-06-03].
18. Starkauskas, Juozas. KGB bandymai sukiršinti JAV lietuvius ir žydus, in: *Draugas – Mokslas, menas, literatūra*, 1994 m. liepos 16 d., nr. 137 (28), p. 2.
19. Sužiedėlis, Saulius. OSI, amerikiečių visuomenė ir išeivijos reakcija, in: *Akiračiai*, 1988, nr. 3 (197), p. 8-11.
20. Venclova, Tomas. Penktieji laisvės metai, in: *Metmenys*, 1994, nr. 67, p. 14-40.
21. Zingeris, Emanuelis. Šalom iškeliaujantiems, Šalom pasiliekančiams!, in: *Lietuvos Jeruzalė*, 1989 m. spalio, nr. 1, p. 1.
22. „Žydų klausimas“ mūsų spaudoje ir visuomenėje, in: *Akiračiai*, 1978, nr. 9, p. 8-10.

23. Žudiką A. Impulevičių – atsakomybėn, in: *Tiesa*, 1962 m. rugsėjo 14 d., nr. 217 (5961), p. 1-2.
24. Эренбург, Илья. Торжество человека, in: *Правда*, 29 апреля 1944, No. 103 (9560), с. 4.

Kiti šaltiniai

1. 2006 m. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija 1481 „Dėl totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų pasmerkimo poreikio“, [prieiga internetu], in: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=17403&lang=EN&search=MTQ4MXx0eXBIX3N0cl9lbjpsZXNvbHV0aW9u>, [2017-09-11].
2. 2008 m. birželio 3 d. Prahos deklaracija, [prieiga internetu], in: <http://www.praguedecclaration.eu>, [2017-09-11].
3. 2008 m. rugsėjo 23 d. Europos Parlamento pareiškimas „Dėl rugpjūčio 23 d. paskelbimo Europos stalinizmo ir nacizmo aukų atminimo diena“, [prieiga internetu], in: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//LT>, [2017-09-11].
4. 2012 m. sausio 20 d. 70-ies metų deklaracija, [prieiga internetu], in: <http://www.seventyyearsdeclaration.org/the-declaration/>, [2018-06-02]
5. Выступление на форуме «Жизнь народу моему!», посвященном памяти жертв Освенцима, 2005-01-27, [prieiga internetu], in: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22800>, [2018-02-12].
6. Проект: Федеральный закон “О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников”, in: *Regnum*, [prieiga internetu], in: <https://regnum.ru/news/1153517.html>, [2017-12-15].
7. Указ Президента Российской Федерации от 15.05.2009 г. № 549 О Комиссии при Президенте Российской Федерации

по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России, [prieiga internetu], in: <http://kremlin.ru/acts/bank/29288>, [2018-02-11].

Enciklopedijos ir žinynai

1. *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 8. Vilnius: Mokslas, 1981.
2. *Lietuvių enciklopedija*, t. 35. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1966.

Grožinė literatūra

1. Kanovičius, Grigorijus. *Debesis, vardu Lietuva: apsakymai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.
2. Mackus, Algimantas. *Jurekas*, in: Mackus, Algimantas. *Ir mirtis nebus nugalėta*. Vilnius: Vaga, 1994, p. 135-139.
3. Meras, Icchokas. *Lygiosios trunks akimirka*. Vilnius: Baltos lankos, 2006.
4. Oz, Amos. *Pasakojimas apie meilę ir tamsą*. Vilnius: Mintis, 2013.
5. Parulskis, Sigitas. *Tamsa ir partneriai*. Vilnius: Alma littera, 2012.
6. Škėma, Antanas. Izaokas, in: Škėma, Antanas. *Raštai*, t. 3. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1985, p. 9-91.

Literatūra

1. Adorno, W. Theodor. *Guilt and Defense: On the Legacies of National Socialism in Postwar Germany*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2010.
2. *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*, ed. David Cesarani. London: Routledge, 2014.
3. Allen, R. Charles. *Nazi War Criminals among Us*. New York: Jewish Currents, 1963.

4. Anušauskas, Arvydas. *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*. Vilnius: Asociacija „Atvažiavo meška“, 2008.
5. Anušauskas, Arvydas. Rec. Knut Stang. Kollaboration un Masssenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung litausichen Juden, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1998, nr. 13(3), p. 121-128.
6. Arad, Yitzhak. *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem, 1980.
7. Arad, Yitzhak. *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.
8. Arendt, Hannah. *Eichmannas Jeruzalėje: Ataskaita apie blogio banalumą*. Vilnius: Aidai, 2015.
9. Arendt, Hannah. *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken books, 2003.
10. Arendt, Hannah. *The Jewish Writings*. New York: Schocken books, 2007.
11. Arendt, Hannah. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba, 2001.
12. Assmann, Aleida. *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York: Fordham University Press, 2016.
13. Atamukas, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*. Vilnius: Alma littera, 1998.
14. *Atgimstanti Lietuva ir žydai*, sud. E. Zingeris. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 1997.
15. *Atminties dienos: tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui, 1993 m. spalio 11-16 d.*, sud. Emanuelis Zingeris. Vilnius: Baltos lankos, 1995.
16. *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*, sud. Alvydas Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
17. Bankier, David. *Expulsion and Extermination: Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania*. Jerusalem: Yad Vashem, 2011.
18. Bartusevičius, Vincas. *Lietuviai DP stovyklose, 1945-1951*. Vilnius: Versus Aureus, 2012.

19. Bauer, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2002.
20. Bauer, Yehuda. *The Death of the Shtetl*. New Haven: Yale University Press, 2009.
21. Berenis, Vytautas. Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė, in: *Politologija*, 2000, nr. 3 (19), p. 3-24.
22. Berenis, Vytautas. Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 2, p. 115-118.
23. Berg, Nicolas. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2003.
24. Berkhoff, C. Karel. *Motherland in Danger: Soviet Propaganda during World War II*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2012.
25. Besançon, Alain. *A Century of Horrors: Communism, Nazism, and the Uniqueness of the Shoah*. Wilmington: ISI books, 2007.
26. Biržiška, M. *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 1. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1952.
27. Bistrickas, Stasys. *Ką ošia Panerių pušys*. Vilnius: Mintis, 1977.
28. *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Zvi Gitelman. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
29. Bloxham, Donald. *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
30. Brandišauskas, Valentinas. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.
31. *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. John-Paul Himka, Joanna Beata Michlic. Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.
32. Brizgys, Vincentas. *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje: pirmoje rusų okupacijoje 1940-1941 m., vokiečių okupacijoje 1941-1944 m. (trumpa apžvalga)*. Chicago: „Draugo” sp., 1977.

33. Broszat, Martin.; Friedländer, Saul. A Controversy about the Historicization of National Socialism, in: *New German Critique*, no. 44 (Spring-Summer, 1988), p. 85-126.
34. Browning, Christopher R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London: Penguin books, 2001.
35. Browning, Christopher R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.
36. Bubnys, Arūnas. *Lietuvių policijos batalionai 1941-1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017.
37. Bubnys, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
38. Bulavas, Juozas. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941-1944 m.)*. Vilnius: LTSR mokslų akademija Ekonomikos institutas, 1969.
39. Bumblauskas, Alfredas. Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigimų kontekste, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 253-264.
40. Bumblauskas, Alfredas. Zenono Ivinskio teorinės novacijos, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, nr. 3, p. 190-203.
41. Burinskaitė, Kristina. *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954-1990 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.
42. Cohen, Boaz. *Israeli Holocaust Research: Birth and Evolution*. London: Routledge, 2013.
43. Damušis, Adolfas. *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940-1959 metais*. Vilnius, 1990.
44. Dawidowicz, Lucy S. *The Holocaust and the historians*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1981.
45. Dawidowicz, Lucy S. *The war against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam Books, 1986.
46. *Der Holocaust: Ergebnisse und neue Fragen der Forschung*, hrsg. Frank Bajohr, Andrea Löw. Frankfurt am Main: Fischer, 2015.

47. Dieckmann, Christoph. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2011.
48. Dieckmann, Christoph; Sužiedėlis, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*. Vilnius: Margi raštai, 2006.
49. *Do you know this man?* Vilnius: State Publishing House for Politic and Scientific Literature, 1963.
50. Donskis, Leonidas. *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*. Vilnius: Versus aureus, 2005.
51. Douglas, Lawrence. *The Memory of Judgement: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001.
52. Eidintas, Alfonsas. *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius: Vaga, 2002.
53. Elinas, Mejeris. *Mirties fortuose*. Vilnius: Mintis, 1966.
54. Elinas, Mejeris; Gelpernas, Dmitrijus. *Kauno getas ir jo kovotojai*. Vilnius: Mintis, 1969.
55. Engel, David. *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford: Stanford University Press, 2010.
56. Foucault, Michel. *Diskurso tvarka*. Vilnius: Baltos lankos, 1998.
57. Friedländer, Saul. *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933-1939*. New York: Harper Perennial, 1998.
58. Friedländer, Saul. *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*. New York: HarperCollins Publishers, 2007.
59. Friedman, Philip. *Their brothers' Keepers*. New York: Holocaust Library, 1978.
60. Furet, François. *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*. Chicago: The University of Chicago Press, 1999.
61. Garbarini, Alexandra. *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2006.
62. Gasparaitis, Siegried. „Verrätern wird nur dann vergeben, wenn sie wirklich beweisen können, dass sie mindestens einen Juden liquidiert haben“: Die „Front Litauischer Aktivisten“ (LAF) und die antisowjetischen Aufstände 1941, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2001, h. 10, s. 886-904;

63. Geleževičius, Rimgaudas. *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę (1990-2003)*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.
64. Gerlach, Christian. *The Extermination of the European Jews*. New York: Cambridge University Press, 2016.
65. Girnius, Kęstutis. Lemtingi 1941-ieji: Holokausto Lietuvoje prielaidų klausimu, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 2, p. 85-100.
66. *Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 1*, sud. Michail Erenburg, Viktorija Sakaitė. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 1997.
67. *Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 2*, sud. Dalija Epšteinaitė, Viktorija Sakaitė. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 1999.
68. *Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 3*, sud. Viktorija Sakaitė. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2005.
69. *Gyvybę ir duoną nešančios rankos, kn. 4*, sud. Danutė Selčinskaja. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2009.
70. Goldhagen, Daniel J. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 1996.
71. Greenbaum, Masha. *The Jews of Lithuania: a history of a remarkable community, 1316-1945*. Jerusalem: Gefen, 1995.
72. Gross, Jan T. *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
73. Gross, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. London: Penguin books, 2002.
74. Gross, Jan T.; Gross, Irena G. *Golden Harvest: Events at the Periphery of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
75. Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: Chicago University Press, 1992.
76. *He kissed the swastika*. Vilnius: Mintis, 1964.
77. Herbert, Ulrich. Academic and Public Discourses on the Holocaust: The Goldhagen Debate in Germany, in: *German Politics and Society*, 1999, vol. 17, Issue 3, p. 35-54.

78. Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*. New Haven: Yale University Press, vol. I-III, 2003.
79. Himka, John-Paul. Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist East European Historical Narratives, in: *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, vol. 50, no. 3/4 (September-December 2008), p. 359-372.
80. Hirsch, Francine. The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar Order, in: *The American Historical Review*, Vol. 113, No. 3, 2008, p. 701-730.
81. „Historikerstreit”: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987.
82. *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, eds. David Bankier, Dan Michman. Jerusalem: Yad Vashem, 2008.
83. *Holokaustas Lietuvoje 1941-1944 m.*, sud. Arūnas Bubnys. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
84. *Holokausto ekspozicijos katalogas*, sud. Neringa Latvytė-Gustaitienė, Milda Jakulytė-Vasil. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
85. *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, sud. Klaus Fuchs, Eglė Bendikaitė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2002.
86. *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sud. Milda Jakulytė-Vasil. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
87. *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*, hrsg. Dan Diner. Frankfurt am Main: Fischer, 1987.
88. *Istoriografija ir atvira visuomenė*, sud. Ursula A. J. Becher, Alfredas Bumblauskas, Jörn Rüsen. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1998.
89. Ivanauskas, Vilius. Lietuvos žydų rašytojų trajektorijos sovietmečiu: tarp pritapimo respublikoje ir dalyvavimo imperijoje, in: *Colloquia*, 2015, nr. 35, p. 89-108.

90. Ivinskis, Zenonas. Lietuva ir žydai istorijos šviesoje, in: *Aidai*, 1972, nr. 1, p. 24-30.
91. Yablonka, Hanna. *Survivors of the Holocaust: Israel after the War*. London: Macmillan Press, 1999.
92. Jegelevičius, Sigitas. Lietuvos žydai ant katastrofos slenksčio (1941 m. birželis-liepa), in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1999, t. 14, p. 165-183.
93. *Jewish Histories of the Holocaust: New Transnational Approaches*, ed. Norman J. W. Goda. New York: Berghahn Books, 2014.
94. Jockusch, Laura. *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in early Postwar Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
95. *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumente*, hrsg. Wolfgang Benz, Marion Neiss. Berlin: Metropol, 1999.
96. Judt, Tony. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe, in: *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its aftermath*, eds. István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt. Princeton: Princeton University Press, 2000, p. 293-323.
97. Juodis, Darius. *Šiapus ir anapus kordono: sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išeiviją 1945-1991 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016.
98. Kaplanas, O. *Devintasis fortas kaltina*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.
99. Kasparas, Kęstutis. Kai kurie slapto ir viešo pasipriešinimo bruožai 1940-1942 m. dokumentuose, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 11, p. 149-187.
100. Kenan, Onra. *Between Memory and History: The Evolution of Israeli Historiography of the Holocaust, 1945-1961*. New York: Peter Lang, 2003.
101. Kondratas, Zigmas. *IX fortas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
102. Kostanian-Danzig, Rachelè. *Dvasinė rezistencija Vilniaus gete*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2006.

103. Kostanian, Rachilė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija, in: *Žydų muziejus: almanachas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001, p. 10-20.
104. Krausnick, Helmut; Wilhelm, Hans-Heinrich. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981.
105. Krukauskienė, Eugenija; Štutnienė, Irena; Trinkūnienė, Inija; Vosyliūtė, Anelė. *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, 2003.
106. Krupavičius, Mykolas. *Visuomeniniai klausimai: straipsnių rinkinys iš jo palikimo*. Chicago: Popiežiaus Leono XIII fondas, 1983.
107. Kwiet, Konrad. Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 12, no. 1, Spring 1998, p. 3-26.
108. Laukaitytė, Regina. *Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941-1944)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010.
109. Laukaitytė, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944-1956 m., in: *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 4 (90), p. 295-308.
110. Levin, Dov. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius: V. Burdenkovo komercinė įmonė "Studija 101", 2000.
111. Levin, Dov; Brown, Zvie A. *The Story of an Underground: The Resistance of the Jews of Kovno in the Second World War*. Jerusalem: Gefen Publishing House, 2014.
112. *Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1957 metų*, sud. Konstantinas Jablonskis, Juozas Jurginis, Romas Šarmaitis, Juozas Žiugžda. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.
113. *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Jurgitas Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius: Baltos lankos, 2012.
114. *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. Alfonsas Eidintas. Vilnius: Vaga, 2001.
115. Lyotard, Jean-François. *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*. Vilnius: Baltos lankos, 2010.

116. MacQueen, Michael. Lithuanian Collaboration in the “Final Solution”: Motivations and Case Studies, in: *Lithuania and the Jews: The Holocaust Chapter. Symposium Presentations*. Washington, D. C.: United States Holocaust Memorial Museum, 2005, p. 1-9, [prieiga internetu]: https://www.ushmm.org/m/pdfs/Publication_OP_2005-07-03.pdf, [2017-02-04].
117. Maier, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust and German National Identity*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1994.
118. Makhotina, Ekaterina. *Erinnerung an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
119. *Making Israel*, ed. Benny Morris. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007.
120. Maliukevičius, Nerijus. *Rusijos informacijos geopolitikos potencialas ir sklaida Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
121. Marrus, Michael R. *The Holocaust in History*. New York: A Meridian book, 1987.
122. Mikelinskas, Jonas. *Kada kodėl taps todėl? (Holokaustas be politikos ir komercijos)*. Vilnius: Mintis, 2004.
123. Mikonis-Railienė, Anna; Kaminskaitė-Jančorienė, Lina. *Kinas sovietų Lietuvoje: sistema, filmai, režisieriai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015.
124. Naimark, Norman M. *Stalin's Genocides*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
125. N. E. Sūduvis (Juozas Brazaitis). *Vienų vieni: dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*. New York: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1964.
126. „Nenorinti praeiti praeitis“ šiandieninėje Rusijoje: liudytojų, tyrinėtojų ir stebėtojų diskusija, parengė Nerijus Šepetys, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2008, nr. 11-12, p. 450-463.

127. Nikžentaitis, Alvydas. Atminties kultūra ir istorijos politika šiandieninėje Rusijoje, in: *Kultūros barai*, 2017, nr. 7-8, p. 99-106; nr. 9, p. 73-83.
128. Nolte, Ernst. Nenorinti praeiti praeitis: kalba, kurią buvo galima parašyti, bet nebuvo galima pasakyti, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2016, nr. 6, p. 20-22.
129. Norkus, Zenonas. *Istorika: istorinis įvadas*. Vilnius: Taura, 1996.
130. Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje, sud. Alvydas Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
131. Ofer, Dalia. Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942-53, in: *Journal of Contemporary History*, Vol. 31, No. 3, 1996, p. 567-595.
132. Pappe, Ilan. *The Idea of Israel: A History of Power and Knowledge*. New York: Verso books, 2014.
133. Poliakov, Léon. *Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe*. New York: Holocaust Library, 1979.
134. Pollock, Friedrich, Adorno, W. Theodor. *Group Experiment and Other Writings: The Frankfurt School on Public Opinion in Postwar Germany*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2011.
135. Porat, Dina. *The Fall of a Sparrow: The Life and Times of Aba Kovner*. Stanford: Stanford University Press, 2010.
136. Porat, Dina. The Holocaust in Lithuania: Some unique aspects, in: *The Final Solution: Origins and Implementation*, ed. by David Cesarani. London: Routledge, 2004, p. 159-174.
137. Prunskis, Juozas. *Lithuania's Jews and the Holocaust*. Chicago: Lithuanian American Council, 1979.
138. Raila, Bronys. *Kitokios Lietuvos ilgesys*. Vilnius: Vaga, 1993.
139. Redlich, Shimon. *Propaganda and nationalism in wartime Russia: the Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948*. Boulder: East European Quarterly, 1982.

140. Richter, Klaus. Der Holocaust in der litauischen Historiographie seit 1991, in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 56 (2007), h. 3, s. 389-416.
141. Rimašauskas, Jonas. *Žydų gelbėtojai*. Vilnius: Versus Aureus, 2008.
142. Roginski, Arseni. Fragmented memory: Stalin and Stalinism in present-day Russia, in: *Eurozine*, 2009 m. kovo 2 d., [prieiga internetu], in: <https://www.eurozine.com/fragmented-memory/>, [2017-12-01].
143. Rukšėnas, Alfredas. *Kauno Tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija: daktaro disertacija*. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2013.
144. Rüsen, Jörn. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius: Margi raštai, 2007.
145. Schama, Simon. *Landscape and Memory*. New York: Vintage books, 1996.
146. *Skausmo knyga*, sud. Josifas Levinsonas. Vilnius: Vaga, 1997.
147. Smith, Mark Lee. *The Yiddish Historians and the Struggle for a Jewish History of the Holocaust*, PhD dissertation. Los Angeles: University of California, 2016, [prieiga internetu]: <https://escholarship.org/uc/item/9c41w4zt>, [2018-01-23].
148. Snyder, Timothy. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. New York: Tim Duggan books, 2015.
149. Snyder, Timothy. Ką reikia žinoti apie Holokaustą, in: *Knygų aidai*, 2010, nr. 2, p. 23-30.
150. Snyder, Timothy. *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba, 2011.
151. Sorokina, Marina. People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Germany in the USSR, in: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 6, No. 4, 2005, p. 797-831.
152. Staliūnas, Darius. Žydų istorija lietuviškos istoriografijos kontekstuose, in: *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai*, sud. Jurgita

- Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 119-133.
153. Stang, Knut. *Kollaboration und Massenmord: die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung litauischen Juden*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996.
154. Stankeras, Petras. *Lietuvių policija 1941-1944 metais*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
155. Stauber, Roni. *The Holocaust in Israeli Public Debate in the 1950s*. London: Vallentine Mitchell, 2007.
156. Streikus, Arūnas. Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1 (21), p. 7-30.
157. Streikus, Arūnas. Žydai pokario (1945-1952 m.) Lietuvoje: sionistai ar totalitarinės sistemos aukos?, in: *Kultūros barai*, 1997, nr. 4 (388), p. 65-69.
158. Sužiedėlis, Saulius. Foreign Saviors, Native Disciples: Perspectives on Collaboration in Lithuania, 1940-1945, in: *Collaboration and resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, eds. David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Palosuo. Bern: Peter Lang, 2004, p. 313-359.
159. Sužiedėlis, Saulius. Lietuvos katalikų Bažnyčia ir Holokaustas kaip istorinių tyrimų objektas, in: *Lietuvių kalatlikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 121-134.
160. Sužiedėlis, Saulius. 'Listen, the Jews are Ruling Us Now': Antisemitism and National Conflict during the First Soviet Occupation of Lithuania, 1940-1941, in: *Polin: Jews in the Former Grand Duchy of Lithuania since 1772*, vol. 25, ed. by Š. Liekis, A. Polonsky, Ch. Freeze. Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2013, p. 305-330.
161. Sužiedėlis, Saulius. Lithuanian Collaboration during the Second World War: Past Realities, Present Perceptions, in: *„Kollaboration“ in Nordosteuropa: Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert*, hrsg. Joachim Tauber. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006, p. 140-163.

162. Sužiedėlis, Saulius. Memories of Blood: Some Aspects of Lithuania Responses to the Holocaust, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2012, vol. 21, p. 214-236.
163. Sužiedėlis, Saulius. Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai, in: *Metmenys*, 1991, nr. 61, p. 149-172.
164. Sužiedėlis, Saulius. Thoughts on Lithuania's Shadows of The Past: A Historical Essay on the Legacy of War, Part II, in: *Vilnius: Magazine of the Lithuanian Writers' Union*, 1999 summer, p. 177-208.
165. Sužiedėlis, Saulius; Šarūnas Liekis. Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania, in: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. John-Paul Himka, Joanna Beata Michlic. Lincoln: University of Nebraska Press, 2013, p. 319-351.
166. Szarota, Tomasz. *On the Threshold of the Holocaust. Anti-Jewish Riots and Pogroms in Occupied Europe: Warsaw – Paris – The Hague – Amsterdam –Antwerp – Kaunas*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015.
167. Šepetys, Nerijus. „Būti žydu“ Lietuvoje: Šoa atminimo stiprinimas, pilietinio sąmoningumo ugdymas, o gal... *naudingų idiotų* šou?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, nr. 3, p. 5-11.
168. Šepetys, Nerijus. Jūsiškiai – mums ne mūsų, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2016, nr. 2, p. 10-16.
169. Šepetys, Nerijus. Kova dėl istorijos: nenutylėti ir nenukalbėti, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2001, nr. 6, p. 295-300.
170. Šepetys, Nerijus. Lietuvių santykiai su žydais: naujausios holokausto istoriografijos analitika?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, nr. 6, p. 246-254.
171. Šepetys, Nerijus. Lietuvos vaizd(avim)as šiuolaikiniuose Rusijos istorijos vadovėliuose, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 144-162.
172. Šepetys, Nerijus. *Molotovo–Ribbentropo paktas ir Lietuva*. Vilnius: Aidai, 2006.

173. Škirpa, Kazys. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Washington, D. C., 1972.
174. Štromas, Aleksandras. Holokaustas. Žydų ir nežydų patirtis, in: Štromas, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 487-507.
175. Šutinienė, Irena. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas, in: *Filosofija. Sociologia*, 2002, nr. 1, p. 57-62.
176. Švedas, Aurimas. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985)*. Vilnius: Aidai, 2009.
177. Tauber, Joachim. *Arbeit als Hoffnung: Jüdische Ghettos in Litauen 1941-1944*. Berlin: de Gruyter, 2015.
178. *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
179. *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, ed. Antony Polonsky, Joanna Beata Michlic. Princeton: Princeton University Press, 2004.
180. *The Vanished World of Lithuanian Jews*, eds. Alvydas Nikžentaitis, Stefan Schreiner, Darius Staliūnas. Amsterdam: Rodopi, 2004.
181. Tobin, Patrick. *Crossroads at Ulm: Postwar West Germany and the 1958 Ulm Einsatzkommando Trial*, PhD dissertation. Chapel Hill: University of North Carolina, 2013, [prieiga internetu]: <https://cdr.lib.unc.edu/indexablecontent/uuid:e33d6dc1-064b-4a54-82e5-1c9eebbc8d78>, [2017-07-27].
182. Trimakas, Ramūnas. Šiuolaikinės istorinio naratyvo refleksijos radikaliojoje Rusijos publicistikoje, in: *Istorija*, 2007, nr. 67, p. 55-62.
183. Trunk, Isaiah. *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1996.
184. Truska, Liudas. Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes: Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m., in: *Kultūros barai*, 1999, nr. 5 (414), p. 62-65; nr. 6 (415), p. 55-58.

185. Truska, Liudas. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: Antisemitizmo Lietuvoje raida*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005.
186. Truska, Liudas; Vareikis, Vygantas. *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*. Vilnius: Margi raštai, 2004.
187. van Voren, Robert. *Neįsisavinta praeitis: Holokaustas Lietuvoje*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2011.
188. Vanagaitė, Rūta. *Mūsiškiai*. Vilnius: Alma littera, 2016.
189. Venclova, Tomas. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992.
190. Vincas, Jakovas. *SS tarnyboje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
191. Vinokuras, Arkadijus. *Mes nežudėme*. Vilnius: Lietuvos gyventojų ir genocido tyrimų centras, 2017.
192. Vitkus, H. *Holokausto minties raida Lietuvoje: daktaro disertacija*. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2008.
193. Wette, Wolfram. *Karl Jäger: Mörder der litauischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2011.
194. *What We Knew: Terror, Mass Murder, and Everyday Life in Nazi Germany. An Oral History*, eds. Eric A. Johnson, Karl-Heinz Reuband. New York: Basic Books, 2005.
195. White, Hayden. *Metaistorija: istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*. Vilnius: Baltos lankos, 2003.
196. *XX amžiaus slaptieji archyvai: dvylika istorijos detektyvų*, sud. Arvydas Anušauskas, Gražina Sviderskytė. Vilnius: Versus Aureus, 2008.
197. Zagreckas, Rimantas. Holokausto dalyvio socialinis portretas, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, nr. 1 (31), p. 63-85.
198. Zeiger, Henry A. *The Case against Adolf Eichmann*. New York: The New American Library, 1960.
199. Zertal, Idith. *From Catastrophe to Power: Holocaust Survivors and the Emergence of Israel*. Berkeley: University of California Press, 1998.

200. Zertal, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
201. Žeimantas, Vytautas. *Procesas nesibaigia*. Vilnius: Mintis, 1988.
202. Žeimantas, Vytautas. *Teisingumas reikalauja*. Vilnius: Mintis, 1984.
203. Альтман, Илья. *Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941—1945*. Москва: Фонд „Ковчег“, 2002.
204. Альтман, Илья. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы, in: *Неприкосновенный запас*, No. 2-3, 2005, [prieiga internetu], in: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28.html>, [2017-11-24].
205. *Белая книга нацизма*, ред. Семен Чарный. Москва: Книжный Клуб Книговек, 2015.
206. Дюков, Александр. Инструкция Фронта литовских активистов «Указания по освобождению Литвы», март 1941 г., in: *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*, no. 1(4), 2012, с. 140-157, [prieiga internetu], in: <https://historicalmemory.ru/wp-content/uploads/2017/10/Журнал-исторических-исследований-1-4-2012.pdf>, [2018-01-21].
207. *История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945*. Москва: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, t. 1-6, 1960-1965.
208. Крысин, Михаил Ю. *Прибалтика между Сталиным и Гитлером*. Москва: Вече, 2004.